

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕК ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

АМИНЖОН МАМАТОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ЛЕКСИКОЛОГИЯСИДАН
МАТЕРИАЛЛАР**

52 20 100 – ўзбек филологияси
3.03 – ўзбек диалектологияси

Тошкент – 2009

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕК ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

АМИНЖОН МАМАТОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ЛЕКСИКОЛОГИЯСИДАН
МАТЕРИАЛЛАР**

**АНДИЖОН ТИП ШЕВАЛАРДА
ҚАРИНДОШ-УРУҒ АТАМАЛАРИНИНГ
ҚЎЛЛАНИШИ**

(қиёсий-этимологик тарзда)

Тошкент — 2009

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ЎЗБЕК ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

АМИНЖОН МАМАТОВ

**ЎЗБЕК ТИЛИ
ЛЕКСИКОЛОГИЯСИДАН
МАТЕРИАЛЛАР**

**АНДИЖОН ТИП ШЕВАЛАРДА
ҚАРИНДОШ-УРУҒ АТАМАЛАРИНИНГ
ҚЎЛЛАНИШИ**

(қиёсий-этимологик тарзда)

Тошкент — 2009

Ўзбек тили мутахассислик фани сифатида ўқитилмайдиган олий мактабларда мазкур фан асосларини атрофлича ўқитиш имконияти йўқ, ўзбек тилининг барча соҳалари бўйича қўшимча адабиётлар эса етарли даражада эмас. Ўзбек тили луғат қатламини соҳалар бўйича комплекс ўрганиш энди бошланмоқда. Шундай қатламлардан бири қариндош-уруғ атамаларидир.

Тилимиз кўп шевали бўлганидан жонли сўзлашувда мазкур атамалар доирасида айни бир тушунчани бир неча сўз билан ифодалаш ҳодисаси юз берган. Бундай хилма-хиллик, айниқса, тил ўрганувчи хорижий фуқароларни, ҳатто адабий тил хусусиятларини тўла ўзлаштирмаган талабаларни ҳам чалғитади, шунинг учун ҳар бир талаба шева билан адабий тилни бир-биридан ажрата олиши, дунё бозорига ягона адабий тил билан чиқишимизни, адабий тил миллатни бирлаштирувчи муҳим восита эканлигини англаши лозим. Бинобарин, мазкур ишдан на фақат талаба ва педагог-муаллимлар, балки бўлажак тилшунос-мутахассислар, кенг ўқувчилар оммаси фойдаланиши мумкин.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР ВА БЕЛГИЛАР

- ад. — адабий ёзилиши
ВЯ — “Вопросы языкознания”, журнал
ДТС — Древнетюркский словарь. М., 1969
ЁЛ — “Ёш ленинчи” (ҳозирги “Туркистон”),
газета
СТ — “Советская тюркология”, журнал
ТО — “Тошкент оқшоми”, газета
ШЮ — “Шарқ юлдузи”, журнал
ЭСТЯ — Этимологический словарь тюркских
языков. I том, М., 1974; II том, 1978;
III том, 1980; IV том, 1989
ЎДМ — “Ўзбек диалектологиясидан материаллар”.
Тўплам. I том. Тошкент, 1957; II том, 1961
ЎТА — “Ўзбек тили ва адабиёти”, журнал
ЎХШЛ — Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент, 1971
ЎШЛ — Ўзбек шевалари лексикаси. Тошкент, 1966
// — ҳодисаларнинг ўзаро тенглиги
параллел қўлланиши
< — ҳодисаларнинг келиб чиқиши:
ёмғир < ёғмир
> — ҳодисаларнинг бир ҳолатдан иккинчи
ҳолатга ўтиши:
бирта > битта
: — унлининг одатдагидан чўзиқроқ
талаффуз қилиниши:
маориф > мо:риф

МУҚАДДИМА

Ўзбек тилининг махсус фан сифатида истисносиз барча олий ўқув юртларида ўқитилиши ва ундан давлат аттестацияси ўтказилиши, сўзсиз, миллий мустақиллик туфайлидир. Лекин бизда ўзбек тили хусусиятларини одатдаги ўқитиш усули орқали мукамал ўзлаштириш қийин, чунки таълим ўқув режасида қайд этилган ўқув соатлари асосида амалга оширилади, ўқув соатлари эса соҳаларнинг тури ҳамда таълим муддатига қараб ўзгариб туради, шунинг учун асосий диққат меъёрий грамматика асосларини ёритишга, талабаларнинг лугат бойлиги ҳамда саводхонлик даражасини оширишга қаратилади. Бундай чоғда фан асосларини атрофлича ва чуқурроқ ўзлаштириш учун талабаларнинг ўзлари мустақил равишда кўшимча адабиётлардан унумли фойдаланишлари лозим бўлади. Бироқ талабалар учун ҳозирги замон ўзбек адабий тили бўйича яратилган илмий-услубий ҳамда ўқув қўлланмалари бармоқ билан санарли даражада оз. Ана шу эҳтиёжни бир қадар қондириш мақсадида ўзбек тили лексикологиясининг долзарб масалаларидан бири — қариндош-уруғ атамаларининг қўлланиши юзасидан мазкур ўқув қўлланмаси яратилди.

Аёнки, танланган мавзунинг ўрганиш объекти ҳолатда кенг, шунинг учун биз қариндош-уруғ атамаларининг асосан андижон тип шеваларда қўлланиши билан чеклашни лозим топдик. Бироқ масалани аниқроқ ёритиш мақсадида тил, ёндош шаҳар ва қишлоқ шеваларидан ташқари, бошқа ўзбек шевалари, шунингдек айрим туркий тиллар ва эски ўзбек тили материалларидан ҳам қиёсан фойдаланиб, айрим атамалар этимологиясини очишга ҳаракат қилдик. Шунинг учун ушбу ишни тажриба тариқасида яратилган дастлабки қадам деб ҳисоблаш мумкин, бинобарин, унда айрим камчиликлар бўлиши табиий ҳол-

дир. Кузатилган камчилик ва истаклар ҳақида Ўзбек Давлат жаҳон тиллари университетининг илмий бўлимига хабар қилинса, мамнуният билан қабул қиламиз.

Яқин кечмишда тилимизнинг ўзига хос хусусиятларини, жумладан, унинг лексик бойлигини, ўтмиш тарихи ва тараққиёт йўлларини бир томонлама — мустамлакачилик сиёсатига мос ҳолда ўрганиб келдик. Ҳатто алифбомиз кирилл ёзувига асослангани етмагандек, русча сўзлар таркибидаги **ы** ва **щ** товушларининг ҳарфий ифодасини ҳам айнан қабул қилиш, аксинча, ўзбек тилига хос **х** ва **ҳ** товушларини баъзи “мутахассис”лар биргина **х** ҳарфи билан ифодалашни, яъни **ҳ** ҳарфидан воз кечиш лозимлигини назарий жиҳатдан “асослаб” чиқдилар. Лекин улар, турли лексик олинмаларни қўяйлик, **ы** ва **щ** белгилари бўлган 5-10 та сўз учун биргина “Ўзбек тилининг имло луғати”да (1975) қайд этилган, яъни таркибида **х**, **ҳ** белгилари бўлган, бизнинг ҳисобимизча, 8301та сўз тақдирини таҳликага солаётганликларини ўйламадилар ҳам.

Хайриятки, ана шундай қарашларни туғдирган муҳида — собиқ Шўро тузуми ҳукмронлиги даврида халқимизнинг қатъий талаби билан ўзбек тилига “давлат тили” мақомининг берилиши ижтимоий ҳаётимизда юз берган буюк тарихий-маданий ҳодиса бўлиб, тилимизни мутелик асоратидан қутқарди ва унинг қўлланиш доирасини кенгайтириб, давлат ҳокимияти, ҳукумат ва партия идораларида бемалол амал қилиш имкониятини берди. Бинобарин, қонун тилимизнинг янада такомиллашуви, ривожланиши ва ижтимоий-сиёсий мавқеининг ошишига, ўзбек тилининг ҳар бир соҳасини, жумладан, шевалар лексикасини, бирор ёзувчи ёки шоир асарларида маълум луғат қатламининг қўлланиш хусусиятларини ҳар томонлама кенгроқ ўрганишга асос бўлиб хизмат қилади.

Айтиш керакки, миллий мустақиллик қонун кучига куч қўшди: ўзбек (давлат) тили қонун дастлаб дахл қила олмаган қуролли кучлар ва шу каби соҳаларда ҳам фаоллик кўрсата бошлади. Бугина эмас, мустақиллик тилимизни дунё миқёсига олиб чиқди: ҳурматли Президентимиз И.А. Каримов Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси йиғилишида ўз нутқини дастлаб ўзбек тилида бошлади ва дунё халқлари биринчи бор ўзбекча

сўзлар жарангини эшитди, хорижий давлат пойтахтларида Ўзбекистон Байроғи ёнида “Ўзбекистон Республикаси элчихонаси” деган сўзлар ўзини кўз-кўз қила бошлади. Булар, албатта, турли сабаблар билан хорижий бўлиб қолган ватандошларимизнинг музлаган қалбларига баҳор ҳароратини олиб кирган, умрида “Ўзбек” номи билан аталувчи юрт, эл ва тил борлигини эшитмаган халқларни ҳайратга солган бўлиши ажабланарли эмас.

Ҳа, биз дунё майдонига чиқдик, дунё бизга боқди. Халқаро ҳамкорлик, турли-туман соҳалар юзасидан ўрнатилган алоқалар кун сайин ривожланиб борган сари тилимизнинг ёйилиш кўлами ҳам, уни ўрганувчи, у билан қизиқувчи хорижий фуқаролар сони ҳам орта боради. Айни чоғда бизнинг ҳам айрим хорижий тилларни режали асосда ўрганишимизга тўғри келмоқда. Мана шу эҳтиёжни қондириш учун биргина Ўзбек Давлат жаҳон тиллари университетида 20дан ортиқ хорижий тил ўқитилмоқда. Лекин унутмайликки, чет тилларни ўрганиш қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлмасин, улардан бирини бошқасига нисбатан устун қўйиш ёки бирор тарзда тарғиб қилиш жоиз эмас. Ким қайси ва нечта тил ўрганишини аввало кишининг лаёқати, қолаверса, касби ҳамда ҳаётий зарурият ва эҳтиёж белгилайди.

Буни қарангки, Шўро даврида манфур тузум тазйиқи остида ўз тилимизга ўзимиз эҳтиёж сезмай қолган эдик, чунки бизни дунёга фақат буюк миллат тили орқалигина чиқиш мумкин деб тарбиялашган, тилимиз ҳатто ариза ёзишга ҳам “ярамай қолган” эди. Мана энди эса мустақиллик шарофати билан хорижий давлат фуқаролари бизнинг тилимизни ўрганишга эҳтиёж сеза бошлади. Масалан, биргина ўзбек кураши орқали дунёнинг 70 дан ортиқ мамлакатига кураш қондаларига оид ўнлаб ўзбекча атамалар тарқалди. Яқинда ўзбек ошпазларининг Мальта Республикасида миллий таомлар тайёрлаш бўйича мусобақа ғолиби бўлишганини, ичимлик тайёрловчи яна бир ўзбек корхонасининг маҳсулоти фахрли иккинчи ўринни эгаллагани - кумуш медаль совриндори бўлганини расмий матбуотимиз маълум қилган бўлса, ўзбек тадбиркорларининг Американинг йирик шаҳарларида шу ёқдан тандир олиб бориб, ажойиб нонлар пишириб сотишаётгани

ва туб аҳоли уларнинг маҳсулотини навбатда туриб иштиёқ билан харид қилаётгани эса кўриб келганлардан эшитилди. Бундай ҳодисалар келгусида кўпайса кўпаядики, асло камаймайди. Мазкур ҳодисаларнинг ўзи ҳам юзлаб ўзбекча сўзларнинг ёйилишига туртки бўлиши ва хорижликларнинг уларни билишга интилиши табиийдир.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ўзбек тили ниҳоятда кўп шевали тиллардан саналади ва айрим шева вакиллари шевачиликка шу қадар мойилки, неча йиллардан бери ягона ўзбек тилининг ўқитилишига қарамай, ўз шевасини афзал санаш сақланиб қолмоқда. Бошқача айтганда, мактабда адабий тил ўқитилади-ю, бироқ у аксарият синфхоналарда қолиб кетади. Шу жиҳатдан қараганда, анъанавий она тилини ўқитиш ҳаётдан узилиб қолгандай тасаввур тугдиради. Бу борада мавжуд дарслик ва қўлланмаларда шева билан адабий тилнинг ўзаро муносабати, хусусан, адабий тилнинг миллатни бирлаштирувчилик хусусияти ҳақида етарлича маълумот берилмаслиги, қолаверса, айрим тил ва адабиёт муаллимларининг ўзлари адабий тилга риоя қилмаслиги ҳам ўз таъсирини кўрсатмоқда. Жумладан, яқин ўтмишда ўзимиз кузатган ҳодисалардан бири – Бухоро мактабларидан бирида дарс адабий тилда ўтказилган бўлса-да, қўнғироқ чалиниши, хусусан, синфдан коридорга чиқиш ҳамона муаллиму ўқувчилар адабий тилни унутиб, маҳаллий тилда гаплашишга ўтишди. Ёки эса, дейлик, айрим хоразмлик талабалар олий ўқув юртини битириш арафасида турганда ҳам адабий тилга кўника олмасликларини кўп кузатганмиз. Бир вақт бунинг сабабини сўраганимизда: “Ўқишга бориб, тилингни унутибсан”, — деб койишади дейишган эди.

Аслида бундай жавоб ҳам ўринли, чунки шева ҳам кишиларнинг ўз ота-боболари томонидан асрлар давомида қўлланиб келинаётган маҳаллий тилдир. Шу жиҳатдан қараганда, мактабларда ўқитилаётган “Она тили” фани ўз номига мос эмас, яъни ўқувчи тушунчасидаги она тили эмас, балки адабий тилдир. Бироқ тегишли манбаларда шева билан адабий тил ҳақида ўта жўн маълумот берилди, жумладан, 6-7- синфлар учун чиқарилган “Ўзбек тили дарслиги”да (Тошкент, “Ўқитувчи”, 1990) шеванинг таърифи ва тегишли мисоллар келтириб, “Ўзбек тилининг

маҳаллий шевалари кўп” (30- бет) ҳамда “Мактабда ўзбек адабий тили ўргатилади” (31- бет) деган оддий ахборот берилади.

Маълумки, бундай ахборот билан мактаб ўқувчиси на шева ва на адабий тил ҳақида етарлича маълумот ололмайдди, яъни келтирилган биринчи жумладан ўзбек тилининг кўп шевали экани ва берилган мисоллар асосида шева ҳақида қулги аралаш маълумотга эга бўлади-ю, аммо шеванинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрнини ва ўзи ҳам маълум бир шеванинг вакили эканини англаб етмайди. Иккинчи жумладан адабий тил фақат мактабда қўлланади, бошқа ҳолларда эса ҳар ким ўзи ўрганган одатдаги “тил”-да гапираверади деган тушунчага эга бўлади, холос.

Модомики, биз ёшларда миллий онг ва миллий ғурурни (мутлақо шахсий мағрурликни эмас) шакллантирмоқчи эканмиз, шеванинг ўзига хос маҳаллийчилик эканини ва унда махсус расмий давлат ишлари, илмий-ижодий фаолият олиб борилмаслиги, ижтимоий-сиёсий тadbирлар ўтказилмаслиги, аксинча, адабий тил миллатни бирлаштирувчи муҳим воситалардан эканлигини унутмаслик ва бу борада туғилажак эътирозларга оқилона, илмий асосланган жавоб бера олиш керак. Айниқса, биз дунёга шеваларимиз билан эмас, балки ягона миллий адабий тилимиз билангина чиқишимиз мумкинлигини ҳар бир ўзбек зиёлиси чуқур англамоғи ва бошқаларга англамоғи шарт. Афсуски, сўнгги пайтларда шевачилик жонланиб қолди.

Дарвоқе, биз дунёга на фақат шеваларимиз билан, балки хорижий тиллар билан ҳам, дейлик, араб, инглиз ёки рус тиллари билан алоҳида миллат сифатида танила олмаймиз, чунки мазкур тилларнинг ўз эгалари бор. Унутмайликки, бирор манбанинг қайси тилда ёзилиши келгуси авлодлар учун баъзи муаммолар туғдириши ҳеч гап эмас. Масалан, агар VIII-XII асрлар давомида юртимиздан етишиб чиққан атоқли олимларимиз ўз асарларини она (турк) тилларида ёзганларида ёки М. Кошғарий эслатган туркий шоирлардан Чучу [24. 256] асарлари бизгача етиб келганда, тилимизнинг энг қадимги даври ҳақида анча тўлиқ ва қимматли маълумотга эга бўлган бўлар эдик, иккинчидан, ўтмиш олимларимизнинг улар аслида туркий халқларданми ёки йўқми деган саволларга ўрин қолмаган бўлар эди.

Бизнингча, мактаб ўқувчиси, майли, шевани таърифлай олмасин, уни батафсил тушунтириб бера олмасин, аммо шева, юқорида айтилганидек, маҳаллийчиликнинг тилдаги кўриниши бўлганидан бир миллат кишиларини бирлаштира олмаслигини, гоҳо ўзаро тушунмовчиликка сабаб бўлиши мумкинлигини, шунинг учун ўз шевасига ҳос баъзи сўзларнинг, дейлик, қариндош-уруғ атамаларининг адабий муқобилини билган бўлиши лозим. Бу борада мактаб муаллимлари зиммасига катта масъулият тушади: улар фақат дарсликлар билан чекланиб қолмасдан ўз ўқувчиларига адабий тил ва шева ҳақида етарлича тушунча бериб, ўзлари намуна бўлишлари керак. Чунки қариндош-уруғ атамалари шеваларимизда шу қадар хилма-хил кўринишга эгаки, бундан на фақат ўзбек тилидан беҳабар ўқувчи, балки ўзбек ўқувчиларининг ўзлари ҳам ҳайратга тушиши ҳеч гап эмас.

Тўғриси айтганда, мазкур ҳодисани фақат шевачилик деб қараш у қадар тўғри эмасдек кўринади, чунки қариндош-уруғ атамалари тилнинг энг қадимги ва фаол қатлами бўлиб, тилимизнинг ифода воситалари ранг-баранглигини кўрсатади. Бу ҳодиса ўзбек тилининг, бир томондан, араб ва форс-тожик тиллари билан алоқадорлиги бўлса, иккинчи томондан, қадимги ёзма ёдгорликларга эгалигидир. Бироқ бундай хилма-хилликнинг бир нохуш томони шундаки, айрим талабалар хорижий фуқаролар билан мулоқотда билиб-билмай ўз шевасида, дейлик, “она” ўрнида “буви”, “ўна”, “опа”, “аба”; “ота” ёки “дада” ўрнида “ака”, “тоға”; “бобо” ўрнида “дўда” каби сўзларни беҳосдан қўллаб қўйса, ўринсиз баҳсга, тушунмовчиликка сабаб бўлиши мумкин. Нотўғри қўлланган сўз тасодифан лентага тушиб қолса борми, у тингловчи, айниқса, тадқиқотчи учун асосий манбага айланади.

Хуллас, мазкур қўлланма ўзбек тилида қариндош-уруғ атамаларининг ранг-баранг кўринишга эгаллигини, ҳар ўқувчининг анъанавий равишда қўллаб юрган у ёки бу қариндош-уруғ атамасининг адабий тил меъёрига мос келиш-келмаслигини, маъноси ҳамда баъзиларининг келиб чиқиш манбаини тушуниб етишга кўмаклашади, айни чоғда халқимизнинг ўзаро ва оилада бир-бири билан қандай мулоқот қилиши, суҳбатга кириши, ўзаро муомала одат-

лари, бир-бирига ҳурмат сақлаб муносабатда бўлиши кабилар ҳақида ҳам андак маълумотга эга бўлади, деб ўйлаймиз. Булар, сўзсиз, кишилар маънавиятининг юксалишида ўзига хос ўрин тутади.

Юқорида айтилганларнинг таржима ишларида қўл келиши ҳам ўз-ўзидан аён. Бунга биз ҳеч шубҳа қилмаймиз.

КИРИШ

Ўзбек тили шеваларини ўрганишнинг дастлабки босқичларида асосий диққат фонетик ва морфологик белгиларни ёритишга қаратилганлиги ҳеч кимга сир эмас, жумладан, биз ҳам Андижон шаҳар шеvasига оид илмий-тадқиқот ишимизда ана шу томонни ўрганиш билан чекланган эдик. Бу ҳол тасодифий эмас, албатта, чунки анъана шундай эди: бир томондан, айрим фонетик ва морфологик тафовутларга қарамай, шеваларнинг лексик, шунингдек синтактик жиҳатдан деярли умумийликка эгаллиги бўлса, иккинчи томондан, асосий манба бўлиб хизмат қилувчи илмий-назарий адабиётларда, атоқли олимларнинг асарларида фонетик ва морфологик хусусиятлар етакчи ўрин эгаллар эди.

Шу сабабли шеваларнинг бошқа белгилари, хусусан, лексикаси деярли четда қолиб кетар эди. Бунини ўз вақтида сезган проф. А.Ф.Фулумов «Диалектал луғат ҳақида» номли мақоласида шундай деган эди: «Шевалар лексикасини ўрганиш бошқа қисмларга нисбатан орқада қолди» [60.12]*. Албатта, сўнгги йилларда бу соҳада бирмунча силжиш юз берди. Дарҳақиқат, лексика ранг-баранг қатламларга эга бўлиб, халқнинг узоқ ўтмишидан, маданият ва ижтимоий тараққиёти даражасидан дарак беради, бинобарин, у халқ тарихининг жонли шоҳидидир.

Ана шу қатламларнинг бири қариндош-уруғ номларини ифодаловчи сўзлар бўлиб, улар тилшуносликнинг қизиқарли, шу билан бирликда муҳим масалаларидан биридир. Гап шундаки, қариндош-уруғ номлари тил луғат бойлигининг қадимги туб ва турғун, айни чоғда ўта фаол қўлланиувчи қатламига мансуб бўлганлигидан, ҳар бир тил, ху-

* Қавс ичидаги биринчи араб рақамлари адабиётлар рўйхатидаги тартиб кўрсаткичи, сўнгилари манба саҳифаси. Гоҳо зарур изоҳ ҳам берилади.

сусан, адабий тил ва шеваларнинг шаклланиш даври ва ривожланиш жараёнида иштирок этган қабила ва уруғларнинг тутган ўрнини аниқлашга ҳам ёрдам беради. Агар биз мазкур шевага шу жиҳатдан ёндашсак, унда шаҳар тип шевалар билан бирликда қипчоқ тип уруғлар ҳам фаол иштирок этганини кўрамиз, жумладан, **эпа, катена, бўла*** каби сўзлар шунини кўрсатади. Бундан кўринадики, қавм-қариндошлик атамалари муҳим тарихий ва этнографик манбалардан бири бўлиб саналади. Уларнинг аксарияти бошқа сўз ва атамаларга нисбатан узоқ даврни бошидан кечирганлигидан фонетик қобиғини шу даражада йўқотганки, улар таркибини ҳозирги кун нуқтаи назаридан аниқлаш ижобий натижа беравермайди, чунки ҳозирда туб сўздек туюлаётган қариндош-уруғ атамаларининг кўпчилиги икки, ҳатто уч элементдан ташкил топган. Айниқса, айрим қариндош-уруғ номларининг биргина ўзбек тилининг, ҳатто айрим бир шеванинг ўзида фонетик жиҳатдан бир неча вариантда учраши мазкур сўзларнинг аслида энг қадимги даврларда бошқа ёндош тиллардан ўзлашган деган мулоҳаза туғдиради.

Кузатишимизча, қариндош-уруғ номлари туркий тилларда турли-туман кўринишга эгаллиги ва айни чоғда умумийлиги билан характерланади. Проф. Ф. Абдуллаев ҳам шу масалага алоҳида эътибор берган: «қариндош-уруғ номлари жуда қадимдан мавжуд бўлиб, ҳатто ҳозирги вақтда ҳам асос эътибори билан (баъзи бир фонетик-семантик фарқларни ҳисобга олмаганда) уруғдош тиллараро умумийликни ташкил қилади»(58.25). Иккинчи томондан, мўғул, тунгус-манжур, корейс, ҳинд-оврупо, ҳатто хомсом тиллари билан ҳам боғланиши кўзга ташланади. Албатта, бу ҳодиса мазкур тиллар эгаларининг узоқ ўтмишдан бошланган бевосита ёки бавосита ёндош алоқалари,

* Унгайлик учун деярли барча мисол ва тил ҳодисалари жорий ўзбек графикаси асосида қайд этилди, е, ё, ю ва я ҳарфлари тегишли ундош ва унли ҳарфларга ажратилди. ундошдан кейин келган е ҳарфи эса э товуши ва унинг бошқа турли кўринишлари учун қўлланди. Далилларининг фонетик хусусиятлари ва асл манбада қандай ёзилганига қизиққан китобхон тегишли манбаларга мурожаат қилиши мумкин.

баъзиларининг эса генетик яқинлиги, ниҳоят, тил тараққиётидаги умумий жараён билан боғлиқдир.

Туркий тилшуносликларда, жумладан, ўзбек тилшунослигида ҳам, қавм-қариндошлик атамалари масаласини йўл-йўлакай ёритган ишлар билан бирликда, унга бағишланган махсус тадқиқот ишлари ҳам мавжуд. Масалан, мазкур масала билан фаол шуғулланган олимлардан Л.А.Покровская (33), В.И. Цинциусларнинг (46) ишларини алоҳида таъкидлаш лозим. Булар туркий қавм-қариндошлик атамаларини кенг қўламда таҳлил қилиб, уларнинг этимологияси билан ҳам фаол шуғулланишган. Ўзбек олимларидан И.А. Исмоилов ўзининг махсус монографияси (14) ва бошқа мақолаларида туркий қавм-қариндошлик атамаларини кўпроқ ўзбек ва уйғур тиллари материаллари базасида бошқа туркий тилларга қиёс қилади ва адабий тилдаги муҳим хусусиятларини батафсил баён қилади, раҳматлик А.В. Ишаев эса мазкур атамаларнинг ўзбек шеваларидаги хусусиятларини умумлаштирган ҳолда ўргана бошлаган эди (18).

Шу муносабат билан йирик туркийшунос олим Э.В. Севортян бошчилигида ҳозирча тўрт жилди чоп этилган «Этимологический словарь тюркских языков» асарини эслаб ўтиш лозим. Унда тилга олинган қариндош-уруғ номларининг туркий тиллар ва шевалараро тарқалиши, манбалари, келиб чиқиши ва тараққиёти кенг таҳлил қилинганки, бу шу соҳада илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланувчи ҳар бир тилшунос учун муҳим манба ва қўлланмадир. Айни чоғда айрим қариндош-уруғ номларининг этимологияси ҳануз ноаниқ эканлиги ҳам таъкидланади, бу эса мазкур масалага боғлиқ тадқиқот ишлари, сўзсиз, давом этишини кўрсатади.

Кўринадики, жонли туркий тиллар ва уларнинг шевалари, тарихий ва бошқа манбалар асосида ҳам барча қариндош-уруғ номлари этимологиясини аниқлаш имконияти бўлмаган. Бу табиий, албатта, чунки маълум бир лексик қатламнинг, жумладан, қариндош-уруғ номларининг шаклланиш даври ва жараёнини аниқ бир тил, айниқса, бирор шева материаллари асосида очиб бериш ўта мушкул. Дейлик, бир-бири билан боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилувчи шахсларни ифодаловчи ҳамда биз ҳозирда ўзак

деб қарайдиган **ота** ва **она**, **ака** ва **ука** сўзларини олиб кўрайлик.

Ота ва **она** сўзларини бир-биридан ҳам фонетик, ҳам лексик-семантик жиҳатдан марказдаги **т** ва **н** ундошлари, **ака** ва **ука** сўзларини эса сўз бошидаги **а** ва **у** унлиларигина ажратиб туради ҳамда шу фонетик ҳодиса мазкур сўзлар ифодалаган шахсларни ўзаро фарқлайди. Ўзаро боғлиқ ва айни чоғда бир-биридан фарқланувчи мавжуд нарса-ҳодисаларни аввало амалий англаб етиш ва уни тилда акс эттириш, ифодалаш учун инсон мия фаолияти, тафаккури қанчадан-қанча асрларни бошидан кечирмаган дейсиз. Ҳа, ҳар бир товуш сўздаги ўз ўрнини топиб, унга бирор маъно киритиш учун узоқ вақт керак бўлган. Бас, шундай экан, жумладан, қариндош-уруғ номларини англлатувчи ҳар бир сўзнинг яратилган даври ва яратилиш жараёни ҳақида қатъий хулоса чиқариш имкониятига эгамизми? Йўқ, албатта, чунки мазкур масала турли тизимга оид қатор тиллар тарихи билан, инсоният тарихи ёзилишидан бир неча минг йиллар аввалги даврлар билан боғлиқ бўлган мураккаб муаммодир.

Шу ўринда тилшунос олима М.Саидованинг 1995 йили эълон қилинган номзодлик диссертацияси рефератида (37) қариндош-уруғ атамаларининг вужудга келиши ва таркиби ҳақида баён қилинган мавжуд фикр ва мулоҳазалардан кескин фарқ қилувчи гоё олға сурилганини эслатиб ўтишга тўғри келади. Айтиш мумкинки, деярли икки аср давомида, хусусан, туркий тиллар тарихи билан шуғулланиб келган машҳур тилшунос олимлар ҳал қилолмаган бир қатор қариндош-уруғ атамаларининг вужудга келиш масаласи бизга анча ўнғай ҳал қилингандай туюлади. Гап шундаки, муаллиф ўз илмий қарашларида Л.Г.Морган ва Д.А.Ольдерогтеларнинг Гвинея, Дагомея, Нигерия, Оттин Қирғоқ (Гана), Того давлатлари билан Полинезия таркибига кирувчи Гавайя, Малайя ва Фижи оролларида яшовчи қабилалар тиллари бўйича олиб борган тадқиқот ишларига суянади. Мазкур тадқиқотларга кўра, полинез тиллари билан Ғарбий Африка тиллари ўртасида ўзаро умумийлик мавжуд. Айни чоғда туркий тиллар билан юқорида эслатилган ҳудудларда яшовчи нотуркий қабилалар тилларидаги айрим ўхшашликлар асосида

«Малайя қариндошлик системаси, аввало, бутун Осиёга тарқалган ва унда қариндошлик муносабатларини белгилашда ҳукмрон роль ўйнаган, сўнг у Турон қариндошлик системасига, ниҳоят, Хитой қариндошлик системасига ҳам асос солган» (37.9) деган хулосага келинади (таъкид бизники - А.М.).

Кўринадики, гап турли тизимдаги тилларнинг ўзаро таъсири, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқе, кишилиқ тарихида тутган ўрни ҳақида боради. Одатда, бир тилнинг бошқа тилларга сезиларли таъсир қилиши учун, аввало, уларнинг бир-бири билан ёндош ёки аралаш яшаши, ёки бир тил эгаларининг бошқаларга нисбатан ижтимоий ҳаётнинг бирор жабҳасида устунликка эга бўлиши лозим. Шундай экан, юқорида эслатилган давлатларнинг тарихида тутган ўрни ҳақида қандай маълумотлар бор? Маълум бўлишича, Фарбий Африка мамлакатларида феодал давлатлар, манбаларга қараганда, XVII-XVIII, ҳатто XIX асрлардагина вужудга келган ва Оврўпо давлатларига қарам бўлган. Уларнинг мустақил давлат сифатида тарих саҳнасига чиқиши эса XX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Малайя (Малакка ярим оролида), Гавайя, Фижи оролларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳақида гапиришга ҳожат бўлмаса керак.

Хўш, шундай экан, юқорида тилга олинган қабилалар тиллари узоқ ўтмишда қайси йўллар ва воситалар билан на фақат «бутун Осиё», балки Оврўпо қитъасидаги бир қатор тилларга ҳам таъсир қилган ва уларда «қариндошлик муносабатларини белгилашда ҳукмрон роль ўйнаган» (таъкид бизники - А.М.) ёки унғача, хусусан, Хитой, Турон тилларида қариндош-уруғчилик муносабатлари бўлмаганмиди, шаклланмаганмиди каби саволлар кишини ўйлантиради. Айниқса, муаллифнинг бир қатор қариндош-уруғ атамаларини «Қариндошлик муносабатлари энди шаклланаётган пайтларда яратилган» термин (37.18), «яратилиш даври, шакли ва мазмунини ҳозирга қалар сақлаб қолган халқ шевалари» (ЎТА, 1994, 3- сон, 35- бет) каби қатъий хулосалар чиқариши ўқувчига бир оз эриш туюлади. Ҳа, туркий тиллардаги қариндош-уруғ атамалари тарихига бағишланган нуфузли манбаларда Д.Г. Морган ва

Д.А. Ольдерогге қарашлари тилга олинганига кўзимиз тушмагани ажабланарли бўлмаса керак.

Шу ўринда яна бир муаммога дуч келамиз. Гап шундаки, муаллифлар тилга олган қабилалар тиллари дунё тилларига асос бўлган «бобо тил»микан? Дарвоқе, шуни ўкинч билан айтишимиз керакки, Д.А.Ольдероггенинг рефератда ҳавола қилинган «Малайская система родства» номли асари билан биз ҳозирча шахсан танишиб чиқишга муяссар бўла олмадик (айрим қариндош-уруғ атамаларининг таркиби ҳақидаги гаплар ўз ўрнида айтилади).

Албатта, тилларни қиёсий ўрганиш тилшунослик соҳасидаги жуда кўп муаммоларни ижобий ҳал қилишга ёрдам беради, хусусан, бир тил доирасида ечилмаган масала иккинчи тил материаллари асосида ўз ечимини топади, чунки кишиларнинг фикрни ифодалаш усул ва воситалари, қисқаси, тил ҳар хил бўлса-да, уларнинг фикрлаш тарзи, борлиқни ҳис қилиш ва англаш жараёни бир хил кечади. Аммо қиёслаш маълум шарт-шароит, лисоний қонун-қоидаларга асосланса, ижобий натижа беради. Шунинг учун, айниқса, лексик ҳодисаларни, жумладан, қариндош-уруғ номларини қиёс қилаётганда, шу тиллар эгалари ўртасида тарихан қандайдир алоқа бўлган-бўлмаган тигини, ёндош ёки аралаш яшаш, генетик муносабат қабиларни назарда тутиш маъқул. Дейлик, агар Фарбий Африка минтақасида яшовчи қабилалар билан Малайя, Гавайя ҳамда Фижи оролларида яшовчи қабилалар тиллари умумийликка эга бўлса, биринчидан, бу умумийликнинг сабаби нимада ёки қайси «н» тил уларнинг асоси бўлиб ҳисобланиши, иккинчидан, қандай қилиб улар бири-биридан узоқ икки қитъада, ҳатто Тинч океанидаги ороллarda жойлашганлиги, учинчидан, ҳар икки гуруҳ тиллар аввало қўшни тилларга ўз таъсирини ўтказадиган даражада юксакликка кўтарилганлиги қабилалар ҳақида бир оз тўхталиш лозим бўлади. Шу билан бирга, агар малайя қариндошлик тизими «бутун Осиё», шунингдек оврўпо тилларига тарқалган бўлса, Фарбий Африка минтақаси тилларининг айна шу соҳада ёндош ва қўшни тилларга таъсирини, аниқроғи Африка қитъаси бўйлаб тарқалиш даражасини ҳам эслатиш фойдали эди.

Дарҳақиқат, бу масала ғоятда мураккаб ва мушкул муаммоки, уни биргина тилшунослик материаллари билан ҳал қилиб бўлмайди. Турли тиллар оиласига мансуб ҳозирги замон тилларида бирор соҳага оид лексик-семантик ва фонетик жиҳатдан ўзаро мослик бўлиши мумкин, ammo бундай мослик тилларнинг пайдо бўлиш тарихи билан, бу эса халқларнинг пайдо бўлишидаги умумийлик ва кейинчалик ҳудудий тарқалиш ҳамда бора-бора янги турли уруғ ва қабилаларнинг пайдо бўлиши, уларнинг ўзаро ёндош ёки аралаш яшаши билан белгиланади. Давлатнинг пайдо бўлиши ва унинг қўшни давлатларни босиб олиши ёки бошқа давлатлар томонидан босиб олиниши, турли сабаблар билан халқларнинг бир жойдан бошқа жойга кўчиши каби омиллар ҳам турли оилаларга мансуб тилларда ўзаро ўхшаш ҳодисаларнинг туғилишига туртки бўлади. Жумладан, лисоний далиллар асосида Овросиё халқлари қачонлардир ўзаро ёндош яшаган ёки бир манбадан тарқалган дейиш имкони бор.

Бироқ, дейлик, ўзбек тилидаги қариндош-уруғ номларининг шаклланиш тарихи ва маъноларини Полинезия тилларидан, хусусан, Ғарбий Африка тилларидан қидириш қанчалик тўғрилиги китобхонлар ҳукмига ҳавола. Ammo Оврўпо ва Осиё халқлари ўртасидаги ўзаро алоқалар эса жуда қадимдан бошланганлигига тарихий далиллар гувоҳлик бермоқда. Масалан, XIX аср охири ва XX аср бошларида яшаб ижод қилган татар маърифатпарвар олими Ҳасан Ато Абушийнинг туркий халқлар ўтмиши ҳақидаги араб, форс, юнон, хитой, рус тарихий манбалари асосида ёзилган «Туркий қавмлар тарихи» (Тошкент, «Чўлпон» нашриёти, 1995) номли асарида қайд қилинишича, туркий қабилалар дастлаб турли сабаблар билан ғарбда Ўрол, Этил (Волга) ва Кавказдан шарқий денгизлару Камчатка, Чукотка ярим ороллариғача, жанубда Ўрта Осиё, Шимолий Афғонистону Тибет, Шимолий Хитойдан Шимолий Муз океаниғача бўлган кенг ҳудудга тарқалган бўлса, милодий II асрдан бошлаб эса Оврўпо қитъасида ёйила бошлайди ва Дунай бўйлаб Висла, Эльба, Рейн дарёлариғача, ундан Испания, Португалияғача, шимолда Болтиқ денгизидан (бир вақтлар бу денгизни сармат халқига нисбат бериб «Сармат денгизи» деб ҳам

аташган) жанубда Болқон мамлакатларию Италиягача бориб етади. Ҳатто милоддан аввалги VIII-VII асрларда Қора денгиз орқали Кавказгача етиб келган юнон савдогарлари, кейинроқ эса Ҳеродот (Геродот) ўз саёҳатлари вақтида шимол томондаги кенг саҳроларда яшаган скифларни кўрганини баён қилган (62. 41-44). Шунингдек адабиётларда милоддан 3-4 минг йил олдин Марказий Осиёдан ҳинд-оврўпо тилларида сўзлашувчи қабилалар Олтой ва Мўғулистонга кўчиб ўтган деган қарашлар ҳам бор (И. Жабборов. Ўзбек халқи этнографияси. Т., 1994, 13-бет).

Туркий қабилалар скифлар, сарматлар, хуннлар, массагетлар, аварлар, аланлар, хазарлар, булғорлар каби номлар билан Оврўпо халқлари тарихида сезиларли из қолдирган ва маҳаллий халқлар таркибига сингиб кетган. Хусусан, милодий VI асрдан тарих саҳнасига чиққан славянлар дастлаб хуннлар, аварлар, хазарларга тобеликда яшаб, улар билан доимий алоқада бўлган, айниқса, рус князлари қипчоқлардан қиз олиб, қиз берган (62. 142). Булар, албатта, тилда ҳам акс этмай қолмаган. Дарҳақиқат, тегишли адабиётларда мажар (венгер-можар) ва финларнинг туркий қавмларга мансублиги ёки эса тунгусманжур, корейс каби тиллардан айрим туркий сўзларга мосликлар келтирилса-да, аммо Осиё қитъасининг юқорида эслатилган ҳудудларида яшовчи бурят, корейс, манжур, самоед, чукчи, эскимос, айниқса, япон, хитой халқларининг туроний эканлиги илгари кишига бир оз эриш туюлар эди. Бироқ ҳозирда, хусусан, тилларнинг мавжуд генеологик таснифини қайта кўриш лозимлиги кўзга ташланмоқда. Бу борада Р.О. Шор ва Н.С. Чемодановларнинг «Введение в языковедение» дарслигида нисбатан тўғри йўл тутилган кўринади, чоғи (Москва, 1943, 167-171-бетлар).

Энди шу нарса аниқ маълум бўлмоқдаки, Оврўсиё халқлари тиллари ўртасидаги муносабат реал воқелик бўлса, Фарбий Африка ва Полинезия ҳудудларидаги қабилавий тилларнинг Турон ва Хитой халқлари тилларида қариндошлик тизимига асос солиши тахмин бўлиб кўринади. Бироқ айни чоғда шуни айтиш керакки, японларнинг туркий қавмларга мансублиги ўз йўлига-ю, аммо бизни уларнинг қандай қилиб қуруқликдан бир неча юз

чақирим масофадаги номаълум оролларга оммавий равишда кўчиб ўтганлиги қизиқтирмоқда ва шу ҳақдаги шахсий таассуротларимизни айтиб ўтмоқчимиз.

Ахир, гап бир тўда соғлом ва бақувват спортчи ёки савдогарнинг кўрган-кечирганлари, қўшиннинг жасорати ҳақида эмас, балки бутун бир халқнинг худди қуруқликда бўлгани каби бола-чақа, ота-она, кўч-кўрон, ҳатто уй ҳайвонлари билан бирликда оммавий кўчиши ҳақида бораётир. Бунинг учун, бизнингча, ҳеч бўлмаса ўрта асрларга хос мунтазам қатновчи денгиз ва океан кемалари бўлиши лозим, японларнинг тарихи эса милоддан аввалги VII асрдан бошлаб маълум (62. 25), бунгача қанча асрлар ўтгани эса муаммо. Ёки аҳолининг оммавий кўчиб келиши ҳозирги Япония ерлари материкдан ажралмаган даврларда содир бўлдимикан?

Агар хитойлар ўзларининг 200 минг йиллик осори-атиқаларини кўрсатаётган бўлса (62. 22), турк шоири ва олими Зиё Кўкалп ўзининг «Биз сув ичган дарё» номли ишида қадимги туркий халқлар бирлигини 210 аср муқаддам деб баҳолайди (ЁЛ, 1991, 30 ноябрь). Албатта, бундай узоқ даврнинг ҳақиқатга қанчалик мос келиши муаллифга ҳавола, аммо гап бунда эмас, балки туркий халқларнинг бошқа халқлар каби энг қадимдан мавжудлигига ишорадир. Шу жиҳатдан қараганда, японларнинг оммавий кўчиб ўтиш тарихини сира ҳам ана шу даврдан кам деб бўлмайди. Мана бундай узоқ ўтмишда бирор қариндош-уруғ атамасининг қачон яратилган-у, қандай шакллангани ва дастлаб қандай маънода қўллангани ҳақида қатъий хулоса чиқариш мушкул бўлганидек, японларнинг океан қўйнидаги номаълум оролга кўчиб ўтиш тарихини аниқ айтиш ҳам ғоят мушкул деб ўйлаймиз.

Шунингдек туркий қабилалар араб ва эрон халқлари билан ҳам бевосита алоқада бўлган. Масалан, Дунайдан Қора денгиз шимоли ва ундан Кавказ тоғлари ҳамда Хазар (Каспий) денгизи орқали Балхгача ёйилган туркий халқлар, аниқроғи скиф қабилаларининг милоддан олдинги VII асрда Кичик Осиёни забт этгани (62.45), VI асрда эса Эронни бўйсундириб, Арабистонга, ундан Сурия ва Мисргача етиб боргани (62.48), мамлук туркларининг милодий XIII асрнинг иккинчи ярмидан XIX аср-

нинг бошларигача Сурия, айниқса, Мисрда ҳукмронлик қилгани, маълум муддат Эрон ва бир қатор араб давлатларининг мўғуллар ҳамда Амир Темур ва теурийлар тасарруфида бўлгани ҳам маҳаллий тилларда из қолдирмаслиги ва эслатилган тилларнинг қайсидир соҳада бир-бирига таъсир қилмаслиги мумкин эмас.

Маълумки, сўз ва тилнинг пайдо бўлиши инсоннинг ва унда сўзлаш жараёнининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Ибтидий инсоннинг бошланғич тил бойлиги тап-тайёр сўзлар йиғиндисидан эмас, балки товушлар даражасидаги санокли товуш-сўздан иборат бўлган ва инсон уларни ҳам неча асрлар давомида ишлаб чиққан. Шунинг учун бизга туб сўздек туюлаётган талай сўзлар, жумладан, икки бўғинли қариндош-уруғ номларини ифодаловчи атамаларнинг кўпчилиги аслида ясамадир. Дейлик, ниҳоятда оз миқдорда бўлса-да, биргина унли товушдан иборат бўлган сўзлар ана шу товуш-сўзларнинг давомидир. Дарвоқе, биз инсон тили товуш тилидан иборат деб атасак-да, ҳануз товушни фонетик, фонологик ҳодиса сифатида талқин қиламиз, аммо унинг, бизнингча, тилнинг ривожланиши, бойиши ва сўз маъноларининг ўзгаришидаги ўрнига етарлича эътибор берилмагандек туюлади.

Тилимиздаги кишилик ва кўрсатиш олмошлари у, «Тафсир»да эга, соҳиб, хўжайин маъноларини ифодаловчи и (5.121), М.Кошғарий «Девон»ида қайд этилган қўшма феълнинг от қисми бўлиб келган чўзиқ а: (22. 75), ўсимлик маъносини билдирувчи тил орқа товушидан иборат и (9.216) сўзлари ёки номуस्ताқил сўз туркумларига мансуб и, э, у, ў, а, о ёки -а, -у юкламалари, шунингдек рус тилидаги а, и, у, б, в, ж, к каби ёрдамчи сўзлар дастлабки сўз-товушларнинг бир кўриниши бўлмоғи керак. Аёнки, ёрдамчи сўзлар ўз лексик маъносини йўқотган мустақил сўзлар ҳисобига туғилади деган қараш мавжуд. Бу назарияга кўра, ёрдамчи сўзлар сўнгги даврлар маҳсули бўлиб чиқади ва бунга тилнинг биз ўрганаётган ва ўргана оладиган сўнгги даврида юз берган далиллар етарлича топилади. Биз юқорида қайд этган товуш-сўзлар эса инсон тил бойлигининг бошланғич даврларидаги ҳолатидан намуна бўлмоғи керак. Бундан тил тараққиётида товушдан мустақил сўзга, ундан ёрдамчи сўзга, қўшим-

ча-товушга ўтиб туриш ҳодисаси мавжуд деган фикр туғилади. Шу ўринда биз ҳозирги замон ўзбек адабий тилидаги эгалик категориясининг учинчи шахс бирлик қўшимчаси **-и** юқорида эслатилган *эга, соҳиб, хўжайин* маъноларини ифодаловчи **и** сўздан туғилган деб ҳисоблаймиз. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, мўтабар манбалардан бўлмиш ДТСда «Тафсир»даги **и** сўзининг **иди, изи** вариантлари (9. 203-204) қайд этилса-да, **и** сўзи берилмаган. Шунингдек ЭСТЯда биз ДТСда қайд этилган **а**: сўзини учратмадик. Яна қуйидагиларга ҳам эътибор беринг: **а** - ундов, тил олди **ў** - ўйламоқ, фикрламоқ, **у** - уйку, **у** - қила олмоқ (С.Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951: 353, 405, 437- бетлар); **а** - кучайтирув юкласи, **а** - тўхтамоқ; қон **а** - қон тўхтамоқ (9.1, 416- бетлар).

Юқоридагилардан маълум бўладики, бизга энг қадимги даврларга ҳос манбалар ҳаводек зарур, яъни араблардан олдинги даврларга - камида Тўмарис, Широқ, Искандар, юнон-бақтрия, кушонлар, эфталитлар даврига оид ёзув-манбалар топилса, нур устига нур бўлар эди. Ҳеч бўлмаганда сўғд тилига оид манбалардан кенг фойдаланиш имкониятига эга бўлмоғимиз керак. **Широқ, Тўмарис** номларининг тузилишига эътибор беринг-а: **Широқ** сўзининг тузилиши туркий тилга ҳос эмасми, яъни уни **ч//ш, ч//й** ҳодисаси асосида **чироқ, чарагон, ёруғ, ярқ** сўзлари билан боғлиқ деб фараз қилиш мумкин эмасми? Ёки **Тўмарис** сўзининг тузилиши-чи? Маълумки, бу сўзлар юнон манбаларидан олинган. Агар юнон тилида эркак киши номи охирига **-(и//у)с** қўшимчасини қўшиб талаффуз қилишни ҳисобга олсак, қолган **Тўмар** қисмини **томир, темир** сўзлари билан боғлаш имкони туғилмасмикан, чоғиштиринг: **тамар//тамир, тўмур//тумур** (9. 529, 530, 574, 586). Ахир, қачонлардан бери **Альфараганус** деб юрилган йирик олим яқинда ўзимизнинг ҳамюртимиз Аҳмад ал-Фарғоний эканлиги маълум бўлди-ку!

Тўғри, Тўмарис аёл, шунинг учун унинг номига **-(и)с** қўшимчасининг қўшилиши нотўғри. Аммо бу ном бизга рус тили орқали, унга эса юнон тилидан таржима орқали ўтган. Тўмарис мамлакат бошлиғи, яъни подшо бўлган. Аёнки, подшо, саркарда аксарият эркаклардан

бўлган, ана шунинг учун Ҳеродот Тўмарисни эркак киши деб тушунган бўлиши мумкин, иккинчидан, Ҳеродот Ўрта Осиёда бўлган эмас, аммо Яқин Шарқ, Эрон, скифлар мамлакатларига саёҳат қилиб, у ерлардаги халқларнинг тарихи, урф-одатлари, сиёсий-ижтимоий ҳаётини ўрганган (62.44). Юнонларнинг Ўрта Осиё билан бевосита оммавий танишуви милoddан олдинги 329 йили юз берган воқеа, яъни Искандар Зулқарнайнинг ҳарбий юриши билан боғлиқ. Тарихчи Ҳеродот бу воқеадан бир ярим аср аввал милoddгача V асрда яшаб ижод қилган. У ўзидан яқин бир аср аввал бўлиб ўтган тарихий воқеани, сўзсиз, саёҳати вақтида форслардан эшитган ёки форсча тарихий адабиётлардан ўқиб фойдаланган.

* *

*

Биз ўқувчига ҳавола этаётган мазкур ишимизда қавм-қариндошлик атамаларининг андижон шеvasида қўлланиши, маъно ва тузилиши, баъзи фонетик хусусиятларини адабий тилга, қисман ёндош ва қўшни, шунингдек бошқа ўзбек шеваларига, тарихий жиҳатдан эса «Бобурнома», «Ҳумоюннома» материалларига ва бошқа манбаларга имкониятимиз даражасида қиёсан ўрганишни лозим топдик, ўрни билан бошқа туркий тиллар материалларига ҳам муурожаат қилдик. Лекин бундан тилга олинган ҳар бир масала узил-кесил ҳал қилинди деган хулоса келиб чиқмайди. Гап шундаки, андижон шеvasи умумлашма ном бўлиб, у шу номдаги шаҳар шеvasидан ташқари, Асака, Шаҳрихон шаҳарлари ҳамда Андижон вилоятига қарашли туман шеваларини ҳам ўз ичига олади, шунингдек у қўшни Жалолобод, Ўзган, Ўш ва бошқа шаҳар ва туман аҳолиси тили билан ҳам бир талай умумийликка эга. Биз шаҳар шеvasини асосий объект қилиб олиб, қўшни туман ва шаҳар шеваларини йўл-йўлакай ҳисобга олиб бордик. Тарихан қараганда ҳам, шаҳар шеvasи алоҳида хусусиятга эга, жумладан, шаҳар аҳолисининг узоқ асрлардан - камида XIV-XV асрлардан бери турғун ҳаёт кечириши, қишлоқ аҳолисининг эса нисбатан эркин яшаши, яъни турли сабабларга кўра яшаш жойини ўзгартириб туриш, янги жойларга кўчиб ўтиш, тарқалиб кетиш эҳтимоли борлиги ва бунинг натижасида турли даврларда

бошқа элатлар билан алоқага кириши сабабли адабий тил тараққиётида шаҳар шевасининг муҳим ўрин тутиши аён бўлади.

Шева материалларини «Бобурнома» материаллари билан қиёслашнинг сабаби шундаки, асар муаллифи мазкур шевани яхши билганлиги, жонли гувоҳи бўлганлигидан деярли беш аср давомида биз танлаган мавзуда қандай ўзгаришлар содир бўлганини аниқ тасаввур қилишга имкон беради. «Хумоюннома» ҳақида шуни айтиш керакки, бу асар гарчи дастлаб форс тилида ёзилган бўлса-да, унинг муаллифи З.М. Бобурнинг ўз қизи бўлганидан отасини, унинг сўзларини яхши билган ва асари ҳам «Бобурнома» услубига мос. Шунинг учун бу асарни «Бобурнома»нинг давоми деб қараш мумкин.

Мазкур масалани ўрганишда, ўзимизнинг шахсий қузатишларимиздан ташқари, машинкада ўн етти бетли савол-жавоб анкетасини тузиб, 1985-1990 йиллари шаҳарлик ва бошқа тегишли туб жой ўртоқларга тарқатдик. Биз тузган анкетада қариндош-уруғ номларини аниқлашда **бола** сўзини бош объект қилиб олдик (бу ҳақда кейинроқ тўхтаб ўтилади) ва ундаги саволлар мазмунан қуйидаги қисмларга бўлинади:

а) 1-қисм: адресатга алоқадор шахслар номлари, яъни шахсларнинг оиладаги болага нисбатан ким бўлишини аниқловчи саволлар;

б) 2-қисм: оиладаги ана шу бола туфайли бир-бирига нисбатан номланувчи шахсларни аниқловчи саволлар;

в) 3-қисм: кишиларнинг бирор белгисига кўра номланувчи шахсларни аниқловчи саволлар;

г) 4-қисм: кишиларнинг ўзаро муомала-мурожаатда номланиши ёки қавм-қариндошлик атамаларининг нутқда қўлланишини аниқловчи саволлар.

Албатта, биз барча саволларга аниқ жавоб ололганимизча йўқ. Бунинг асосий сабаби, биринчидан, қариндош-уруғларнинг ўзаро бевосита контакт алоқасининг кўпроқ учинчи авлод билан чегараланиб қолиши бўлса, иккинчидан, айниқса, шаҳар аҳолиси онгида уруғчилик тушунчасининг йўқолиб кетганидир. Айрим қариндош-уруғ номларининг тавсифий йўл билан ифодаланиши ҳам шундан. Бу жиҳатдан катта, кичик, қуда, қайин каби сўз-

лар алоҳида ўрин тутади. Дарвоқе, қариндош-уруғ номларининг тавсифий йўл билан ифодаланиши фақат ҳозирдагина эмас, балки қадимги ўзбек тили ва қардош туркий тилларда ҳам мавжуд. Яна бир ҳодиса: фақат туркий тиллараро эмас, балки ўзбек шеваларида ҳам айни бир қавм-қариндошлик атамасининг турли маънода қўлланиши натижасида мазкур атамалараро омонимлик ҳодисаси ҳам юз берган. Масалан, **она: она ва она, опача: она ва буви, буви: буви ва она ва бошқалар**. Ёки биз аниқлаган **таге** (ЎХШЛ: та:та (отажон)-57. 381) сўзи Чимкент вилояти ўзбекларида *ака, тоға* маъноларини, Хоразм ўзбекларида (Гурлан) эса *дada* маъносини ифодалайди.

Юқорида эслатилганидек, қавм-қариндошлик атамалари ҳар бир тилнинг, ҳатто шеванинг ҳам энг қадимги, шу билан бирга энг фаол қўлланувчи луғат қатламига оиддир. Л.А. Покровская таъкидлаганидек, қавм-қариндошлик атамалари тил луғат қатламининг архаик қисмини ташкил қилади (33.11), чунки кишиларнинг моддий эҳтиёжи қанчалик қадимги ва зарурий ҳодиса бўлса, уларнинг маънавий эҳтиёжи, ўзаро муносабати ҳам шунчалик қадимги ва зарурий ҳодисадир, негаки, бусиз жамият ривожланмайди ва давом этмайди - ўлади.

Ижтимоий тузумнинг ва шунга мос ҳолда кишилар дунёқарагининг ўзгариши туфайли оила қуришининг тор, маҳаллий доирада юз беришига чек қўйилди. Агар илгари эр ва хотинлик муносабати ўз қариндош-уруғи, маҳалласи, қишлоғи кишилари ўртасида бўлган бўлса (албатта, муғлақ маънода эмас), ҳозирда эса туманлар, вилоятлар, шаҳарлар, ҳатто турли элат ва миллат вакиллари ўртасида ҳам рўй бермоқда. Натижада оила ҳаётида, оилавий муносабатлар ва урф-одатларда ҳам ўзгаришлар вужудга келмоқдаки, бу ҳол, албатта, аввалги қавм-қариндошлик атамаларида маъно ўзгаришига: маъно кенгайиши, кўп маънолилиқ, омонимия каби ҳодисаларга сабаб бўлмоқда. Айниқса, атроф қишлоқ аҳолисининг шаҳар билан кундалик алоқаси кучайганлиги, шаҳарларнинг атроф қишлоқлар ҳисобига кенгайиши ва аҳолисининг тур ва миқдор жиҳатдан ортиши, айрим шаҳарлик хизматчиларнинг қишлоқларда, аксинча, қишлоқликларнинг яқин шаҳарларда ишлани, қишлоқ ёшларининг шаҳар олий ва ўрта

ўқув юртларида таълим олиши, оила аъзоларининг турли жойлардан бўлиб қолиши каби омиллар натижасида марказий шаҳар шеваларининг қишлоқ шеваларига, аксинча, қишлоқ шеваларининг маълум даражада шаҳар шеваларига таъсири сезилмоқда ва бу ҳодиса қариндош-уруғ номларида ҳам акс этмоқда.

Кузатишимизча, тошкент шевасидаги **ойи** (она), наманган шаҳар шеваси ва шу типдаги қишлоқ шеваларига хос бўлган **аба** (она ва опа), фарғона-қўқон шевалари ва уларга мансуб бўлган қишлоқ шеваларига хос **ая** сўзларининг ёндош шеваларга тарқалиши кўзга ташланмоқда. Масалан, андижон шаҳар шевасида, шунингдек қўшни туман шеваларида ҳам, **ая** сўзи **буви** (она) сўзининг синоними сифатида тарқалаётган бўлса, **аба** сўзи эса сўнгги йилларда Наманган вилоятининг “й”ловчи Тошбулоқ, Тўрақўрғон ва улар атрофидаги қишлоқ шеваларига ёйилган. Маълум бўлишича, мазкур ҳудудлардаги ёшлар **аба** сўзини анъанавий **ача** (она) сўздан устун қўйишмоқда. Шунга ўхшаш Бувайда туманида **она** ўрнида «буви» дейиш асосий хусусият бўлгани ҳолда **она** сўзини қўллаш ҳам тарқала бошлаган ёки **ая**, шунингдек **дада** сўзлари кейинги пайтларда Тошкент шаҳри аҳолиси нутқида ҳам фаоллашиб қолди. Бу борада турли шева вакилларининг аралашуви, миграцияси, адабий тил, яъни олий ва ўрта таълим мактаблари, радио, театр, матбуот ҳам сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

Октябрь тўнтариши ва собиқ Шўро тузуми даврида водийдан турли соҳалар бўйича етишиб чиққан номдор ўзбек аёлларини, жумладан, Халқ артисти Лутфихоним Саримсоқовани кўпчилик ҳурмат юзасидан «ая» деб аташ урф бўлди. Масалан, Ҳ. Акбаров ўзининг «Ая» номли мақоласида шундай ёзади: «Лутфихонимни ҳамма ерда «ая», «аяжон» деб аташади» («Гулистон», 1970, 3-сон, 26-бет). Маълум бўлишича, **ая** сўзи Каттақўрғон ва Жиззах атрофи аҳолиси нутқида ҳам мавжуд бўлиб, *туққан она*, шунингдек *қайнана* маъноларида қўлланади ва айни чоғда *она* маъносида **ойи**, **опа** сўзларининг қўлланиши, бундан ташқари, **ойи** сўзининг эса аканинг хотини, яъни *янга*, Полвонқўл (Норин тумани) аҳолиси нутқида *келинчак* маъноларини ифодалаш ҳам кузатилади. Умуман, **ая** сўзи-

нинг маъноси анча кенг: Зебихон айам тусдўппи тикади (11. 199).

Яқин ўтмишда ижтимоий ҳаётимизда юз берган ҳодисаларнинг бири янги ерларни ўзлаштириш, пахтачиликни ривожлантириш мақсадида турли шева вакиллари янги жойларга жалб қилиш натижасида уларнинг бирликда истиқомат қилиши юзага келди. Масалан, Мирзачўл ҳудудида, жумладан, Бўка туманида *ота* маъносида **ада, ака, дада, ота** сўzlари, *она* маъносида эса **айа, ойи, она** сўzlари ёндош қўлланади. Шундай ҳодиса Хатирчи туманида ҳам учрайди. Улардан қайси бирининг ғолиб чиқишини келажак кўрсатади. Лекин бемалол айтиш мумкинки, бу борада мактаб таълими, адабий тил ўзининг ижобий таъсирини намоён этади.

Тошкентда *она* (ойи) ўрнида *она* сўзининг қўлланиши аслида қозоқ тили ва қипчоқ-қурама тип шеваларнинг таъсири бўлса-да, ҳозирда ижтимоий маъно касб этиб қолди. Онда-сонда бўлса-да, айрим оилаларда онани «опа», «мама» (биз она тилидан узоқлашган «ўзбек»ларни айтаётганимиз йўқ), бувини «ойи» дейиш шундандир (чоғиштиринг: чимкентлик ўзбекларда «ойи» буви демакдир). Масалан, айниқса, неварали оилаларда онани «ойи», бувини «буви» дейиш кишини «қаритиб» қўяди, шунинг учун айрим бувилар неварасига ўзини «ойи» деб, хусусан, ёш оилаларда она(ойи)сини «опа» деб аташни ўргатишади. Ёш оила бошлиқларининг катталар олдида ўз боласини “ўғлим” ёки “қизим” деб айтишга уялиши, оналарнинг кимни “ота” ёки “дада”, кимни “ойи” ёки “опа” деб айтишга ўргатиши каби одатларни ибтидоий жамият даври билан боғлаш, бизнингча, ўринсиз. Биз бундай ҳодисалар сўнгги давлар маҳсули, ишиларнинг маънавий-маданий савияси ўзгариши билан боғлиқ деб ҳисоблаймиз.

Бизнинг аниқлашимизча, қозоқ, қорақалпоқ тилида сўзлашувчи айрим оилаларда, шунингдек қипчоқ тип ўзбек шевалари вакиллари **ака** (ота) ўрнида русча **папа, она** ўрнида **мама** сўзларини қўллаш учрайди. Мисолларга эътибор беринг: «Мамамнинг мамаси - **апа, папамнинг папаси** - ата». Буларда **папа қайната, мама қайнана** маъноларини ҳам ифодалайди. Биз **папа** сўзини Тошкент шаҳрининг

собик Луначарское марказида бобоси билан бирга яшовчи баъзи ўзбек оилаларида **пона** шаклида учратсак, **мама** эса шаҳарнинг бошқа жойларидаги ўзбек оилаларида ҳам учраб туради. Бунга ўхшаш ҳодисани туркистонлик ўзбеклар нутқида ҳам учратамиз: бизлар **атести** ака деймис (57.325). Албатта, бу ҳодиса ташқи таъсир маҳсули бўлиб, оммавий ва ўзбек тилига хос хусусият эмас, аниқроғи: она тили нуқтаи назаридан ижобий ҳодиса эмас. Журналист Тўлқин Эшбекнинг қуйидаги сўзларига диққат қилинг: «Уч йил бурун тошкентлик Эрназар исмли ўртоғимникига таъзияга бордим. Онаизоридан жудо бўлган бу йигит уялмай-нетмай «Мамам-эй, мамам!» деб йиғлапти... Ўша маросимда жуда кўпчиликнинг энсаси қотганди» (ТО, 1989, 22 ноябрь).

* *

*

Олимлар қавм-қариндошлик атамаларини икки гуруҳга бўлишади: қон-қариндошлик атамалари* ва қудандачилик атамалари (46.15). Сўнги гуруҳ атамалари никоҳдан кейин туғилади, лекин уларда қуда-андачилик тушунчаси анча тор бўлиб, қариндошлик тушунчасини бевосита қамраб ололмайди, яъни икки томоннинг ўзаро муносабатини ифодалайди-ю, аммо уларни ўзаро бирлаштириб турувчи шахсларнинг (эр ва хотиннинг) муносабатини шу икки томон кишиларига, аксинча, кейинги гуруҳ кишиларининг эса олдингиларга (эр ва хотинга) муносабатини реал акс эттира олмайди. Шунинг учун бўлса керак, Л.А.Покровская қавм-қариндошлик атамаларини қуйидагича тасниф қилади:

а) қон-қариндошлик ва б) никоҳдан кейинги қариндошлик атамалари (33.13). И.А. Исмоилов ҳам деярли шу тамойилга риоя қилади. Фарқ шундаки, И.А. Исмоилов, биринчидан, иккинчи гуруҳ атамаларини «Никоҳдан кейин пайдо бўлган қариндошлик терминлари» деб атаса,

*Биз қариндош сўзи билан бирликда қариндош сўзини ҳам қўллашни лозим топдик, чунки қариндош сўзи маъноси анча кенгайганидан узокроқ қариндош-уруғлар, ҳатто қуда томон авлодлари тушунчасини ҳам ифодаласа, қариндош эса бир қариндан туғишган ака, она, ини, сингил қабиларни умумлаштириб ифодалайди (бу ҳақда кейинроқ алоҳида тўхтаймиз).

иккинчидан, учинчи гуруҳ - «Яқинлик номлари»ни ҳам киритади. Демак, И.А.Исмоилов қавм-қариндошлик атамаларини уч гуруҳга бўлади: биринчи гуруҳга **ота, она, ака, хола** каби сўзлар, иккинчи гуруҳга **эр, хотин, куёв, почча** каби сўзлар, учинчи гуруҳга эса биргина **тутинган** сўзи киритилган (14. 11).

Қариндош-уруғчилик яна ўз навбатида **ота томонидан** ва **она томонидан қариндошлик** деб иккига бўлинади.

Бизнингча, қариндош-уруғчилик ҳодисасини пайдо бўлиш жиҳатдан ҳам иккига бўлиб қараш мумкин: а) **бирламчи**, яъни табиий қариндош-уруғчилик ва б) **иккиламчи**, яъни келишув асосида юз берадиган қариндош-уруғчилик. **Бирламчи** қариндош-уруғчилик ҳар қандай тўсиқларсиз мавжуд бўладиган, кишиларни ўзаро бево-сита боғлайдиган қариндошликдир, шунинг учун у абадийлик белгисига эга (дада, ака, амма, хола...). **Иккиламчи** қариндош-уруғчилик бавосита қариндошлик бўлиб, у эр ва хотинлик (оила) вужудга келгандан сўнг туғилади, шунинг учун бу қариндош-уруғчиликнинг давом этиши эр ва хотиннинг (оиланинг) иноқ яшаб кетишига боғлиқ. Шунга кўра буни **потенциал қариндош-уруғчилик** дейиш мумкин (қайната, почча, куда хола, куёв...). Демак, бундай қариндош-уруғчилик чекланганлик белгисига эга.

Ана шу юқоридаги ҳодисадан келиб чиқиб, яъни қавм-қариндошлик атамаларини улар ифодалайдиган шахсларнинг вужудга келиши жиҳатдан ҳам иккига бўлиб қараш мумкин: а) **табиий қавм-қариндошлик атамалари** (ота, она, опа, ини...), б) **шартли қавм-қариндошлик атамалари** (эр, хотин, божа, келин ...).

Юқорида йўл-йўлакай эслатиб ўтилганидек, ҳар бир қариндош-уруғ номи бирор объект (шахс) асосида вужудга келади ва айрим шахслар томонидан бошқа бир шахсга нисбатан қўлланади. Бошқача айтганда, қариндош-уруғ номлари маълум оила аъзоларига тегишли кишиларнинг бир-бирига муносабатини ифодалайди. Кўпчилик қариндош-уруғ номларининг туғилишида **бола** марказий ўринни эгаллайди. Дарвоқе, оилага, ота-онага энг яқин шахс **бола** бўлиб, бу халқ мақолларида ҳам акс этган. Масалан: ад. Мен куярман боламга, болам куяр боласига. Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада.

Оила бошлиқлари «ота», «она» унвонларига эга бўлиши учун оилада бола вужудга келиши керак, чунки **ота** ва **она** номлари ана шу болага нисбатан қўлланади. Худди шунга ўхшаш **бобо**, **буви**, **тоға**, **хола**, **амаки**, **амма** сўзлари ҳам боланинг мавжуд бўлишига боғлиқ. Кўп болали оилаларда **ака**, **опа**, **ини** каби сўзларнинг қўлланишида ҳам бола асосий роль ўйнайди, яъни, айтайлик, ака сингилнинг мавжуд бўлишини тақозо қилса, сингил эса аканинг мавжуд бўлишини тақозо қилади. **Бола**, яъни бўлажак **келин** ва **куёв** номлари **қайната**, **қайнана**, **қайнаға** каби сўзларнинг, **ота** ва **она** номлари эса **қуда**, **қуда бува**, **қуда хола** каби сўзларнинг қўлланиши учун асос бўлса, **почча**, **янга** сўзларининг қўлланиши учун **ини** ёки **сингил**, **бобо**, **буви** учун эса **невара** асос бўлиб хизмат қилади.

Қариндош-уруғ номларини ифодаловчи сўзларда маълум даражада фарқланиш юз берган, яъни анчагина қариндош-уруғ номлари кишиларнинг бир бутун гуруҳига нисбатан эмас, балки конкрет шахс ёки шахсларга нисбатан қўлланади. Мазкур шевада **дада**, **буви** (она), **амма**, **амаки**, **катена**, **опоғдада** каби сўзлар истаган шахсга нисбатан қўлланавермайди, балки биринчи галда сўзловчининг ўзига тегишли бўлган шахсларга нисбатан қўлланади. Дарҳақиқат, сўзловчи алоқа жараёнида икки тоифа кишилар билан муносабатда бўлади, яъни, бир томондан, оила аъзолари ҳамда қариндош-уруғлик даражаси турлича бўлган кишилар билан, иккинчи томондан, бегона шахслар, ёт кишилар билан муомала қилади. Шу жиҳатдан ҳам қариндош-уруғ номларини билдирувчи сўзлар маълум хусусиятларга эга бўлади.

Ака, **опа**, **хола**, **тоға**, **ини**, **сингил** каби сўзлар тор маънода сўзловчининг ўзига тегишли бўлган шахс ёки шахсларни ифодаласа, алоқа жараёнида бошқа шахсларга нисбатан ҳам қўллана олади, аммо эркак жинсидаги ҳар қандай шахс «ака» ёки «тоға» дейилавермаганидек, аёл жинсидаги ҳар қандай шахс ҳам «опа» ёки «хола» дейилавермайди. Бунда кишиларнинг ёши, таниш-билишлиги, қариндошлик жиҳатдан ўзига яқинлиги, касби, одатланиши, ҳурмат кабилар ҳам ҳисобга олинади. Аммо бу борада шу нарса характерлики, сўзловчи бошқаларга му-

рожаат қилишда ўзига яқин қариндош ва қариндош номларини қўллайди: нисбатан катта ёшдагиларга **тоға, хола** (чоғиштиринг: тошкент шевасида **амаки, хола, опоқи**, наманган шаҳар шевасида **почча, кенча:би** < келинчак биби), шунингдек эркак муаллимларга домла, аёл муаллим, раҳбар ва, умуман, зиёли аёл шахсларга **айа** (чоғиштиринг: тошкент шевасида **ока, опа**, Наманган шаҳри ҳамда Наманган туманидаги қатор қишлоқ шеваларида **ойа**) сўзлари орқали мурожаат қилинади. Проф. А.Алиевнинг таъкидлашича, Наманган шаҳар ва унинг атрофидаги «хўжалар тоифаси»да ўз туққан онасини **ойа** дейди (58. 379). Шундай одат Наманган туманидаги Шўрқўрғон (5.29), Санг (Поп) қишлоқлари аҳолиси тилида ҳам учрайди. Ҳозирда кишиларнинг исми-шарифи билан мурожаат қилиш ҳам учраб туради (биз норасмий алоқани кўзда тутаяпмиз): **Шарифжон Соҳибович, Сайфиддин Жалилович, Абдумалик Дўстматович** ва бошқалар.

Албатта, ҳамма қариндош-уруғ номларини билдирувчи сўзлар ҳам мурожаат учун бир хил даражада қўлланавермайди. Бу ўринда нутқ маданияти билан боғлиқ томон ҳам мавжуд, бироқ адабий метёр сифатида қўлланиш билан норасмий, оддий сўзлашувда қўлланишни фарқлаш керак бўлади. Масалан, **эр** ва **хотин** сўзлари, гарчи мурожаат учун қўполроқ туюлса-да, норасмий нутқда қўллана олади. Бундан ташқари, қариндош-уруғ номларининг баъзилари бирор лексик восита ёрдамида қўлланса, баъзилари ҳеч қандай воситасиз қўлланади. Шунга кўра қариндош-уруғ номларини билдирувчи сўзларни қўлланиш жиҳатдан **бевосита қўлланувчи** ва **бавосита қўлланувчи** турларга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳ сўзларга **дада, она** ва уларнинг диалектал синонимлари киради. Булар мурожаатда кишининг ўз ота-онасига нисбатан ҳеч қандай изоҳловчисиз қўлланаверади, чунки ота ва она, **тоға, хола, амаки, амма** каби қариндошлардан фарқли ўлароқ, табиий равишда ҳар қандай шахсда бирдан ортиқ бўлмайди. Бинобарин, ҳар қандай шароитда ҳам мазкур шахсларнинг кимга тегишлилиги, гап ким тўғрисида бораётганлиги тингловчи учун тушунарлидир (таниш ёки қариндошларни исми билан «ота» ёки «она» дейиш бошқа масала), чунки бундай

сўзларнинг лексик маъносидан ота ва онанинг сўзловчига қарашли эканлиги - эгаллик маъноси бевосита англашилиб туради.

Иккинчи гуруҳга **ака, опа, амма, тоға** каби сўзлар тўғри келади. Маълумки, шу номдаги қориндош ва қариндошлар бирдан ортиқ бўлиши мумкин, шунинг учун бундай чоғда уларни ифодаловчи сўзлар изоҳловчи талаб қилади, аммо бу ҳодиса нутқ шароитига ҳам боғлиқдир. Агар мурожаат бевосита қариндош-уруғларнинг ўзи билан бўлаётган, яъни бирор қориндош ва қариндош мулоқот иштирокчиси, тингловчи бўлса, **ака, опа, тоға** каби сўзлар ҳеч қандай изоҳловчи талаб қилмайди. Тингловчи сўзловчининг қариндош-уруғларидан хабардор бўлса ҳам, шу ҳолат юз беради. Агар суҳбат бошқалар билан бўлаётган бўлса, гап бораётган қариндош-уруғни аниқлаш зарурияти туғилади, шунинг учун уларнинг исмини кўшиб айтиш керак бўлади. Ҳатто қариндош-уруғлик даражаси бир хил бўлган **ака, опа, амма, тоға**, почча каби қориндош ва қариндошлар ҳам айни бир вақтда суҳбат иштирокчиси бўлса ёки улар ҳақида гап борса, уларнинг бирдан бошқасини ажратиш учун, албатта, исмини кўшиб айтишга тўғри келади, акс ҳолда гап қайси қариндошга тегишлилиги ёки гап қайси қариндош ҳақида бораётганлиги ноаниқ бўлиб қолади.

Юқоридагига ўхшаш ўғай, тутинган қариндошлар ҳам бевосита алоқада **дада, буви, ака, опа, тоға, хола** каби сўзлар орқали ифодаланаверади, аммо бошқалар билан алоқада эса мазкур қариндошларнинг сўзловчининг ўзига ёки бошқа бирор кишига ким бўлишини тушунтиришда **ўғай, тутинган** сўзларини қўллашга зарурият туғилади: **ўғай онаси, ўғай ака, тутинган опам** каби. Иккинчи томондан, мурожаатда қариндош-уруғ номини ифодаловчи сўзлар бош луғавий маъносини йўқотиб, аниқроғи: маъноси кенгайиб, янги лексик-семантик маъно касб этади. Натижада сўзловчи учун катта ёшдаги ҳамма шахс ота, она, хола, тоға, бува.., кичик ёшдаги шахслар эса бола, ўғил, қиз, ини, ука... бўлаверади. Бугина эмас, айниқса, **ота, она, бола** сўзлари, одатдагидек, мазкур шевада ҳам инсондан ташқари, бошқа нарса-предметларга, ҳайвонларга нисбатан ҳам қўлланаверади. Масалан: **Отаси** эгри-бутри, **онаси**

йайма чалпак, боласи ширин-шакар (топишмоқ: токнинг занги, япроғи ва меваси); она қўй, она товуқ, қўзининг отаси, Энасой (Енисей). Она сўзи бирор нарса-ҳодисанинг манбаи, асоси, боши, раҳбари каби маъноларни ҳам ифодалайди: энавоши < онавоши < она боши, жанжалнинг онаси (//уйаси), чоғиштиринг: оталар сўзи.

Она сўзининг диалектал синонимлари ҳам конкрет маънога эга бўлгани ҳолда мурожаатда ўзининг бош лугавий маъносини йўқотиб, янги маъно касб этиши мумкин. Масалан, ўз онасини **ойи**, **аба**, **эна**, **буви**, **ача**, **она**, **ая**, **бийи** деб юрган шахс бошқа шева вакиллари орасида юриб ёки улар билан яқин алоқада бўлиб, ўзидан катта таниш аёлни ҳурмат, одоб юзасидан, шунингдек бошқаларга тақлид қилиб, айтайлик, **ача** ўрнида «ойи», аксинча, **ойи** ўрнида «ача» дер экан, **ача**, **ойи** сўзловчининг ўзига энг яқин *онахони*, *онахони* маъносида ҳис қилинади. Шунинг учун ўзининг онасини ўз шеvasидаги ном билан атайвереди, яъни онасини «ача» деб юрган шахс учун **ача** сўзи *она* маъносида, «ойи» эса унинг қадрдон *онахони* маъносида қўлланади. Чоғиштиринг: Бир кун келсам **онам** (Абдулла акамнинг онасини ҳамма набиралари *она* дегани учун мен ҳам «она» дердим) куйиб-пишиб... деди (Музайяна Алавия).

Амма, хола, тоға каби қариндошларнинг сўзловчига алоқадорлик даражаси бевосита ва бавосита англашилиши мумкин. Масалан, отанинг туғишган опа-синглиси унинг ўғил-қизларига табиий равишда **амма** бўлади, аммо ўғил-қизларнинг болалари, ҳатто неваралари ҳам ўзидан катталарга эргашиб, отанинг аммасини, қолаверса, шу амманинг қизларини ҳам «амма»//»аммача» дейиши мумкин.

Авлодлар сулоласининг ўзаро муносабати уч авлод вакиллари, яъни ота, бола ва набираларнинг бир-бирига нисбатан қариндошлик жиҳатдан номланиши аниқ бўлгани ҳолда, айниқса, бешинчи ва ундан сўнгги авлод вакиллариининг, яъни неварадан сўнгги авлоднинг бошланғич нуқта - отага нисбатан қандай номланиши жуда аниқ эмас. Бунинг сабаби, бизнингча, кишиларнинг умр кўриш даврининг нисбатан чекланганлигидир, яъни биринчи авлод билан тўртинчи ва ундан сўнгги авлод вакиллариининг хар бир оилада тўқнаш келавермаслигидир. Ҳатто

З.М.Бобур ҳам, гарчи она томондан бобоси Юнусхоннинг Ченгизхонга нисбатан ўн учинчи авлод эканлигини айтса-да, уларнинг қариндошлик жиҳатдан нима деб аталишини айтмайди (4. 67). Бунга ижтимоий омиллардан бўлган бошқа бир сабаб кишиларнинг сўнгги авлод вакилларини ўзига яқин олиб гапириши ва бунинг оқиба-тида, хусусан, **набира** сўзининг маъноси кенгайганлигидир. Чиндан ҳам кўпчилик бобо ва бувилар ўзларининг ўғил-қизларининг болаларинигина эмас, балки уларнинг болаларини ҳам **набира** деб атайверишади. Бундай ҳол ҳатто «Бобурнома»да ҳам мавжуд: Бир Даҳқатда ушбу хотуннинг ўзидин туққон ва набира ва қиз набира ва набираи набира туққон олти киши ҳозир эди... Набирасининг набираси бир йигит йигирма беш-йигирма олти ёшлар, қопқора сақоллиқ йигит эди (4. 153).

Дарвоқе, **набира** сўзини қўлламай, унинг ўрнида ўзбек тилидаги ўғилнинг ўғли, қизнинг ўғли, ўғилнинг қизи, қизнинг қизи тарзида қўллаш татар, чуваш тилларида ҳам мавжуд (7. 115-117). Бошқирд тилининг баъзи шеваларида **набира** маъносидаги **эян** (ўғил набира), **эянсар** (қиз набира) атамалари умуман йўқ бўлиб, улар ўрнида **улим**, **қизим** сўзлари қўлланса, айниқса, кўпчилик қариялар набира ва ундан сўнгги авлод номларини ифодаловчи атамаларни ё умуман қўлламайдилар, ёки аралаштириб юборадилар, жумладан, ҳамма набираларини **эян улим** (набира ўғлим), **эян қизим** (набира қизим) деб атайдилар (53.128-129). Бу ҳол, олимлар таъкидлаганидек, умумлаштирувчи атамаларнинг қариндош-уруғларни тавсифий номлашдан олдин пайдо бўлганлигини кўрсатади.

ҚАРИНДОШ-УРУҒ НОМЛАРИ ВА УЛАРНИ ИФОДАЛОВЧИ СЎЗЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

ОНА, БУВИ СЎЗЛАРИНИНГ МАЪНОЛАРИ ВА ҚЎЛЛАНИШИ

Мазкур шевада **она** сўзи адабий меъёр сифатида, анъанага кўра, халқ оғзаки ижодининг «Алла», «Ёр-ёр», лапар, мақол, топишмоқ, эртақ каби жанрларида, шунингдек ўқимишли кекса авлод нутқида учрайди. Лекин бу сўнги авлод нутқида мутлақо қўлланмайди деган гап эмас, чунки анъанавий характердаги ҳар бир тил ҳодисаси, албатта, ёшлар нутқида ҳам таъсир этади. Мисоллар: Ўрик йоғочдан бешигинг, ўргилиб боқсин онанг, алла, Тут йоғочдан бешигинг, термулиб боқсин **онанг**, алла (Охунбобоев)*. Қалдағоч қоро экан, қонотидан айрилмасин, Қиз бола ажиз экан, **оносидан** айрилмасин (Ҳакан). Кунлардан бир кун **онасига** айтипти (Намуна). Зебо Чеҳра йетти йашар бўганда, **онаси** ўлган экан (Жумҳурият). Мени **онам** Пайтигдан (Умарбек). Марҳума оналар ҳақида гап борганда ҳам, аксарият **она** сўзи қўлланади: **Отам, онам**, укаларим бирваракасига ўлип кетти (Сой бўйи). Ўқигим бориди-йу, **ота-оналар** ўлип полди (Жумҳурият). **Оналаримиз** айтартики... **Онам** раҳматликкина йахшийам ўқитип кўйганакан (Қизил карвон).

Шеванинг бу борадаги характерли белгиси **она** сўзи

* Қавс ичида, асосан, шаҳардаги собиқ маҳалла ва кўча номлари қайд этилди. Ҳозирда шаҳар қайта қурилиш муносабати билан анча кенгайиб, айрим жойлар ва уларнинг номлари ўзгарган, лекин биз материал йиғилган даврни ҳисобга олиб, баъзи жой номларини аслича қолдирдик.

ўрнида **буви** сўзининг қўлланишидир. Бу сўз, одатда, оила аъзолари доирасида, ўз оналарига бевосита мурожаатда, мавжуд оналар ҳақида гап борганда кенг қўлланади, аммо айрим ҳолда адабий тилдаги **буви** (бабушка) маъносини ифодаламайди: **Буви**, мени путим оғрийапти (Ғайрат). Қолтирап қочип кетйапти: миш **бувисидан** қўқип (Байналми-лал).

Дадангни, **бувингни** сўзидан чиқма (Охунбобоев, хатдан). **Бувиз** қайда, қай кетти (Жалолбек)? **Бувийни** чақир, чойди апкесин (Ҳакан). Онани «буви», «бу:» дейиш қўшни ўш, ўзган шеваларида (43. 64), шунингдек қатор туман шеваларида, ҳатто Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманидаги Кўрғонча, Наймағча қишлоқлари ҳамда Наманган шаҳри шеваларида (б. 31) ҳам учрайди. Баъзи ўзбек шеваларида бунинг акси ҳам мавжуд, жумладан, Гулистон тумани аҳолиси нутқида ад. **буви** ўрнида «она», **бобо** ўрнида «ота» дейилиши ҳам маълум.

Буви туркий тилларда кенг қўлланувчи сўзлардан бўлса-да, уни эрон тилларидан дейиш ва болалар нутқи билан боғлаш мавжуд бўлиб (39.127), унлилар орасидаги **б** товушининг сирғалиши (б>в) ва бунинг натижасида ундан олдинги **и** товушининг лабланиши (и>у) туфайли **биби** сўзидан туғилган. ЭСТЯда **биби** сўзи билан турк шеваларида *она* маъносини ифодаловчи ад. **бичи** сўзлари орасида алоқа борлиги ноаниқ дейилади (юқоридаги бетда). Бироқ, бизнингча, сўнги сўзни қуйидагича қараш мумкин: **би+чи**, яъни *она, она, катта, эга* маъноларига эга бўлган ад. **ача, ачи, ичи** сўзлари иштироки бордек сезилади. Бундай чоғда **биби** ва **бичи** сўзларидаги умумийлик ҳар иккисида ҳам *она* тушунчасининг ифодаланиши ва ўзакнинг **би-** шаклида бўлишидир, чоғиштиринг: **бийча, бийа, бича, бика** (39. 134-135 - яна ўз ўрнида тўхтаб ўтилади).

Буви сўзи фонетик жиҳатдан **буви//буву//був//бу:** шаклларида учраб туради: **Бувум** қани (Намуна)? Адолатхон дадасиман **бувусини** олдиға тўркуллап... кеп кетипти (11. 241). **Бувсима**н ўказ бозадда учрашипти (Маориф). Машейтка бирор тун дарағ эк дейапти **бу:м** (Бозор кўча). Нима

бу:мми сўровради (Намуна)? Йанимда бўвм* йотар эди (Қизил карвон). Бувиззи*ати нима (Чархпалак)?

Буви (она) сўзининг қўлланиш доираси кенгайиб, халқ оғзаки ижоди намуналарига ҳам тарқалган: Қизни эслаб бувиси кепти... (Қиз):

— Йорилма, тош, йорилма! Мен бувимни кўрмайин. Аввал эди ўз бувим, энди бўлди қайнам-а, - депти (Са-ноат). Бизи бувимиз туққандан кейин бир жодугар кам-пир бақип катта қилган эди (Жумҳурият).

Она сўзининг эна шакли нисбатан кенгроқ тарқалган бўлиб, у адабий она маъносини ҳам, буви (бабушка) маъ-носини ҳам ифодалай олади, бироқ унинг она маъноси кўпроқ олдинги авлод нутқида, иккинчидан, бизнинг-

* Шевада, айниқса, тил олди лабланган у товушининг тил олди ўрта-кенг ў товушига ўтиб туриши одатдаги ҳодисадир, чоғишти-риш: суҳбат > сўҳбат, тўхмат > тўхмат, муҳлат > мўҳлат ва бошқ-алар.

** Баъзи олимлар биринчи шахс бирлик ва кўлиқда ҳамда ик-кинчи шахс кўлиқда эгалик қўшимчаларидан, шунингдек биз ва сиз олмашларидан сўнг қаратқич ва тушум келишиклари қўшимча-лари қўшилганда, олд (прогрессив) ассимиляция рўй беришини тап олишмайди. Уларча, бундай ҳолларда қаратқич ва тушум кели-шиклари ҳамма вақт -и ёки аксарият товуш ўзгаришсиз -ни шакли билан ифодаланади. Биз ҳам бу фикрни рад этмаймиз, аммо уни доимий ва мутлақ ҳодиса ҳам дея олмаймиз. Дарҳақиқат, айти бир диалект ичида тўлиқ бирликнинг бўлиши мумкин эмас, яъни бир диалект вакиллари ҳамма вақт бир хил шаклни қўлайди ёки бир хил талаффуз меърига эга деб бўлмайди. Ҳар бир шеванинг лексик хусусиятларини сўраб аниқлаш мумкин-у, аммо унинг фонетик-морфологик хусусиятларини сўраб аниқлаш доимо ижобий натижа беравермайди, шунинг учун ҳар бир ҳодисани синчиклаб кузатиш лозим бўлади.

Дарвоқе, қаратқич ва тушум келишиклари доирасидаги олд (про-грессив) ассимиляция шу ҳодисани рад этувчи олимлар томонидан мазкур шева юзасидан тўнланган материалларда камроқ бўлса-да учраб туради: Бу гапни эшитиб, Қора ка:кил: «оттанг, йашлик қишан» деб хана бўлди (36. 195). Олд (прогрессив) ассимиляциянинг юқори-даги ўринларда умумий характерга эга эмаслиги, тошкент ҳамда наманган шаҳар ва туман шеваларидаги даражадан фарқ қилиши бошқа масала. Иккинчидан, эслатилган материаллар асримизнинг 30-йилларига оидлигини ҳам унутмаслик керак, яъни у вақтларда шевалараро бевоҳта алоқаларнинг нисбатан кучсиз бўлганлиги ҳам эътиборда бўлиши лозим.

ча, тарихан қипчоқ уруғлари тиллари сезиларли бўлган кишилар нутқида, жумладан, олдинлари шаҳар марказидан четроқ жойлашган атроф маҳаллаларда учрайди: Эсон-омон **эналарингни** қошига бори:на (Бозор кўча). **Энам** йўқ уйда (Умарбек). Шоптоли апкелйапти **энасига** (Ҳакан). Мен болами соғиндим, **эна**, — дейди (Қизил карвон). **Эна** шакли халқ оғзаки ижоди материалларида ҳам сезиларли даражада акс этган: Пахта тердим хўппаклаб, **энам** урди шаппатлаб (Охунбобоев). Қирғағини кўриб бўз ол, **энасини** кўриб қиз ол (Тахтакўприк). (Кампир): - Бор, **энангга** (ўз онасига - А.М.) осил, — дейди (Кенгаш). Чиндан ҳам, онани **эна** дейиш водийда сарой тип шеваларда, дейлик, ёндош Ойим, Марҳамат, Ҳаққулобод каби ҳудудларда, шунингдек Самарқанд, Сирдарё, Қашқадарё вилоятлари доирасидаги ўзбек уруғлари тилида анча кенг тарқалган. Чоғиштиринг: олтой, қирғиз тилларида **эне**, қозоқ тилида **ене** (33. 22).

Эна сўзининг адабий *буви* (ота-онанинг онаси) маъносида қўлланиши шева вакиллари нутқида кенгроқ тарқалгандек туюлади: **Энайникидан** энди келйапса:ми? (Маориф). Нарги **энасиникига** кеткан (Намуна). Бувим **энамникида**, **энамника**: кеткан, қант апкелади (Саноат). **Энаси** келадиганиди бугун (Бозор кўча). Дадамди бу(в)сини **эна** дейман (49. 302). Кўшни Ўш вилояти шеваларида: **эна** - отанинг онаси (43. 90).

Ўзаро алоқада кекса аёлларга, одатда, **эна** шакли орқали мурожаат қилинади: **Эна**, бу кими боласи? - деса... (Кенгаш). Шу ўринда **эна** сўзи *тарбиячи аёл*, яъни *энага* маъносида қўллангани ҳам кузатилди: Бо:ччахонди **энаси** (энагаси) бўп турип, шу уйда турасими?- деп сўрашади (Кенгаш). Мазкур ҳодиса туман шеваларида ҳам мавжуд, масалан, Избоскан: - Куйип қолдим, жон **эна**, тортиб олинг, - депти. Аммо З.М. Бобур асарида **эна** ва **буви** шакллари учрамайди, балки **она** сўзи қўлланади: менинг **онам** Кутлуқ Нигор хоним (4. 215), **онаси** Андижонлиқ эди (4. 66). Баъзан **она** сўзи кўпликда *она* ва *буви* маъноларини ифодалаш учун қўлланган: Чун **оналаримдинким**, **онам** ва **онамнинг онаси** Эсан Давлатбегим бўлғай... бу навъ хатлар келиб, мундоқ эҳтимом била тилағайлар...(4. 112). Ана шун-

дай ҳодиса мазкур шевада ҳозир ҳам учрайди (оналарим ййағда), лекин маъно доираси нисбатан кенгроқ.

М. Кошғарий даврида *она* ва қадимги айрим туркий тилларда *қариндош* маъносини ифодалаган *ача* (22. 114; 9. 4) сўзи (унинг ҳозирги туркий тилларда англатадиган маънолари бошқа масала) Гулбаданбегимда (XVI аср) ҳам мавжуд: Гвалиорга бориб... мен *ачам* билан ҳамроҳ бўлдим (8.45), лекин унинг конкрет маъноси аниқланганича йўқроқ. Ҳар ҳолда *она*, *она*, *буви* каби сўзлардан бирорта-сининг маъносини ифодаламаслиги аниқ.

Она сўзининг диалектал синонимларидан бўлган мазкур *ача* сўзи Наманган шаҳар ва шаҳар атрофидаги қишлоқ шеваларида кенг тарқалган бўлиб, ад. *она* ва *буви* маъноларида қўлланади, аниқроғи: шаҳар ва шаҳар тип шеваларда *буви*, қатор қишлоқ шеваларида *она* маъносини ифодалайди. Бу кўшни наманган шаҳар шевасининг, хусусан, уйғур тили вакилларининг таъсири бўлиши керак. Унинг *буви* маъносини ифодалаши Тўрақўрғон туманидаги қатор қишлоқ шеваларида ҳам кузатилди. Санг (Поп) қишлоғида онанинг онасини *ача*, отанинг онасини *буви*//*онача* тарзида фарқлаб номлаш ҳам мавжуд.

Биз аниқлаган маълумотларга кўра, *она* сўзининг айрим ўзбек шеваларида *нана* (Бухоро), *анна* (Қашқадарё вилояти Деҳқонобод тумани) шаклларида учраши ҳам мазкур масаланинг анча мураккаблигига ишорадир. Шуниси таажжубки, ҳар икки сўз ҳам «Девон» билан ДТСда қайд этилмаган. ЭСТЯда эса ад. *анна* шакли тилга олиниб, у кучли талаффуз қилиш туфайли сўнгги даврларда туғилган бўлиши мумкинлиги таъкидланади (38.280).

Анна (//катта буви) шакли ота-онанинг онаси, яъни ад. *буви* маъносида Тўрақўрғон туманининг Яндама, Қўрғонча қишлоқларида кўпинча ёшлар нутқида учраса, Қўшрабат туманидаги (Самарқанд вилояти) Қорақисмоқ қишлоғида (мошон уруғи) деярли умумий характерга эга. Қўқон атрофи (Данғара) шеваларида ҳам *анна*//*эна* (буви) ҳодисаси учрайди.

Талабамиз Фароғат Соҳибованинг таъкидлашича (1996/97 ўқув йили, испан бўлимининг I курс 108- гуруҳи), Ғаллаорол туманидаги қирқ шеваси вакилларида онанинг онасини «эна» дейиш билан бирликда, эрқаланиб гапи-

риш чоғида ўртадаги **н** товушини иккилантириб, **анна** тарзида талаффуз қилишади. Кўшимча тариқасида шуни ҳам айтиб ўтайликки, турк муаллимаси (1996/97 ўқув йили ЎзДЖТУда турк тилидан дарс берган) Олмоснинг айтишича, ҳозирги турк адабий тилида олдинлари қўлланиб келган **ана**(она) сўзи ўрнида **анна** сўзи адабий меъёр сифатида қабул қилинган, чоғиштиринг: отанинг онасини **баба-анна**, онанинг онасини эса **анна-анна** деб аташди.

Турк олими Зиё Кўкалпнинг юқорида эслатилган аса-рида кўрсатилишича, қадимги турк тилида **анна** сўзи *она* маъносини ифодалаган, бироқ оммавий тарзда қўлланмаган.

Гап шундаки, эски турк анъанасига кўра, хоқонлар ва беклар ўз элидан фақат битта хотин олган-у, аммо бошқа халқлардан ўйнаш орттириш ҳуқуқига эга бўлган. Ўйнаш аёллар ҳам хоқон ва амалдорларнинг хотини ҳисобланиб, бола-чақали бўлишган, бироқ оддий кундошлигича қолаверган. Ўз элидан олган хотин етакчи мавқеда бўлган, унинг боласи эса валиаҳд, хоқон бўлиш ҳуқуқига эга бўлган. Ана шу оиладаги кундошларнинг болалари ўз оналарига «тейза» (хола) деб, отанинг ҳақиқий хотинига эса «анна» деб мурожаат қилганлар (ЁЛ, 1991, 3 декабрь). Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, кўпроқ хоразм шеваларида учрайдиган **Аннамурод**, **Аннагул** каби номларнинг **анна**- қисми тарихан арабча > форсча *жума* маъносида бўлиб, *она* сўзининг **анна** шаклига алоқаси йўқдир (Алим Гафуров. Лев и Кипарис. Москва, 1971, 45-46- бетлар).

Кузатишлар кўрсатадики, **нана** сўзи ҳам туркий тилларга хос бўлган қадимги қариндош-уруғ атамаларидан саналади. Масалан, турк тили шеваларида *катта буви* маъносини ифодаловчи **балнене** ҳамда *буви* маъносини ифодаловчи **балнине** сўзлари таркибидаги **-нене**, **-нише** элементлари ҳам (39. 54) ана шу **нана** сўзи билан боғлиқдир. Яна: **ағанене**<**ага**+**нене**//**нине** - буви (38. 71).

Мутахассис олимлар фонетик ўзгаришни эмфатик талаффуз билан боғлашади (38. 280). Айрим тилшунослар ўртасида **нана** сўзини ҳинд-оврупо тилларига оид деган қараш бор (38. 281). Н.М. Шанскийлар эса русча **няня** сўзини болалар тилида **ня** сўзининг такроридан туғилган умум-

славянча сўз деб ҳисоблашади ва юнонча **нени** (хола), албанча **нине** (она, боқувчи) сўзларини ҳам келтиришади (47. 223). Лекин бу сўзнинг туркий эканлигига эндиликда шубҳа йўқ.

Кузатишимизча, бир қатор қариндош-уруғ номлари таркибида унлилар орасида келган ундош товушнинг иккиланиши бир талай туркий тиллар ва шевалар учун умумий ҳодисалардан саналади, жумладан, қўшни Мингбулоқ туманида онанинг онасини «эна» дейувчи аҳоли нутқида отанинг онасини «ачча» дейиш мавжуд, айрим шеваларда эса **ачча** «бола» демакдир (57. 328). Шунингдек ад.**она** сўзи болқор, озарбайжон, солор, татар, турк, туркман, чуваш тилларида **амма**, **анна**, **анне**, **инна**, **унна** (38. 279); ад.**она** сўзи татар, турк, чуваш, шор тилларида **абба**, **алпа** (33. 32; 38. 158); ад.**ака** сўзи олтой, телеут, турк, туркман, чуваш, шор тилларида **акка**, **аққа**, **аққи** (33. 34, 38. 128); ад. **ота** сўзи чуваш тилида **атте** (33. 25) ва бошқалар.

Эна шакли **катта** сўзи билан бирликда қўлланганда, маъноси анча конкретлашиб, ад. **буви** маъносини ифодалаши кучаяди: **У катта энасини... кўрип... (Сой кўча)**. Бизнинг аниқлашимизча, отанинг бувилари билан онанинг отасининг онасини **катта эна**, онанинг онаси билан бувиларини, шунингдек эр ва хотиннинг бувиларини ҳам, **катта буви**; отанинг холасини, онанинг аммаларини, отанинг поччаси билан амакининг хотинининг бувиларини, холаларнинг эрларининг бувиларини ҳам **эна** деб аташ кўзга ташланади. Шу билан бирликда **катта эна**, **катта буви** ва **эна** атамаларининг бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши ҳам учрайди, яъни ҳамма вақт ҳам улар ўртасида қатъий чегара бўлавермайди, хусусан, Избоскан туманида ад. **буви** маъносида **эна//катта эна//катта буви** атамаларининг параллел қўлланиши кузатилса, Шаҳрихонда **эна отанинг онаси**, **катта буви онанинг онаси**, Хўжаободда **эна оти** ва **онанинг онаси** маъноларини ифодалайди. Айни чоғда Жалолқудуқ туманида онани «буви» дейилгани ҳолда ад.бувини «катта опа» дейиш ҳам мавжуд. Бундан ташқари, юқоридаги ўринларда **мома** сўзи ҳам қўлланиб қолади, жумладан, Избоскан туманида **момо//мома катта амакининг** (отанинг акасининг) ва Жалолқудуқ ту-

манида *тоға* ва *амакининг хотинлари* маъносини ифодалашди қайд этилди, чоғиштиринг (Ўш-Ўзган): **мома** - онанинг онаси, амакининг хотини (43. 75). Избоскандаги ҳолат Амударё, Беруний, Пахтакор туманлари аҳолиси нутқида ҳам мавжуд. Кузатишимизча, бувини **момо//мома** дейиш кўпроқ онани «эна» дейувчи қипчоқ тип шевалар учун характерлидир. Бу сўз таниш ва нотаниш кекса аёлларга мурожаат қилишда фақат мазкур шевадагина эмас, балки бошқа қатор шеваларда ҳам қўлланади.

Катта эна ва **катта буви** атамалари нутқда кўпинча **катена**, **катабу**, **каттаби**, **катаби** каби шаклларда талаффуз қилинади: **Катта бувиминан** чах йигириб ўтирардим (Тахтакўприк). **Каттабингиз** йахшими, биздақами? (Жаллолбек). Бундай ҳолат кўшни Ўш вилояти шеваларида ҳам мавжуд: **катабу**: - онанинг онаси (43. 72), яъни буви. **Катена** шакли, албатта, қипчоқ тип уруғларга хос ҳодисадир, аммо юқоридаги ўринларда **катта** сўзининг **котта** тарзида талаффуз қилиниши шаҳар шеваси учун у қадар характерли эмасдир. «Бобурнома»да, юқорида кўрганимиздек, **она** ўрнида диалектал **буви**, **эна** шакллари қўлланмагани каби ад. **буви** ўрнида **катта она**, **катта эна**, **катта буви** кабилар ҳам қўлланмайди, балки **улуғ она** атамаси ёки тавсифий йўл билан **отамнинг онаси**, **онамнинг онаси** каби бирикмалар қўлланади. Шу билан бирликда ота ва она томондан бувилар фарқланмайди, яъни ҳар икки буви ҳам **улуғ она** деб юритилаверади: Ёдгор Султонбегимни менинг **улуғ онам** Эсан Давлатбегим сахлаб эди. Менинг **онамнинг онаси** Эсан Давлатбегимга уруқ бўлур эди. Тонгласига-ўқ **отамнинг онаси** менинг **улуғ онам** Шоҳ Султон бегим Андижондин келди. Менинг **отамнинг онаси** ҳам Андижонда вафот қилгон экандур (4.66. 71, 128, 152).

Булардан шу нарса маълум бўладики, **она** < **ана** сўзи З.М. Бобур даврида аввалдан истеъмомда бўлган ва кенг ҳудудга ёйилган, **буви** эса кейинги тараққиёт маҳсули бўлиб, эски ўзбек адабий тили, аниқроғи: китобий тил орқали ўзлашган бўлиши керак. Бу борада унда **она** сўзига нисбатан **малика**, **хоним**, **она** маъноларининг мавжудлиги (39. 127), бизнингча, муҳим ўрин тутган, чоғиштиринг: **биби Фотима**, **биби Захро**, **биби Зулайҳо**. Ад. **буви** маъноси-

ни юқоридагича тавсифий йўл билан ифодалаш ҳозир ҳам учраб турди.

Проф. С.И. Иброҳимовнинг маълумотича, мазкур шевада, бизнингча, *буви* маъносида **опоғ ача** (11. 45) атамаси ҳам қўлланади, чоғиштиринг: наманган шаҳар шевасида **опо:ча//опоғача** (58. 378), Наманган туманидаги қатор қишлоқ шеваларида кўпроқ **опача**, Марҳамат (Шукурмерган): **опогена**. Айрим қўшни туман шеваларида бу сўзнинг **опоқ буви** варианты ҳам қўлланади: **Опо:бунгизга** айтинг борип (Шаҳрихон, Дўрмон қишлоғи), чоғиштиринг (Ўш): **опобу:** - онанинг онаси, қайнэгачи (43. 76), Яккатут: **опоғ буви** - онанинг онаси, Бешкапа(Риштон)да амакиларнинг хотинлари. Булоқбоши: онанинг онасини **кичкина эна**, айна чоғда **опоғ эна**, отанинг онасини эса **катта эна** дейиш семантик жиҳатдан тўғри саналади, чунки бундай чоғда оиладаги ота ва онанинг ҳам мавқеи, ҳам ёши ҳисобга олинади. Айна шу ҳодиса Сурхондарёнинг «й»ловчи шеваларида ҳам мавжуд: **катта ўта** - отанинг отаси, **кичиг ўта** - онанинг отаси; **катта ўна** - отанинг онаси, **кичик ўна** - онанинг онаси (С. Раҳимов. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари. Тошкент, «Фан», 1985, 79-бет), чоғиштиринг: ад. **она > ўна**, **нон > нўн**, **болор** (тўсин) > **бўлор** (А. Шерматов. Ўзбек тилининг Косон район шевалари. Низомий номидаги ТДПИ. Илмий асарлар. 4?- т., 1- китоб. Тилшунослик масалалари. Т., 1963, 449-бет).

Анджон вилоятининг айрим туман шеваларида, жумладан, қирғиз тили вакиллари билан кўпроқ алоқада бўлувчи ва онани «**опа//апа**» дейувчи аҳоли, айниқса, қангли (қангли) уруғидан бўлганлар нутқида отанинг онасини «эна», онанинг онасини «тайна» деб аташади. Қирғиз тилида онанинг отаси «тай ата», онасининг онаси «тай эне» дейилар экан, у ҳолда **тайна** қирғиз тили орқали ўзлашгандир. Шундай ҳолат Пахтакор туманида ҳам қайд этилди: «**тай эна** - менинг онамнинг онаси, **тай ажа** - менинг онамнинг онаси, **катта эна** - бувамнинг акасининг хотини». Э.В.Севортян **тай** шаклида *она* маъноси борлигига ишора қилиб, **тай эне** онанинг онаси, яъни *буви* демакдир деб қарайди ва яна эвен, эвенк тилларида да куда(лар), куда томондан қариндошликни билдиришини эслатиб ўта-

ди (40. 129). Лекин **тай** шаклида *она* тушунчасининг борлигидан қатъи назар, **тайна**<**тай эна**<**тай эне** атамаси ҳам маъно, ҳам тузилиш жиҳатдан **улуғ она**, катта **она** атамаларига айнан мос, чоғиштиринг: **катена**. Куйидагиларга ҳам эътибор беринг: нанай тилида **дай** (46.28), хитой ва дун’ан тилларида **да (до) катта** маъносида (15. 61), хитойча **Тайчу** - «*Улуғ муқаддима*» (52. 110). Шунга ўхшаш татар тилида *ота, она* маъносини ифодаловчи сўзлар билан бирликда келадиган **дай** шакли *катта, улуғ* маъноларини билдиради (33.27). Хуллас, **тай, да катта, улуғ** демакдир.

Кўпчилик жонли туркий тилларда, хусусан, шимоллий-шарқий туркий тилларда **тай//дайи** атамаси умумий *она томондан қариндош* маъносини ифодалаш учун қўлланади. Масалан, олтой: **тай ада//тайда** (она томондан ота-боболар), **таада** (бобо), **таай эне** (буви), **таай эдье** (хола); хакас: **тай ага** (она томондан бобо), **тай иче**(она томондан буви); қирғиз: **тай аке//тайаке** (тоға), **тай эне** (она томондан буви), **тайэ же**(хола), **тай ата** (она томондан бобо) ва б. (33.50). Қирғизистон ва у билан чегарадош айрим ўзбек шеваларида, шунингдек қўшни Норин туманида ҳам, **тай** сўзининг она томон қариндошлари номи билан боғланиши аниқ сезилади: **тай** - она томондан қариндошлик, **тай ота** - онага алоқадор бобо, **тай она**- онага алоқадор буви (57. 355). И. Исмоилов **тай** шаклининг **дайи** сўзи билан алоқадорлигини қайд қилади (16. 77-79).

Она сўзининг арабча синоними **волида** ҳам камроқ бўлса-да учраб туради: **Волидадан//валидадан** гапирманг(Саноат), чоғиштиринг: «Бобурнома»да *она* сўзи асосий хусусият бўлгани ҳолда **волида** ҳам қўлланади: Иккинчи қизи менинг **волидам** Кутлуқ Нигорхоним эди. Менинг чодирим **волидамга** тикилур эди. Ҳазрат **волида** дедиларким... (4. 68,177,286). Шу ўринда **хоним** сўзи ҳам *она* маъносида қўлланган: **Хонимнинг** (онаси Кутлуқ *Нигорхонимнинг* - А.М.) қирқи ёвушуб эдиким, Хуросондин хонларнинг **волидаси** Шоҳбегим, менинг холам Султон Аҳмад мирзонинг ҳарами Меҳр Нигорхоним, Муҳаммад Ҳасан кўрагон дўғлат келдилар (4.215-216). **Волида** сўзи кўпликда *она* ва *буви* маъноларини умумлаштириб ифодалаш учун ҳам қўлланган: **Муҳосара** муддатида менинг **волидаларим-**

дин ва Хожа қозидин муттасил бу мазмун била хатлар келур эдиким... (4.111).

Қишлоқ шеваларида *она* маъносининг ифодаланиши ўзига хос хусусиятларга эга, жумладан, Балиқчи, Избоскан туманларида **айа//буви //она**, Шаҳрихон ҳамда айрим қўшни туманларда **айа//буви** параллеллиги, Хўжаобод ва Қўрғонтепа туманларида кўпроқ **она** ҳодисаси (ад. *она* ва *она* маъноларида, чоғиштиринг: хўжаободлик объектларимиздан бири: «**Она** - она, бирагилар **буви** дейди. **эна** - онанинг онаси») мавжуд. Айрим қариндош-уруғ номларининг бир ҳудуд доирасида бундай параллел қўлланиши қўшни Наманган, Фарғона ҳамда Ўш вилоятларининг баъзи туманларида ҳам учрайди. Масалан, Қўрғонча, Яндама қишлоқларида (Тўрақўрғон): **буви//айа//ойи//аба**; Поп: **ойа//ача //буви//эна** (48. 471), Ўш: **буви//бу://айа** (43. 38,64), Қўқон атрофи шеваларда: **буви//эна //она** (50. 319), Бувайда: **буви//айа//она**, Данғара: **буви//эна//айа**. Онани «она» дейиш андижон шаҳар шеваси учун ўта хос эмас, айниқса, унинг **ана** шакли қипчоқ тип шеваларда кузатилади: **бу(в)чайам,анайам** дейман (57. 337). Лекин **ана** сўзидаги унли товушлар қўқон шаҳар шевасидаги **ана,бала** сўзлари таркибидаги **а** унлисига айнан тенг эмас.

Хуллас, шаҳар доирасида **буви//она//эна// волида** параллеллиги асосий хусусият бўлса, қишлоқ шеваларини ҳам ҳисобга олсак, ҳозирча **буви//она//эна//волида//она//ана// айа** умумий параллеллиги келиб чиқади. Бундай параллеллик Наманган вилояти шевалари учун яна ҳам характерлидир: **аба//оба//ача//она//эна//она//буви//ойа//ойи//ойе//бува//ока** (6. 29-33). Сўнги гуруҳ шеваларда **ойе** шакли ҳурмат маъносида қўлланса (6. 29), тошкент шевасида эса чақириш, таъкидлашда учрайди (бу ҳақда яна кейинроқ тўхтаб ўтилади). Бироқ Қўқон гуруҳи шеваларда нисбатан ихчамлик мавжуд: **айа//буви//эна//ана//она** (50. 318-321). Умуман, ад.*она* сўзини турлича талаффуз қилиш бошқа гуруҳ шеваларда ҳам мавжуд, масалан, а)қипчоқ: **ана//эна//иена//йена//йэна//ина,б) қорлуқ: она//ена//эна//ўна**(57. 326).

Она сўзи, одатдагича, **бола,ота** сўзлари билан, «Бо-бурнома»да эса **эгачи-сингил** шакли билан ҳам жуфтлик

ҳосил қилади: **Она-бола** келди (Маориф). ...ул беҳамият номард ота, оға, инисини ва **она-эгачи-синглини** Милватта ташлаб, маъдуде била тоғ сари қочибтур (4. 329) ва бошқалар (**она** сўзининг баъзи хусусиятлари қуйида келтирилади).

ДАДА, ОТА СЎЗЛАРИНИНГ МАЪНОЛАРИ ВА ҚЎЛЛАНИШИ

Бу икки сўз аслида бир маъноли бўлиб, *оила бошлиғи* маъносини билдиради, аммо **дада** конкрет шахс маъносини билдиргани ҳолда, **ота** сўзи анча умумлашган маънода ҳам қўлланади. Масалан: Ҳозир **ота** эшигида туради (Кенгаш). **Отасини** тарбийасида қолди (Жумҳурият). **Отейни** калашини кийаса:ми? (Жалолбек) кабиларда контекст ёки нутқ юз бераётган шароитсиз гап конкрет **ота** (дада) ёки **бобо** ҳақида бораётганини аниқлаш бир оз қийинлашиши мумкин, лекин **дада** икки хил маънода қўлланмайди. Гап шундаки, табиатан қонуний **дада** битта бўлади. Бордию, келин ёки куёв қайнатани «дада» дер экан, бу ҳодиса қайнатага бевосита мурожаат қилинганда ёки унинг оила аъзолари ва уларнинг авлодлари доирасида, улардан бирортаси иштирок этган шароитда учрайди-ю, ўз авлодлари ёки қуда томонга алоқаси бўлмаган кишилар доирасида эса **қайната** сўзи қўлланади.

Ота сўзи, биринчидан, кўпроқ олдинги авлод нутқида, иккинчидан, **она** сўзи баҳсида кўрганимиздек, тарихан шаҳар атрофи маҳаллаларда сезиларли даражада учрайди: Мирзавайди **отаси** йаш (Сой бўйи). Ашейтга кўришиппан **отасиминан**, памламаппан-да **отасийканлигини** (Қизил карвон). **Отаси** йўқ учун интипоқмас кўпам (Намуна). **Отаси** ишка тургамми? (Кенгаш). Мана, ўғли бўладагон бола, **отасини** ихлоси балат (Чархпалак). Ашинчин **отаси** хапароғ ўғлидан (Маориф). Халқ оғзаки ижоди намуналарида, шунингдек ўтмиш воқеалари ҳамда марҳумлар ҳақида гап борганда ҳам аксарият **ота** сўзи қўлланади: Энди **отасидан** эшитинг (Қизил карвон). Жон **отам**, жоним **отам**, отими чополмади, ўткинамда куйгур онам лойиғим тополмади (Охунбобоев). **Отасизим**, йор-йор,

отасини йўғидан боҳосизим, йор-йор (Кенгаш). **Отаси** отмаган кўнгғизди, боласи отар тўнгғизди. **Отанг** боласи бўлма, одам боласи бўл (Қизил қарвон). **Йўқ, отажон**, мендан катта акам турганда, мен уйланмайман, - дейди. Шундан кейин ўғлини гапи **отасига** маъқул тушип ... ўйлайди (Намуна). **Отамми** гапирган гаплари мени эсимда (Жумҳурият). **Отам** раҳматликкина, онам раҳматликкина йахшийам ўқитип қўйганакан (Қизил қарвон). **Отаси** оламдан ўтти (Маориф). **Ўқитим** бориди-йў, **ота-оналар** ўлипполди (Жумҳурият).

Оила доирасидаги кундалик алоқада, отага бевосита мурожаат қилишда ва, айниқса, ёшлар нутқида кўпинча **дада** сўзи қўлланади. Бу жиҳатдан **дада** сўзини нафақат мазкур шеванинг, балки водийдаги барча шаҳар ва талай қишлоқ шеваларининг характерли белгиларидан бири дейиш керак бўлади: Укейни устини кийгизип қўй, **даданг** сўкади (Умарбек). Боҳодиржонди **дадасини** камари бунақамас, йангги (Охунбобоев). Кечкурун ишка боров-рассакан, **дада** (Фарғона). Шу бўйича **дадаси** кетипполди (Жумҳурият). **Дадаси** бугалтиракан (Намуна). **Дадам** тенглик бор (Қизил қарвон). Шунақа, **дадангга** айттиппўй (Эркин). Ма, қашқаллиқ **дадангга** (гап икки даданан бири ҳақида эмас, балки бир даданинг қайси шаҳарданлигига, миллатига ишора қилинмоқда - А.М.) обар (Чархпалак). **Дадасидан** кўқади, мендан кўхмайди (Қизил шарқ). **Дадаси** пуркурорларминан гаплашти (Эркин). Мени **дадамди** пули кўп. **Дадам** менга ширмон нон апкелди (Қизил шарқ), чоғиштиринг: **дадайиз** курўттан семирп... кепти (43. 41).

Сўзлашув нутқининг таъсири бўлса керак, **дада** сўзи халқ оғзаки ижоди намуналарида ҳам қўлланади: Эртий-ушли мирза **дадасини** хапа кўрип, нима сабабдан хапа бўганини сўрайди: - Эй **дада**, шунгайам хапа бўп йурип-сими? - деб маймағ отти минип, йўлга чиқади (Фарғона). Бу борадаги қизиқ бир ҳодиса шуки, баъзан эртақларда, биринчидан, **дада** ва **ота** сўзлари бир-биридан фарқ қилиб, **дада** сўзи *ота* маъносида, ота эса *бобо* маъносида қўлланади: **Дадам** Али, **отам** Қатрон...(Намуна). Иккинчидан, айни бир шахс нутқида **дада** ва **ота** сўзлари параллел - айни бир маънода қўлланаверади: Бувиси йиғлаб-йиғ-

лап кеткандан кейин **дадаси** келади. Қиз: - Йорилма, тош, йорилма! Мен **отамни** кўрмайин. Аввал эди ўз **отам**, энди бўлди қайнатам, - дейди (Жалолбек). **Дадаси** уйлайман деп ҳаракат қисайам... **Отаси** уларни ўғлига кўрсасса... Охири **дадасига** айтишка мажбур бўлади. Мен энди уйланаман, деб **отасига** айттиради. Бунини эшитиб, **дадаси** суйиниб, ҳар шаҳарга хат йозиб... (Кенгаш). Чоғиштиринг: Олимбек (Балиқчи тумани)да «бобони **ота** дейди».

Булардан маълум бўладики, шевада дастлаб **ота** сўзи асосий хусусият бўлган, **дада** сўзи эса нисбатан кейинчалик оммалашган ва ҳозирда **ота//дада** параллеллиги кўзга ташланади. Аслида ўғузча бўлган **дада** сўзининг *ота* маъносида X-XI асрларда ҳам мавжуд бўлишига қарамай (24. 239), «Бобурнома»да қўлланмаслиги ҳам шуни кўрсатади. **Дада** сўзи *ота* маъносида қўллана бошлагач, **ота** сўзининг маъноси кенгайиб, *бобо* маъносига ҳам эга бўлган: Олти йашар бола қизди **буви**. Қатронни (бобосини - А.М.) **ота** дейди (Намуна). **Дада** ва **ота** сўзларининг фарқсиз *ота* маъносида қўлланиб туриши ва оила доирасида, айниқса, ёшлар нутқида **дада** сўзининг кўпроқ қўлланиши ана шу фикрни қувватлайди.

Дада сўзининг ёйилишида, бизнингча, уйғур тили вакиллариининг ҳам таъсири бўлса керак. Ҳақиқатан ҳам уйғур тили вакиллари тарихан шаҳар аҳолисининг маълум қисмини ташкил қилган, шунингдек улар вилоят доирасидаги қатор туманларда ҳам сезиларли миқдорда мавжуд. Шаҳардаги Эскилик маҳалласининг аҳолиси нутқида уйғур тили акценти анча кучли. 1942-1945 йилларда Андижон шаҳрида махсус уйғур театрининг мавжуд бўлганлиги ҳам бежиз эмас. Тўғри, ҳозирда уларнинг асосий кўпчилиги ўзбеклашиб кетган, шунинг учун ўзларини ўзбек деб аташади ва паспортда ўзбек ёзишади. Бу жиҳатдан улар ўзбек халқининг миқдоран ошишида маълум даражада ҳисса қўшган дейиш мумкин. Қуйидагиларга эътибор беринг: **Дадамиззи отаси уйғур бўганакан** (Маориф). **Каттам ўзбек, онамми бувиси уйғур бўган** (Шаҳрихон, Сегаза қишлоғи).

Манбаларда кўрсатилишича, уйғур адабий тилида ҳам, айниқса, мақолларда кўпроқ **ота**, жонли сўзлашувда эса **дада** сўзи қўлланади (14. 28-30). Туман ва қишлоқ шева-

ларида сал бошқачароқ ҳолатни кўрамиз, жумладан, Избоскан туманида **ота//дада//ака** параллеллиги учрагилса, Кўрғонтепа туманида **дада** сўзининг *ота* ва *онанинг оталари* (боболар) маъносини ифодалаши ҳам кузатилади. Буларнинг ажабланидиган жойи йўқ: отани «ака» деювчи шевадарда, жумладан, Хоразм ва Қорақалпоғистонда **ота** сўзи *бобо* маъносини ифодаласа, Тошкент ва Чимкент аҳолиси нутқида **дода** сўзи ҳам *бобо* маъносини ифодалайди (бу ҳақда кейинроқ). Акад. Ш.Шоабдурахмонов эса тошкент шеvasида **дада** сўзининг *бобо* маъносини ифодалашини ҳам қайд этган (58. 430). Айни шу ҳодиса «Аттуҳфату закияту филлуғатит туркия» (бундан сўнг «Аттуҳфа»)да ҳам учрайди: **дада** - бува, **ада** - ота («Аттуҳфа», Т., 1968, 193- ва 165- бетлар). «Бобурнома»да фақат **ота** қўлланади: ... агар **ота** ёмон иш қилгон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак. ...**отаси** Фарғона вилоятини бериб эди (4. 65, 250). Айни чоғда **ота** сўзининг такрорда ҳам *дада* (ота), ҳам *бобо* маъносида қўлланганини кўрамиз: Яна ҳар ҳирфагарким бор, **ота-отасидин** бери ул ҳирфани қила келибтур (4. 360).

Ота сўзининг форсча-тожикча синоними анъана сифатида халқ оғзаки ижоди намуналарида ё изофали бирикма таркибида, ёки бошқа бирор шакл билан бирикмада учраб туради: «Э воҳ, **падари бузрукворим отам**, мен Зебо Чехраман» деп танишиб, бошидан ўтканларни (айтиб) тугатади (Жумҳурият). **Бенадардан** дод деварди (Фарғона), **падар наслат...** Мисоллардан кўринадики, **падар** сўзининг *ота* тушунчаси йўқолган, жумладан, **падари бузруквор** изофали бирикмасида кўпроқ белги маъноси ифодаланади. Сўнгги мисолларда ҳам *ота* тушунчаси сезилмайди, шунинг учун улар кўпинча ёшларни қойишда қўлланадиган одатдаги сўзга айланиб қолган - мазмунан **падари бузрук** бирикмаси **улуғ ота**, **катта ота** демакдир. Ёшларни қойишда **ота** сўзи ҳам қўлланади-ю, лекин **дада** сўзининг қўлланиши характерли эмас: хў:, **отайни** арвайига ...(Шарқ).

Ота сўзи, анъанага кўра бўлиши керак, кексалар нутқида, халқ қўшиқларида **ато**, **ото** шаклларида ҳам учраб туради: Сен агар ошиғ бўсанг, томдан ўзийни ташлагин, **Ото-ононг** (бу ерда унлилар уйғунлашуви юз берган -

А.М.) сўраса, беморман деб йиғлагин (Намуна), чоғиштиринг (сингармонизм кучли бўлган қишлоқ шеваларида): **отомга, отомдан** (11. 38). **Ато** била **анога** ким тўйган бор, йор-йор (Жумхурият). Номинггиздан ўргилай **Қамбар ато, Одам Атони** даврида... (Қизил карвон).

Мазкур шевада баъзан **дада** сўзи **деда** шаклида ҳам учрайди. Аслида **деда** наманган тип шеваларнинг ўзига хос белгиларидан саналади (6. 32): ача:ни **дедангга** бепад-дос кўсатма (58. 377).

Ота сўзининг маъноси кенгайганлиги туфайли мурожаатда истаган кексага нисбатан қўлланаверади: **Ота**, ўғилларингиз партиями? — депти (Тахтакўприк). Бундай ўринларда **дада** сўзи қўлланмайди, ҳисоб. Сўнги сўз «Бобурнома»да **дода** шаклида учрайди, лекин у **тоға** маъносида қўлланган, яъни З.М.Бобур ўз онаси Қутлуқ Нигорхонимнинг ота бир-у, она бошқа иниларини дастлаб **тоға** деб атаса, кейинчалик **дода** деб юритади ва уларни бир-биридан **улуғ//улуқ** ҳамда **кичик** сўзлари билан ажратади: **Хон додамнинг** эшигига борсам... Ушбу фурсатда **кичик додамдин** (кичик тоғаси Султон Аҳмадхондан - А.М.) бир киши келдиким. таҳқиқ кичик хон келадур... **Кичик хон додам** ғариб ағворлиғ киши эди... Хожа Абулмакорим **улуғ хон додам** (катта тоғаси Султон Маҳмудхон - А.М.) била эди... Андижонга кириб **улуғ хон додам** ва **кичик хон додамни** кўрунуш қилдим... (4. 158-160, 176).

Э.В. Севортян ҳам **дода** шаклининг уйғур тили шеваларида борлигини ва **тоға** маъносини ифодалашини эслатган (40. 212). И.Исмоиловнинг кўрсатишича, уйғур тилида **дада** сўзи **тоға** сўзининг синоними сифатида қўлланади, жумладан, **катта тоға** ўрнида **чўнг дада**, **кичик тоға** ўрнида **кичик дада** атамалари қўлланади (14. 83). Дарвоқе, **улуғ дада** атамаси лобнор тилида ҳам бор, аммо у **бобо** маъносини ифодалайди (27. 101). Биз шевада **онанинг боболари** маъносида **катта дада** атамасининг қўлланганини учратдик: **Катта дадам** кеп туради. Айни шу ҳодиса Попнинг «о»ловчи шеваларида андак фонетик ўзгариш билан учрайди: **котта дада** (48. 473). Дарвоқе, мазкур шевада **дада** сўзи **катта** маъносини ифодалагандек туюлади: **кодда//дада бува** (48. 471), чоғиштиринг (Тошкент): **дода хўжа**. Шунингдек матбуотда **опоқдада** отанинг отаси, **катта дада**

отанинг бобоси деган таъкид ҳам учрайди (ЁЛ, 1990, 4 август). Таъкидлаш лозимки, **катта** сўзининг қариндош-уруғ атамалари таркибида қўлланиши нисбатан кейинги даврлар маҳсули бўлиши керак. Гап шундаки, «Бобурнома»да мазкур сўзнинг антоними бўлган **кичик** сўзи қўлланигани ҳолда, **катта** сўзи учратилмади: унинг ўрнида, юқорида кўрилганидек, **улуғ//улуқ** шакллари қўлланади.

Тошкент шеvasида **ота** ўрнида **ада** сўзининг қўлланиши характерли бўлса (кейинги вақтларда турли объектив сабаблар туфайли **дада** сўзи ҳам сезиларли даражада қўллана бошлади), **дода** сўзи кўпроқ **бобо** маъносини ифодалайди. Шу билан бирликда биз талабаларимиздан (1985//86 ўқув йили) Тошкент шаҳар Акмал Икромов туманидан Рихсиева Умида ва Шайхонтоҳур туманидан Фаттоҳова Малиналарнинг ўз ота-оналарининг оталарини, яъни боболарини **дўда** деб аташларини ҳам аниқладик. Лекин олимлар орасида бу хусусда ягона фикр йўқроқ, жумладан, проф. А.Ф.Фуломовнинг айтишича, Тошкентда келинлар ёшлик вақтларида ўз отасини ҳам, қайнатасини ҳам «дўда» дейди ва буни олим экспрессивлик билан боғлайди (60. 15).

Биринчи бўгиндаги **а** унлисининг тил орқа **о**, хусусан, **у** ва **ў** унлилари билан алмашиши шубҳа туғдирмайди. Масалан, Сурхондарё ва Қашқадарё ўзбек шеваларидаги **ўта**(ота), **ўна** (она), **нўн** (нон) шаклларидаги **о>ў** ҳодисаси одатдаги ҳол ҳисобланади (ЎТА, 1985, 5-сон, 64). Мазкур ҳудудлардаги айрим жойларда эса **ўна** оналарга нисбатан мурожаат билан ҳам боғлиқ (58. 163), чоғиш-тиринг: татар тили шеваларида **она** маъносида биринчи унлиси тил олди лабланган **ў** билан талаффуз қилинувчи **ўнна** шакли мавжуд (38. 279), Қўқон: **нўн** - нон (58. 411). Бизнинг аниқлашимизча, Бухоро тумани аҳолиси нутқида ота-оналарнинг оналарини «тўта» ҳам дейиш, Каттақўрғонда бувини «уна» дейиш, агар бувилар кўп бўлса, ёши катгасини «катта уна» дейиш. Шаҳрисабзда эса онани «уна//опа» дейиш ҳам мавжуд. М. Кошғарий қадимги тубуллар тилида **ума** (она) шакли бўлганлигини, аммо у аслида туркча эмаслигини, балки арабий эканлигини таъкидлайди (22. 118,337). Бу ҳолда **н//м**, яна ҳам аниқроғи: **м>н** ҳодисаси ҳам йўқ эмас деб айтиш имкони бор:

ума>уна, айрим жанубий ўзбек шеваларида у ва ў унлиларини ҳамма вақт кескин фарқ қилмаслик туфайли эса уна> ўна бўлиши мумкин.

Дода шакли, эҳтимол, юқорида кўрилган *катта*, *улуғ* маъносидаги *дай//тай//да* ҳамда *ата(>ота//ада)* шакллари йиғиндисидан иборатдир. Бундай чоғда *дода* сўзи *катта//улуғ ота* маъносини ифодалайди. И.Исмоиловча, *дада*<*дай* (катта) + *ата*>*дайата>даата>дата//дада* бўлиб, *катта ота* демакдир (16. 79). Лекин бу маънода биринчи бўғиндаги унли *а* эмас, балки *о*, *ў* дир. Қадимги туркий тил орқа *а* товушининг *о* товушига ўтиши, сўз бошида ва унлилар ўртасида *т//д* мослиги маълум. Бундай чоғда *т//д* ҳодисаси туркий тиллар ва шевалараро *ата//ота//ада//ўта* ва *тата//таге//дада//дода//дела//дўла* ҳодисасини, ўз навбатида *т//ч*, *ч//ж*, *ж//й*, яна бошқа кўринишларни бериши мумкин. Булар фонетик ўзгаришлар натижаси бўлса, уларнинг маъно жиҳатдан фарқланиши эса маълум тил ва шеваларнинг тарихий тараққиёти, сўз маъноларининг кенгайиши, торайиши, кўчиши кабилар билан боғлиқдир. Шуни ҳам айтиш керакки, баъзилар, жумладан, *ота* сўзи тарихини *ўта* жўн талқин қилади. Масалан, «Демак, *ата*, *ада*, *дада* (вариантлари билан) *то//та* асосида яратилган» (37.8). Бу сўзларда шаклан *то//та* иштироки борлиги ҳамда *т//д* ҳодисаси аниқ, аммо сўз бошидаги *а//о* товушлари қандай изоҳланади: улар фақат товушдангина иборатми ёки бирор лексик маъноли сўзнинг қолдигими?

Дада сўзида учрайдиган фонетик ҳодисалардан яна бири, хусусан, наманган тип шеваларда иккинчи бўғиндаги тил олди кенг *а* товушининг лабланган *о* товуши билан алмашишидир. Олимлар бу ҳодисани эгалик кўшимчаларининг қўшилиши билан боғлашади, жумладан, мазкур фонетик ўзгариш уйчи шевасида на фақат *дада* сўзида, балки *ака*, *ука* сўзлари доирасида ҳам учрайди: *ди-дом*, *оком*, *уком* (2. 334), наманган шевасида: *дилом* келдила (34. 227), Короскөн қишлоғи: мени *дедом* (6. 32). Айни шу ҳодиса ўш ва тагаб шеваларида ад. *бобо* сўзида ҳам юз беради: Мени тўтга *бувом* бор (43. 64). Эргаш *бувом* бизани ... дуво қилдила: (42. 347). Бизнингча, мазкур сўзларнинг иккинчи бўғинидаги унлининг лабланишида

бўғиннинг ёпиқ бўлиши ҳам сезиларли таъсир этади, эътибор беринг: биззи **дедамиз** (6. 32). Бироқ тошкент шеvasида **ака** сўзининг биринчи бўғинида **о** унлиси кўлланишига қарамай, бу ҳолат сезилмайди: мани **окамгилани** кўрдизми? **окам** котта рўзгорлий (57. 325). Айни шу ҳодиса «Бобурнома»да ҳам мавжуд: Махфий кишилар бориб **окам** била, янга била, Поянда Султонбегимни **ока** дер эдим, Ҳабиба Султонбегимни янга дер эдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдиким... (4. 255). Аммо тошкент шеvasида сўз охирида келган **а** товуши биринчи шахс кўпликда эгалик кўшимчасининг бош товуши **м>в** (аслида **м<б**, чоғиштиринг: **биз бордибиз**) туфайли лабланган чўзиқ товушга айланади: **поччо:вуз**.

Мисоллардан кўринадики, наманган тип шеваларда **дада** сўзининг иккинчи бўғинидаги унлининг лабланиши иккинчи шахс бирликда эгалик кўшимчасидан олдин ҳам учрайди: Тол йоғоч маданг (//мада:) вўлмас, бегана **деданг**(//деда:) вўлмас (58. 380) ва Абайни **дедонгга** бепадда кўсатма дийдила (ЎТА, 1993, 3- сон, 79- бет). **Дедонг** қани? Тошкент шеvasида бундай ҳодиса мурожаатда учинчи шахс бирликда учраб туради: **Опо:си**, урушманг болани.

Шеваларда **дада** сўзининг биринчи бўғинидаги унлининг ўзгариши ҳам йўқ эмас. Масалан, андижон шеvasида **а//э** ҳодисаси спорадик характерга эга бўлса, наманган тип шеваларда **а>и//э**, тагаб ва уйчи шеваларида **а//о** ҳодисаси мавжуд. Масалан, наманган тип шеваларда: Сани **диданг** йоман пикир қилде. Ўқисангам **деданга** бўш вахтта жижи-жижи йадам берип тур (57. 339), **деда//дида**, **лида** (2.334); тагаб: **Додаси** йаман бўсайам, боласи бизага йахши. Бу болани **додаси** ишлейди (42. 346,350).

Дода шакли Ангор тумани (Янгиобод қишлоғи) шеvasида ҳам кузатилди, чоғиштиринг: **дода калон** - бобо (Ришгон). Шуни ҳам айтиш керакки, Қашқадарё ҳудуди шеваларида **додо//дада** параллелиги билан бирликда қатор қариндош-уруғ номларида ҳар икки бўғинда «о»лашиш ҳодисаси мавжуд: **додо, бово, момо** (58. 163, 229), чоғиштиринг: форс тилида: **додош** - ака//укахон (Форсча-ўзбекча ўқув луғати. Тошкент, 1975, 81- бет). Лекин қайд қилин-

ган ўринларда унлилар лабланиши хоҳ биринчи, хоҳ иккинчи ёки ҳар икки бўғинда бўлсин, лексик-семантик маънони ўзгартирмайди, яъни **дада** сўзи *ота* маъносида қўлланади, ammo, юқорида кўрганимиздек, тошкент шеvasида **дода**, **дўда** шакллари *бобо* маъносини ифодалайди.

Энди **дада**>**дида** ҳодисасига келсак, бундаги товуш ал-машинувини фақат шевачилик натижаси деб баҳолаш но-жоиз, чунки озарбайжон шеваларидаги **дидий**, **дидей**, турк тили шеваларидаги **деде**, **диде** ҳамда бошқа туркий тил-лардаги **дад**, **даду** вариантлари (40.212-213) **а**>**и** умум-туркий тилларга хос ҳодисалардан дейишга имкон беради. Сўз охиридаги **й** товуши эса чақириш белгиси деб қара-лади (40.213). Бизнингча, **а**>**и**//**е** (**э**) ҳодисасида ана шу - **й** элементининг ҳам таъсири йўқ эмас (туркий тилларда, жумладан, ўзбек тили шеваларида **д**//**т** ҳодисаси мавжуд-лиги **дада** сўзининг **т** ундошли вариантлари ҳақида тўхташга ҳожат қолдирмайди).

Хуллас, **дада** сўзи доирасида юз берадиган фонетик ўзгаришлар ва унинг этимологияси билан шуғулланган бир гуруҳ олимлар мазкур сўзни форсча *деса*, бир гуруҳи туркий дейиши, иккинчидан, унинг, *форс* ва туркий тиллардан ташқари, болқон, кавказ тилларида ҳам уч-раши, айни чоғда айрим олимлар болалар тилидан олин-ган *деса*, баъзиларининг тақлид сўз дейиши (40. 212-213) гоҳо бу сўз аслида ўзлашма эмасмикан деган фикрга олиб келади. Э.В. Севортяннинг мазкур ўринларда **дада**//**дода** шаклларининг келиб чиқиши ноаниқлигини таъ-кидлашида жон бор, чоғиштиринг: Лўғимбек (Избоскан тумани) аҳолиси вакилларининг таъкидлашича, **ота** қиш-чокча бўлиб, **дада** сартча сўздир. Биз эса қуйидаги тах-минни ҳам айтиб ўтмоқчимиз: **дада** сўзининг **дода**//**дўда** шакллари асосида мазкур сўз тарихан юқорида эслатилган *катта*, *улуғ* маъносидаги **до**//**да**+**ада** негизида туғилган бўлиши ҳам мумкин.

Ота ва **дада** сўзларининг бошқа сўзлар билан бири-киш даражаси ҳам бир хил эмас, яъни **ота** сўзи бошқа сўзлар билан эркин бириккани ҳолда, **дада** сўзи шу кў-ринишда бошқа сўзлар билан ниҳоятда кам бирикади. Масалан, **ота** сўзи **она**, **эна**, **бола**, **бобо**//**бува** сўзлари

билан жуфтлик ҳосил қилади, айрим бирикмаларнинг биринчи компоненти бўлиб келади. Бу ҳодиса оддий сўзлашувда ҳам, халқ оғзаки ижоди намуналарида ҳам учрайверади: **Ота-оналарам** хижолат, болам ўта:ми, йўқми деп (Ташкилот). **Ота-оналари** борип: «Сен нима йединг?» - деса... (Эркин). Бизи **ото-боболаримиз** ҳаммасийам ди:қон бўганакан (Саноат). Булар бир-бирини гапларидан памлашип, **ота-болалигини** билишиптилар (Ташкилот). **Ота-вола** келдими боққайам? (Умарбек). **Ота шахрига** жўнапти (Қизил карвон). **Ота йурти** Асакада уни (Маориф). Ҳозир **ота эшигида** туради (Кенгаш). **Ота-онасига** қулах сомай, йакка ўзи Мадинага жўнап кетти (Намуна). Ака, сизийам **ота-онайиз**, менийам **ота-онам** бор, борип кўрайлиг, - депти (Пахтаобод тумани). Бундай ўринларда **дада** сўзи деярли қўлланмайди, аммо эгалик қўшимчасини олган бўлса, **ота** сўзига хос хусусият баъзан учраб туради: сиз **дадейизи шахрига** йуруп турасиз; қўлига қушунни қўндурип, **дадасини йуртуга** жўнейди (36. 194).

Ота сўзи **она** сўзи билан жуфтлик ҳосил қилгани ҳолда, сўнгги сўзнинг диалектал варианты **буви** (она) сўзи билан бундай алоқага кирмайди, аммо «Бобурнома»да **ога** сўзи билан ҳам бириккан: Бурунлар бизнинг **ота-ога** Ченгиз тўрасини ғариб риоят қилурлар эди. ... бу суҳбат **ота-оғамиздек** кишининг суҳбати эди (4. 250,254), ҳатто айни бир вақтда **ога** ва **ини** сўзлари билан ҳам бирикканини кўрамиз: Бовужудким, **ота-ога-иниси** бори сунний, бу мундоғ рофизий, чоғиштиринг: ...**она-эгачи-синглини** Милватта ташлаб...қочибтур (4. 225,329).

Ота сўзи *вақт* тушунчасини билдирувчи сўзлар билан бирикканда, воқеа-ҳодисанинг ўтмишда рўй берганини ифодалайди: **Отасини вақтида** кўрганидим (Тахтакўприк). **Одам Атони даврида** (Қизил карвон). (З.М.Бобур:) Ҳайдар мирзо **отаси замонида**—ўқ оламдин борди. **Отасининг** ҳаётида—ўқ кечти. (4. 225), уйғур: ...байлиққа қиз сатидиган ата-анилар **атам заманда** ўткан, Мастурихан (14.115). Агар шу ўринда **дада** сўзи қўлланса, бирор шахс фаолияти билан боғлиқ бўлган нарса-ҳодисанинг ҳозирги замонда давом этаётганлиги англашилади.

ОТА ВА ОНА СЎЗЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ҲАҚИДА

Мазкур икки сўзнинг этимологияси билан яқин икки аср давомида қатор тилшунос мутахассислар қизиқишган ва ўз мулоҳазаларини айтишган (38. 200-202, 278-281), лекин масалани ҳал бўлган дейиш қийин, айниқса, ўзбек тилшунослигида олдинги қарашлардан фарқ қилувчи янги қараш юз бергани ҳам шуни кўрсатади (бу ҳақда қуйида). Манбалардан маълум бўладики, **ота** ва **она** сўзлари ўзларининг фонетик тузилиши ва маънолари жиҳатдан туркий тиллардан ташқари тунгус-манжур, тибет тиллари, ҳатто ҳинд - оврупо, хом - сом тиллари оиласига мансуб тиллар билан ҳам боғланиб кетади. Масалан, ҳиндистонда **она** сўзининг хотин-қизларга мурожаатда эҳтиромни ифодалаш учун, **дада** сўзининг эса *ака* маъносига ёши улуғ кишиларга нисбатан қўлланиши маълум (56. 88-89).

Булардан шу нарса келиб чиқадики, қариндош-уруғ номларини билдирувчи айрим сўзларнинг, жумладан, **ота** ва **она** сўзларининг келиб чиқиш манбаини, шаклланиш жараёнини айтиш бир тилнинг ўзидан қидирмай, балки тилларнинг келиб чиқишидаги умумий манбадан, ривожланишнинг умумий йўналишидан, тилларнинг ўзаро тарихий алоқасидан излаш маъқул. Шу жиҳатдан қараганда, айтишлик, ўзбекча **ота** сўзи билан русча **отец** сўзини ўзаро қиёсласак, уларни ҳар қайси тил нуқтаи назаридан ўз (туб) ёки ўзлашма сўз дейиш билан бирликда, уларнинг келиб чиқиш манбаини бир деб қараш ҳақиқатга яқин кўринади. Чунончи, қуйидагиларга ҳам диққат қилайлик (жуфтликнинг чап томони ўзбекча, ўнг томони русча сўзлар): **кўчманчи** - **кочевник**, **кўчмоқ** - **кочевать**, **том** - **дом**, чоғиштиринг: «Тафсир»да **дам//там** - **девор**, **бино**, **уй**, **тўсиқ** (5. 116,283); **тиқмоқ** - **тыкать**, **ткнуть**; **ташимоқ** - **тащить**, **таскаты**; **ёруғ**, **ёрқин**, **ярқ** - **яркий**, **яркость**; **хохоламоқ//хахаламоқ** - **хохотать**, **искамоқ** (қидирмоқ) - **искать**, **емоқ** - **есть**, **топтамоқ** (тепмоқ, тепкиламоқ) - **топтать**, **хўмраймоқ** - **хмуриться**; **хирилламоқ** (чоғиштиринг: **хурр**) - **храпеть//хрипеть**, **хур-**

рак - хrap; чирк//чурқ - чирк, чирилламоқ//чириқламоқ//чирқилламоқ - чирикаъъ, чиркаты; тўқимоқ - ткаты, тўқувчи - ткач; тик (тақлидий сўз) - тук, стук, тикилламоқ - гикаты; чақирмоқ, қичқирмоқ - кричаты, қичқирик - крик; тўқиллатмоқ - стучаты, чизмоқ - чертитъ, чуваш: чер(р//з), шишмоқ - шишки, ҳиҳилламоқ - хихикаты ва бошқалар.

Тўғри, сўнгги гуруҳ сўзлар тегишли адабиётларда кўпроқ бир гуруҳ ёки бир оила тиллари доирасида қаралган, аниқроғи: ҳинд-оврупо, славян тиллари негизида талқин қилинади ва, албатта, бунинг ҳам ўз сабаблари бор (47: тегишли бетларга қаралсин). Шунингдек бир - первый, шу чоғ - сейчас, эрта - угро, ту누ка - тонкий, кавламоқ - копаты, пўла (узуннинг пиша бошлаш, тўлиш, етилиш даври) - полно, қисик - косой кабиларда ҳам нимадир мавжуд. Фарғона водийси шеваларидаги пут (оёқ) билан инглизча фут < foot (чоғиштиринг: футбол), сув билан дарё, денгиз маъносидagi инглизча sea, шведча sjo, данияча so, норвегча sjo, немисча See, голландча zee (В.Д. Аракин. Английский язык. М., 1962, 7- бет), хитойча Вэньсу (Оқсув - Қашқар атрофидаги қадимги шаҳар: 52. 37) таркибидаги су... кабилар орасидаги маъно боғлиқлигини эътибордан соқит қилмаслик керак ёки ўзбекча ҳой ундови билан инглизча hoy, ёки эса менинг, русча меня, немисча mein кабилар ҳам тасодифиймикан? Бугина эмас, айни шунга ўхшаш мослик қўйидаги қариндошуруғ номларида ҳам кўзга ташланади: дада // дода // дўда // (туркча) дедэ - дядя, дед, дедушка; буви<биби - баба, бабушка; тата // тате // тўти - тетя, момо // мома - мама ва бошқалар.

Булар тасодифий эмас, албатта. Эндиликда, дейлик, юқорида келтирилган инглизча фут (foot) сўзини, айрим фонетик-семантик тафовутлардан қаты назар, иккиланмасдан туркий сўз дейиш мумкин. Негаки, инглиз тилининг туркий тилларга, жумладан, ўзбек тилининг фарғона шеваларига таъсири хаёлий нарса бўлса, баъзи белгилари жиҳатдан хитойларга ўхшаб кетадиган авар (уйғур) туркларининг милодий VI аср ўрталарида ўзларидан бир неча аср аввал Дунай бўйларида яшаб келаётган искиит (скиф), сармат, ҳунн, алан, ўғир-булғор каби туркий

қавмларни ўзига бўйсундириб, Оврўпонинг катта қисмини эгаллагани ва Францияни мағлуб этиб, VII асрнинг ўрталаригача ҳукмронлик қилгани маълум бўлса (62. 132-137), кейинчалик Франциянинг, бинобарин, француз тилининг инглиз тилига кучли таъсир қилгани ҳам тарихий ҳақиқатдир.

Ёки эса кўпроқ ад. *буви* маъносини ифодаловчи **момо//мома** ва русча **мама** сўзларини олиб кўрайлик. Биз бу сўзлар ўртасида ўзаро боғлиқлик борлигига шубҳа қилмаймиз. Бироқ рус тилшунослигида **мама** сўзи ҳинд-оврўпоча характердаги умумславянча сўз бўлиб, болалар тилида **ма** бўғинини такрорлаш асосида ҳосил бўлган деб қаралади (47.192). А.Г.Преображенскийнинг кўрсатишича, **ма** шакли ҳинд-оврўпо тилларида, жумладан, санскрит, юнон тилларида ҳам бор, арман тилида эса **мам** шаклида учрайди (Этимологический словарь русского языка. Том I. М., 1959, 544-545- бетлар). Биз ҳам мазкур сўзнинг такрордан туғилганини инкор этмаймиз, аммо такрорни ўзбек (туркий) тили замирида кўрамиз.

Аёнки, бола йиғлаганда ёки зарурият туғилганда, она кўкрагини очиб, “ол!” маъносида “ма, ма!” дея боланинг оғзига тутади. Демак, бу ҳали тили чиқмаган боланинг онасидан биринчи бор эшитган сўзидир. Кўринадики, мазкур сўз “муаллифи” бола эмас, балки онадир, бола эса уни тез айтилиши натижасида бир сўздай қабул қилди ва “мама” шаклида такрорлайди.

Мама шаклининг бош манбаи *ол* маъносидаги ад. **маҳ** бўлиб (24.128), ҳозирда ҳайвонларга нисбатан “маҳ, маҳ” шаклида қўлланади. Е.П. Лебедева манжур тилида **ма** шаклини **ма**, **мэ** вариантларида **ама** (ота) ва **эмэ** (она) сўзлари таркибида кўради, аммо маъноси ҳақида тўхтамайди (26.100). Маълумки, қадимда ғалла янчиш чоғида ўртада юрадиган ҳўкизга нисбатан қўлланувчи **мама** сўзи бўлган (24.254), бироқ *она* ва *ҳўкиз* маъноларини ифодаловчи юқоридаги икки шакл орасидаги ўзаро боғлиқлик сезилмайди. Айни чоғда келинни куёвниқига кузатиб борувчи ва никоҳ кечаси *келин ёнида хизмат қилувчи аёл, янга* маъносини ифодаловчи **маму** ҳам борки, гарчи “Бу сўз аслида туркча эмас” дейилса-да (24.254), қўйндагича тахминни айтиш имкони бор. Келинни куёвга олиб бориб

топшириш тушунчаси асосида бу сўзни икки қисмга бўлиб қараш мумкин: **ма+му**, яъни биринчи қисм одатдагича *ма (ол)* маъносида, иккинчи қисм эса кўрсатиш олмоши *бу* маъносида бўлиб, мазмунан “ма, буни ол” тушунчаси келиб чиқади. **Бу > му** ҳодисаси ҳақида шуни айтиш керакки, биринчидан, сўз бошида туркий тиллараро, шунингдек ўзбек тили шевалариаро **б>м** мавжуд бўлса, иккинчидан, олд ассимиляция, яъни сўз бошидаги **м** товуши таъсири туфайли **бу>му** ҳодисаси юз бериши мумкин.

Ҳа, Ўрта Осиёни истило этиш яқунланган йиллари чоп этилган мана бу сўзлар бежиз айтилмаган: “Хива хонлиги жойлашган Ўрта Осиё жуда узоқ ўтмишда биз европаликлар, ҳиндлар ва форсларнинг, яъни ҳинди-европаварий қабилаларининг бешиги бўлган. Қачонлардир бизларнинг боболаримиз - славянлар Россияга ўша Ўрта Осиёдан келишган” (Е. Желябужский. Очерки и завоевание Хивы. М., 1875 – “Ўзбекистон овози”, 1994, 20 сентябрь: “Ферузшоҳ”). Шунингдек “Шажарайи турк” номли асарда афсонавий Нуҳ ўғли Ёфаснинг 8 та фарзанди ичида Сақлаб (Славян) ва Рус номли ўғиллари бўлганлиги ҳамда шу 8 ўғилдан туркий халқлар тарқалганлигига ҳам эътибор бериш лозим бўлади (1.15).

Бир қатор олимлар ўртасидаги умумийлик **ота** ва **она** сўзларини тақлид асосида ясалган дейишдир, аниқроғи болалар тили билан боғлашдир (38. 201, 281), аммо тақлиднинг асоси, нимага тақлид қилингани бизга ноаниқ. Аксинча, Г.Вамбери **ота** сўзини ад. **от, ой, ос, эт** каби қатор сўзлар билан боғлаган бўлса, **она** сўзини эммоқ феъли билан боғлаган, бироқ Э.В.Севортян Г. Вамберининг **ота** сўзи ҳақидаги фикри асосизлигини таъкидлайди (ўша жойда). Ўз навбатида В.И. Цинциус ҳам ад. **ота** сўзини этимологик жиҳатдан тунгус-манжур тилларидаги **этэ** (бобо, чол, амаки) ва **ате** (буви, кампир) сўзлари асосида туркий **эт-** (яратмоқ, асос солмоқ, ишлаб чиқармоқ, тузмоқ, қурмоқ) сўзи билан боғлаш мумкинлигини қайд қилади (46.39). Бироқ бу фикр бизга ишончсизроқ туюлади, чунки **ота** сўзи энг қадимги сўزلардан саналади. **Этмоқ** феълининг **яратмоқ, ишлаб чиқармоқ, ҳосил қилмоқ** каби маъноларини англаб, шулар асосида **ота** сўзи-

нинг яратилиш жараёни эса мавҳум тафаккур ривожланган анча сўнгги даврларга тўғри келади. Биз шу муносабат билан ёшлиқда гувоҳи бўлган ва ўзимиз ҳам бошдан кечирган қуйидаги воқеани келтирамиз.

Одатда, ёш оталар, шунингдек ёш-яланг йигитлар ҳам, тили чиқиб, энди юра бошлаган ўғил болаларини юпатиш, ўйнатиш учун «от бўлиб» беришади, яъни уйда тўрт оёқ бўлиб чўккалаб «от бўлади» ва устига болани миндириб, гилам, полос устида у ёқдан бу ёққа югуради. Бунга ўрганган бола яна ўйнагиси келса, отасини кўрганда «ат, атта» деб хархаша қилади. Шунда кўпинча бувилар «ҳой фалончи, кел, ...га от бўлиб бер», - дея мурожаат қилишади. Бу сўзнинг бола ва катталар томонидан анча вақтгача такрорланиши **ота** сўзининг шаклланишида ҳисса қўшмадимикан деб ўйлаймиз, чоғиштиринг: қадимги туркий тилда: **ататти** - (той) от бўлди (22. 214). Умуман олганда, махсус қўлланувчи **атта** сўзи ҳам тилимизда йўқ эмас. Масалан, **атта** сўзи туркистон шеvasида **ака** демакдир (57. 332). Шунингдек Наманган тумани шеваларида **тета-ноя** сўзи билан бирликда **атта-ноя** ҳам қўлланади. Қайд қилинган барча ўринларда ҳам **атта** сўзи, умуман, *катта* маъносини ифодалайди. Аммо қирғиз, қозоқ тилларидаги **атта** шакли (38. 322) ўзбекча **ҳатламоқ** феълининг асосидир.

Биз шу ўринда келгуси мулоҳазалар учун қуйидаги ҳодисаларни келтириб ўтамиз:

а) эскимос тили шеваларида **атата** сўзи *амаки* (отанинг ака-укаси) маъносини ифодалайди (Г.А. Меновщикова. Эскимосско-алеутские языки. «Младописьменные языки народов СССР». Тўплам. М.-Л., 1959, 310- бет);

б) ўзбек тилида ёш болаларни юпатиш, алдаш, юзаки пўписа қилишда қўлланадиган **атата** сўзи ҳам мавжуд: **атата қиламан уни. Жим бўл, атата бўласан.**

Юқорида Г. Вамберининг **она** сўзини **эммоқ** феъли билан боғлаганини кўрган эдик. Бу фикрни қувватлагандек, В.И. Цинциус ҳам мўғул-манжур тилларидаги **эме** (она, аёл, урғочи) сўзини **эммоқ** феъли билан боғлаган (46. 25).

Шу муносабат билан биз ўзбек шеваларидаги ад. **инак** (сигир) сўзини эслаб ўтмоқчимиз. Ўз-ўзидан маълумки, инсоният ҳайвонларни қўлга ўргатган даврдан бошлаб

рўзгорда сигир муҳим иқтисодий ўрин тутган, яъни оилани боққан, оналик вазифасини бажарган. **Инмоқ** ва **эммоқ** феълларидаги умумийлик шуки, ҳар икки феълда ҳам ҳаракатнинг юқоридан пастга тушиши, қуйига йўналиши мавжуд. Туркий тилларда, шунингдек айрим ўзбек шева-ларида ҳам, **она** сўзининг **ине**, **ина** шакллари мавжудлиги **инак** сўзининг ясама эканлигини кўрсатади (дарвоқе, табиат инсонга тап-тайёр сўзларни берган эмас), чоғиш-тиринг: хакас тилида **ине** (она) сўзининг *урғочи* маъноси бўлса (33. 22-24), А.М.Шчербак **инек** сўзининг асоси **ина**, **эна** (она) бўлиши мумкин деган фикрни айтади (51. 97); «Девон»: **ин** - қуйилик (24.9). Бунга олтой шевасидаги **тайнек** (хола), шор тилидаги **таинак** (онанинг онаси) сўзларини ҳам ҳавола қилиш мумкин. **-қ(//-к)** элементи кичрайтиш-эркалаш қўшимчаси деб қаралади (40. 128). Агар сўз маъноларининг вазифадошлик ва метафора йўли билан кўчишини ҳисобга олсак, масала бир оз равшанлашгандек бўлади. Чунки қатор қариндош-уруғ номларининг маъно жиҳатдан ҳайвонот дунёси билан боғланиб кетиши ва уларнинг айни бир вақтда ҳайвонларнинг эркак ва урғочиси учун ҳам қўлланавериши адабиётларда қайд этилади (46. 17).

Инмоқ ва **эммоқ** сўзларининг фонетик тузилиши ҳақида шуни қўшимча қилиш керакки, **и** ва **э** унлиларининг ўзаро алмашуви эътироз тугдирмаганидек, **н** ва **м** товушларининг ўзаро алмашуви ҳам тилимизга ёт ҳодиса эмас, лекин шунга қарамай, ўзбекча **она** сўзини **н<м** туфайли **эммоқ** феълдан, хусусан, юқоридаги **эме** сўзидан туғилган дейиш бир оз ишончсизроқ кўринади (гап **она** сўзининг шаклланиш жараёни ҳақида бормоқда). Дарвоқе, В.И. Цинциуснинг қуйидаги фикрлари шуни маъқуллагандек туюлади.

В.И. Цинциус манжур тилларидаги **ама** (ота) ва **эма** (она) сўзларини икки қисмга бўлиб қарайди: сўз бошидаги **а-**, **э-** товушларини ё дастлаб эркаклик ва аёлликнинг бошланиши ҳақидаги тасаввурни ифодалаш учун хизмат қилувчи мустақил маъноли сўз бўлган, ёки мурожатда «мулойимлик аффикси» вазифасини бажарган дейди (46. 36). Булар, албатта, тилнинг узоқ ўтмиши ҳақидаги

мулоҳазали фикр деб ўйлаймиз. Шунинг учун муаллифнинг ҳар икки фикрини қуйидагича талқин қилиш имкони йўқ эмас.

Модомики, **ама**, **эмэ** сўзларининг бош қисмлари мустақил маъноли элемент деб қаралган экан, у ҳолда **-ма**, **-мэ** қисмларини ҳам мустақил маъноли сўз деб қараш мумкин ва чиндан ҳам **ма** шаклини мустақил сўз деб ҳисоблаш мавжуд (26. 99). Бундай чоғда **ама**, **эмэ** шакллари кўшма сўз бўлиб чиқади. Агар **а-**, **э-** қисмлари кўшимча деб қаралса, қолган қисмларни ўзак деб ҳисоблаш, аксинча, биринчи қисмларни ўзак, сўнгги қисмларни эса кўшимча деб қараш ҳам мумкин. Ҳар уч ҳолатда ҳам унлилар уйғунлашуви ҳодисаси юз берган бўлиши мумкинлигини инкор этиб бўлмайди. Энди мулойимлик маъносининг ифодаланишига келганда шуни айтиш керакки, ибтидоий кишиларда бундай муносабатнинг тилда махсус восита орқали реал ифодаланиши ишончсизроқ туюлади, чунки бунда маърифат ва маънавиятнинг ўрни каттадир.

Баъзи олимлар **ота** ва **она** сўзларининг этимологияси ҳақида шундай дейишади. Мазкур икки сўз дастлаб маъно жиҳатдан фарқланмаган, демак, уларнинг маъноси бир сўз билан ифодаланган, кейинчалик бу тушунчаларни ўзаро фарқлаш натижасида **н** ва **т** товушлари **ота** ва **она** сўзларини бир-биридан ажратадиган бўлган: **т** товуши қаттиқлик белгиси, **н** товуши эса мулойимлик белгиси бўлиб хизмат қилган.

Тўғри, бу икки сўзда шу номдаги шахсларнинг табиатига, табиий характерига мос ҳолда юмшоқ-қаттиқлик маъноси бор. Биз атоқли олимнинг **ота** ва **она** сўзларида юмшоқ-қаттиқлик белгиси мавжуд деган фикрига эътибор берамиз-у, аммо сўз маъносини фарқлаш учун **н** ва **т** товушлари қўллана бошлаган деган фикри мунозарали деб ўйлаймиз, жумладан, акад. А.Н. Кононовнинг **ўғил** сўзи этимологияси ҳақидаги фикри, яъни мазкур сўзнинг **она** маъносидаги **ўғ**//**ўг** билан боғлиқ дейиши **ота** ва **она** сўзларининг этимологияси - шаклланиш тарихи анча мураккаблигини кўрсатади (38. 415-417). Ҳа, этимологик масала шу даражада мураккабки, айниқса, бирор туб сўзнинг узоқ ўтмишда шаклланиш жараёни, унинг таркиби ҳақида аниқ фикр айтишга, узил-кесил хулоса чиқаришга

киши ожизлик қилиб қолади. Натижада фараз қилиш билан чекланишга, ҳатто масалани очик қолдиришга ҳам тўғри келади.

Тилшунослигимизда **ота** ва **она** сўзларининг биринчи бўғинидаги **о** товушини қадимги туркий тил орқа **а** товушидан туғилган дейиш кенг тарқалган. Ваҳоланки, бу сўзларнинг таркиби, шаклланиш тарихи масаласи, юқорида айтилганидек, анча мураккаб. Бизнингча, **ота** ва **она** сўзлари тараққиётида ички омилдан ташқари, ташқи омил таъсири ҳам борга ўхшайди. Гап шундаки, агар бу икки сўз ва улар билан алоқадор қариндош-уруғ номлари, аввало, туркий тилларда ўз ички тараққиёт йўли асосида шаклланиб ва ривожланиб келган бўлса, араблар истило-си билан боғлиқ ҳолда ислом дини, маданияти ва илм-фанининг кенг ҳудудда ёйилиши муносабати билан арабча *ота* маъносини ифодаловчи **аб** // **abu** (кўплиги: **обо** - оталар, чоғиштиринг: туркий **аба** // **ана**) // **аба** («Аттуҳфа», 163), **Одам Ато, ум** // **ума** (она) сўзларининг маъно ва фонетик жиҳатдан туркий тиллардаги эквивалентларига анча мос келиб қолиши туркий **ота** ва **она** сўзлари тараққиётида ўз таъсирини кўрсатган бўлиши керак.

Ота сўзининг, гарчи бу сўз «Девон» билан «Кутадғу билик» ёдномаларида қайд этилган бўлса-да, Ўрхун-Энасой ва қадимги уйғур битикларида учрамаслиги (32. 77), «Шажарайи турк» муаллифининг «Турк халқи азиз кишиларни **ота** дер. Масалан, **Ҳаким ота, Сайид ота**» ҳамда «Чингизхоннинг обо ва аждодлари» деган жумлалари диққатга сазовордир (1. 11,39). Яна бир ташқи омил - арабий **ато** (инъом, совға, ҳадя) ва **ано** (бу ҳақда кейинроқ) сўзлари ҳам эътиборда турмоғи керак.

Туркий **ота** сўзининг аксарият муслмон туркий халқлар тилларида учраши ҳамда қариндош-уруғ атамаси сифатида қўлланиши кейинги даврлар маҳсули эканлигига ишорадек кўринади. Бундан ўқувчида **ота** сўзи аслида туркий тилларда қариндош-уруғ номини ифодаламаганми деган шубҳа туғилади. Унинг лисоний далил сифатида XI аср ёзма ёдгорликларида акс этиш даври билан арабларнинг Ўрта Осиёга тўлиқ кириб келиш даври орасидаги вақт деярли 3,5 асрга тўғри келади. Бундай узоқ муддат мобайнида ислом, мактаб-маориф, илм-фан ишлари би-

лан боғлиқ ҳолда тилимизнинг лексик жиҳатдан кескин ўзгаришга учрагани табиийдир. Э.В.Севортяннинг **ота** сўзи шу маънодаги ад. **қанг** сўзига нисбатан сўнгги даврлар маҳсули эканини эслаб ўтиши бежиз эмас (38. 56,201). Айниқса, шарқий туркий тилларда **ача**, **ачи** ва уларнинг бошқа вариантларининг **ота**, **ака**, **амаки**, **тоға** каби эркак жинси маъноларида қўлланиши чиндан ҳам **ота** сўзи қариндош-уруғ номи сифатида нисбатан кейинроқ оммалашган деган фикрга олиб келади.

Абулғозийнинг «Турк халқи азиз кишиларни **ота** дер» деган хабарига қараганда, **ота** сўзи қариндош-уруғ номи билдиришдан кўра, кенг маънода, **катта** тушунчаси билан боғлиқ ҳолда буюк, улуғ кишиларни эъзозлаш, ҳурматлаш, фахрий унвон маъноларини ифодалаган. Чиндан ҳам яқин ўтмишда, хусусан, ҳозирда ҳам ёши каттароқ раҳбар шахсларнинг маҳалла, қишлоқ, туман, вилоят, ҳатто мамлакат миқёсида «ота» деб аталишини, жумладан, Ўзбекистоннинг собиқ Шўро давридаги раҳбарларидан Усмон Юсуповни «Усмон ота», Йўлдош Охунбобоевни «Ота» деб аташганини эсланг. Исталган қарияга «Ота» деб мурожаат қилишимиз ҳам кекса, мўйсафид кишиларни улуғлаш, ҳурматлаш, уларни азиз деб эъзозлашимиз натижасидир. Буюк кишилар номи билан аталган жой номлари ҳам фан учун тарихий далилдир. Масалан, Андижонда: **Мирнўстинота**, **Қамбарота**, Тошкентда: **Сиркечарота**, **Чўпонота**, **Зангиота**. Бу ҳолда энг буюк, энг азиз, инсониятнинг отаси деб қаралувчи шахс номи ифодаловчи **Одам Ато** атамасининг диний таълимот орқали кенг ёйилиши ҳам ўзига хос омил вазифасини ўтаган дейиш мумкин. Қадимда **ота** маъносига **қанг** сўзи бўлганлигини эсланг (9.419; 38.56).

XIV асрдаги араб сайёҳи Ибн Баттутанинг қуйидаги гапларига эътибор беринг: «Бу шаҳарда (Хоразмда - А.М.) турклар «ота» деб атайдиган тақводор бир қариянинг зовияси бор» (Н.Иброҳимов. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Т., 1993, 57- бет).

М.Кошғарийнинг маълумотича, қадимги туркий тилда **ўкалади** сўзи «**ака**, **юрт каттаси** деб юритди» демакдир (22. 302). Биз бу ҳодисани араблардан олдинги давр маҳсули деб ўйлаймиз.

Айниқса, **ота** сўзининг *орол* маъносини ифодалаши яна ҳам қизиқарли ҳодиса: «Орол денгизинда **оталар** (орол) жуда кўб. Бу сабабдин туркийлар бу денгизга «Оталар денгизи» дейурлар эди. «Орол» калимаси «Оталар» калимасиндин оврўполулар тариф этмиш бир исм» (62. 155). Бу сўз **ада**, **атав** шаклларида ҳам қўлланади (57. 21; 38.87). Бундан **ота** сўзининг бош маъноси нима ёки у омонимик сўзми деган савол туғилади. Чиндан ҳам у ўзлашмага ўхшайди (38.87-88).

Аба//ана сўзларининг туркий тиллар ва шевалараро турлича қариндош-уруғ номларини ифодалаши, хусусан, уларнинг жинс жиҳатдан фарқсиз қўлланиши, **аба** сўзи ҳам **ота**, ҳам **она** маъноларини ифодалаши, М.Кошғарийнинг **она** маъносидаги **аба** сўзи ўғузча-ю, **ота** маъносидаги **аба** сўзи эса тубутча дейиши ва айни чоғда тубутлар Ямандан қочиб келиб, турклар шаҳрида бола-чақа қилиб қолган Бану Собитнинг авлодларидир деб таъкидлаши характерлидир (22. 113-114).

Бу ўринда шуни айтиш керакки, камида бир тўда кишиларнинг эмас, балки ўзга тил муҳиtida яшаган атиги бир кишидан тарқалган авлодларнинг узоқ муддат ўз тилини сақлаб қолиши, хусусан, ўзга тил тарихида сезиларли из қолдириши у қадар ишончли кўринмайди. Шу ўринда М.Кошғарийнинг хўтанликлар билан канжаклар **ота** ва **она** сўзларини бошидан ҳ товушини орттириб, **ҳата**, **ҳана** тарзида талаффуз қилади, чунки улар турклардан эмас деган гапини эслаб ўтайлик (22. 68), бироқ М.Кошғарийнинг ўзи бошқа бир ўринда канжаклар «бир тоифа турклар» деб кўрсатади (22. 444; 25. 393).

Дарвоқе, атоқли олим С. Муталлибовнинг таъкидлашича, М. Кошғарийнинг боболари сўз бошидаги «а»ни «ҳа» тарзида талаффуз қилувчилардан бўлган (22. 17). Лекин бу ўринда бизни қизиқтирган нарса, биринчидан, унли билан бошланган айрим сўзларни олдидан ҳ ундош товушини орттириб талаффуз қилиш ҳодисасининг айрим ўзбек шеваларида ҳануз сақланиб келаётгани бўлса, иккинчидан, ана шундай шева вакиллари М.Кошғарий айтган нотуркий, аниқроғи арабий қабилаларнинг авлодларимикан ва бундай чоғда мазкур фонетик ҳодиса аслида туркий қабилалар тилига хос эмасмикан деган фикр-

нинг туғилиш эҳтимоли борлигидир. Шу жиҳатдан қаралса, **ота** ва **она** сўзларини ҳам маълум даражада, яъни «ҳ»ловчи шевалар учун ўзлашма дейиш имкони бор, аммо лисоний далиллар аксарият бунинг аксини кўрсатади, яъни «ҳ»лашиш кўпинча **а** унлиси билан бошланган баъзи ўзлашма сўзлар доирасида учрайди. Масалан, **ҳаптика** (аптека), **ҳаптамабил** (автомобиль) каби. Ҳозирги **ҳайит** сўзи ҳам аслида арабча **ид** // **ийд** сўзидандир, чоғиштиринг: **Аида**. Умуман, баъзи ўзбек шеваларида қариндош-уруғ номлари бошида **ҳ** товушини орттириш нисбатан кенгайган кўринади. Мисолларга эътибор беринг: **ҳама** - амма, **ҳамаки** - амаки, **ҳевара** // **хевара** - эвара, **ҳайал** // **хайал** - аёл (57. 356-357); уйғур: **ҳамма**, **ҳаммача** (14.85).

Юқорида кўрилган арабий **ато** сўзи, сўзсиз, туркий **ота** (<ата) сўзига фонетик жиҳатдан ҳамоҳанг. Мана шу яқинлик туфайли бу икки сўзнинг айрим тил ва шеваларда, айниқса, жонли нутқда бир хилда талаффуз қилиниши одатдаги ҳодиса. Бу эса уларни бора-бора кишилар онгида бир сўз деб тушунишга олиб келади ва охир-оқибатда на фақат бир хил талаффуз қилишга, балки омоним сўз сифатида ёзишга ҳам сабаб бўлиши мумкин. Масалан, куйидагиларга эътибор беринг:

а) эски ўзбек тилида, аниқроғи Алишер Навоий асарларига оид луғатларнинг 1972 йилги нашрида ҳар икки сўзнинг ҳозирги имлода ёзилишига қаранг: **Ато I** - Ота, падар. **Ато II** - Бағишлаш, ҳадя бериш. Бу икки сўз бир-биридан арабча имлодагина фарқ қилади (31. 63);

б) мазкур сўзларнинг Алим Фафуровнинг «Лев и Кипарис» номли асарида ёзилиши (англашилмовчилик бўлмаслиги учун матнни таржимасиз келтирамиз): «**Ата** а.м. (арабий, эркак исми - А.М.) «дар»; **Ата** т.м. (туркий, эркак исми - А.М.) «отец, батюшка» (166- бет). Иккинчи томондан, арабий **ато** сўзи туркий тиллар негизида қисман фонетик ўзгаришга учраб, дастлаб атоқли отга - эркак жинси отига айланган бўлиши керак. Айниқса, яхшилиқ, кучлилик, гўзаллик, эзгулик, ботирлик каби ижобий маъноли сўзларнинг атоқли шахс отига айланиши кўпчилик мустақил сўзларга хос бўлган умумий ҳодиса. Масалан, **райҳон** - Райҳон, **ҳадя** - Ҳадя, **ғайрат** - Ғайрат; **анор** - Анор, **лола** - Лола, **баҳор** - Баҳор; **турғун** - Турғун

ун, ўткир - Ўткир, улуғ - Улуғ каби. Худди шу жараёни арабий **ато** (совга) сўзи ҳам бошидан кечирган. Бу сўзнинг кенг ёйилиши ва атоқли отга айланишида шахс номини билдирувчи **Одам Ато** «бирикмаси»нинг **Ато** қисми (эҳтимол, **ато** ва **Ато** сўзлари ўзаро боғлиқдир) ҳам ўз таъсирини кўрсатган бўлиши керак. Арабий **ато** сўзи исмга ўтган ўринларда ҳозирги ўзбек тилида аксарият **ота** тарзида таллаффуз қилинади. Бундай чоғда ад. **ота** сўзи ўзида икки нарсани: арабий **ато** ва қадимги туркий **ата** (>ота) сўзлари маъносини акс эттиради, бироқ ҳозирги кунда тарихий-этимологик жиҳатдан **ота** компоненти иштирок этган қатор исмларнинг қайси бири арабий ва қайси бири туркий эканини англаш қийин. Масалан, А.Ғафуровнинг юқорида эслатилган асаридан қуйидагиларни айнан келтирамиз:

«**Агамухаммад**» а.м. «дар Мухаммада», **Атаулла** а.м. «дар Аллаха» ва **Атабек**» т.м. «воспитатель царевича», «главнокомандующий» (166- бет). Кўринадики, **Атомуҳаммад**, **Атоулла** сўзларини *Мухаммаднинг совғаси*, *Аллоҳнинг совғаси*, **Отабек** туркий ном деб талқин қила оламиз. Биз **Отавали** сўзини **Ато+Али**, яъни *Алининг совғаси* маъносида (Валининг эмас) тушунамиз, ўртадаги в эса икки унлининг ёндош келмаслиги туфайли тугилган орттирма товушдир, чоғиштиринг: **сабзавот<сабза+ўт**. Аммо **Отаёр**, **Отамурод**, **Отакелди**, **Отаназар**, **Отаниёз**, **Отамирза** каби киши номларини **а>о**, **о>а**, **а//о** каби ҳодисалар туфайли икки хил талқин қилиш имкони бор. Шу ўринда айтиш керакки, давлат тили ҳақидаги Қонунга 13 йил тўлса-да, руслаштириш натижаси бўлмиш **Атахан**, **Атаджан**, **Атабаев** каби туркий номларнинг лоқайдлик, ўз мустақиллиги ва ўзлигини билмаслик туфайли ҳужжатларда ҳамон яшаб туришининг юқоридаги масалага мутлақо алоқаси йўқ.

Албатта, **Отабек** туркий сўз эканлиги аниқ, бироқ у Алишер Навоий асарларига оид луғатларда, араб ёзувини ўқишдаги субъектив таъсир бўлса керак, беш хил шаклда қайд этилади, масалан, луғатларнинг нашр йиллари бўйича қуйидагиларни кўрамиз: 1953: **атобек**, **отабек** (26. 254); 1972: **атобек**, **отобек** (63), **отабек** (489); 1983: **атобек**, **отабек** (1 жилд, 134); 1993: **атабаг**, **атабег**, **атобек** (27). Бу-

ларни умумлаштирсак, шундай манзара туғилади: **ата-бар//атабер// атобек//отабек//отобек**. Энг сўнги манбада «тўғриси **атабер**» деб кўрсатилади (27), лекин бундай ҳукмнинг қанчалик тўғрилиги манбашунослар ҳукмига ҳавола. Гап шундаки, мазкур сўзларнинг **отабеги** варианты ҳам бўлган ва XI асрда «қўшин амири», яъни *лашкар-боши* маъносида ҳам қўлланган (Х.Дониёров. Ўзбек сўзи ва миллатимиз тарихи. «Совет мактаби» журнали, Тошкент, 10-сон, 1990, 9- бет).

Зиё Кўкалп **ота** сўзи тарихи ҳақида қуйидагиларни ёзади:

«Ҳар шахс уруғ ичида ўзидан катта бўлган барча эркакларга ички «ижи», ўзидан катта бўлган барча хотинларга «опа» унвонларини берар эди. Ўзидан кичик бўлган эркакларга «ини», ўзидан кичик бўлган қизларга «сингил» отларини берар эди. Ўзи билан тенгдошларга (эркакларга) «ати» номини берарди. ... Ўғузлар «ижи» калимасининг ўрнига «оға» калимасини, «опа» калимаси ўрнига «обла» калимасини қўйдилар. «Ати» калимаси ҳам «ота» шаклини олиб, бошқа маъноларда ишлатила бошлади» (ЁЛ, 1991, 3 декабрь).

Кўринадики, муаллиф **ота** сўзининг шаклланиш жараёнини ёритмайди, аммо тор унлининг урғу кўчиши туфайли нутқда редукцияга учраб тушиши натижасида ўзак **ат** (>от) шаклини олиши мумкин (айрим мулоҳазалар ўз ўрнида).

Шу муносабат билан диққатингизни қуйидаги ҳодисага тортмоқчимиз. Аёнки, боланинг дунё юзини кўриши, вояга етиб тарбияланишида турли оилавий ва ижтимоий сабаблар туфайли қийинчилик кўпроқ она зиммасига тушади. Она ҳосилани дунёга тақдим этувчи шахс сифатида аниқ бўлса, ота эса асос солувчи, ишлаб чиқарувчи шахс бўлгани ҳолда ҳамиша аниқ бўлиши шарт эмас. Айниқса, Арабистонда жоҳилия даврида аёлларга бўлган муносабатни ўйлаб кўрсак, юқорида эслатилган арабча «Машаққат, қийинчилик, азоб, укубат» маъносидаги **ано** сўзи (31. 52) ҳам **она** сўзининг шаклланишида таъсир этган бўлиши мумкин.

Демоқчимизки, ана шу **ано** сўзининг асл маъноси ноараб муҳитида - хусусан, қадимги Мовароуннаҳр ҳудудида

онага нисбат берилиши оқибатида янги маъно касб этган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бунинг устига кейинчалик ад. **ота** ва **она** сўзларининг **ато** ва **ано** шаклларида қўлланишида аналогиянинг ҳам ўрни бор, яъни **ота** ва **она** сўзларининг ўзаро жуфтлик ҳосил қилиб, **ота-она**, **ано-ато** тарзида қўлланиши натижасида биридаги фонетик ўзгариш, албатта, иккинчисида акс этган. Иккинчидан, омонимик ҳолатдаги арабий **ато** (чоғиштиринг: **Одам Ато** ва *инъом* маъносидаги **ато**) ҳамда **ано** (азоб, уқубат) сўзларининг шакл ва маъно жиҳатдан **ота** ва **она** сўзларига бирмунча мос келиши ўз таъсирини кўрсатган деб ўйлаймиз. Бу ҳодиса биринчи навбатда адабиётда акс этган ва **ата>ато//ота**, **ана>ано//она** ҳодисаси юз берган, мумтоз адабиётимизда қўлланган **ота//ато**, **она//ано** параллеллиги ана шу ҳодисанинг маҳсули бўлиши керак. Масалан:

Алишер Навоий:

Бошни фидо айла **ато** қошиға,

Жонни қил садқа **ано** бошиға.

Отанг ойу **онанг** хуршид эди эркинки, сен туғдунг,
Вале хусну латофатда не аб ўхшар сенга (31. 20).

Ҳам ул Фарҳодга эрди **отобек**,
Кўруб Фарҳод они **атодек** (31. 63).

На эркин анинг **отоси** ҳоли,
Бечора **оносининг** малоти (31. 709).

Машраб:

Намангон: шаҳридин, дўстлар, мани ёронларим келди,
Атом бирла **аномни** билгучи меҳмонларим келди.

Ҳувайдо:

Каминанинг оти Хўжамназардур,

Атосининг оти Ғойибназардур.

Ҳозирги андижон шеvasида: **Ато** бирла **анога** ким тўйган бор, йор-йор (Жумҳурият). Сен агар ошиғ бўсанг, томдан ўзийни ташлагин, **Ото-ононг** сўраса, беморман деб йиғлагин (Намуна).

Умуман, «о»лашиш XI-XII асрлардан бошланган кўринадиди, чунки Аҳмад Яссавий шеърларида бунга етарлича мисоллар топилади, албатта, мутлақ маънода эмас:

Отоси оти Абдулло экандур,
Онодин туғмайин ўлган экандур.
На **онода** раҳм қолди, на **отода**,
Ого, ини бир-бирига можарода (Ҳикматлар. Тошкент,
1991, 190- ва 202- бетлар).

ЭСТЯда **она** сўзи мустақил мақола сифатида берилмай, ад. **эне** сўзининг вариантларидан бири сифатида қайд этилади. Айни чоғда иккала шаклнинг айрим тилларда тенг тарқалгани ҳамда кўпинча параллел қўлланиши, шу билан бирга **эне** энг қадимги ёдномаларда учрамаслигидан уни кейинчалик **ана** шаклидан тугилган дейишга далолат бўлиши мумкин деб қўшимча қилинади (38. 278-281). Шу фикрнинг ўзиданоқ **ана** ва **эне** шаклларидан қайси бири қадимгироқ каби саволлар туғилади. Бир қарашда чуваш тилида **она** маъносини ифодаловчи **ама** сўзи ўрнида татарча **анне** (<анна<ана-она) сўзининг қўллана бошлаши (38. 279) ад. **она** сўзининг нисбатан кейинги даврлар маҳсули эмасмикан деган таассурот қолдиради. Бундан **она** сўзининг мазкур шакли, ҳатто қадимги деб ҳисоблангани **ана** шакли ҳам қачон ва қандай шакллангани ҳақида аниқ фикр айтиш муаммоси ҳам туғилади.

Ташқи омил - арабча **она** маъносини ифодаловчи ум//ума, шунингдек форсча китобий ўм(м) сўзлари (Персидско-русский словарь. I жилд, М., 1970, 120- бет) ҳам **она** сўзининг шаклланишида иштирок этмадимикан деб ўйлаймиз. Шу ўринда биз ўзбек тилида н>м, жанубий ўзбек шеваларида у//ў ҳодисалари мавжудлиги туфайли **она** сўзининг уна//ўна тарзида талаффуз этилиши ҳамда **ота** сўзига аналогия асосида унинг шаклланиш жараёнини қуйидагича фараз қилиш мумкин деб ўйлаймиз: ум//ума> ўма>уна//ўна>ана>она. Бу борада ижтимоий муҳит ҳам ўзига хос ўрин тутган: туркий ва форс-тожик тиллари вакилларининг ёнма-ён, ҳатто аралаш яшashi, мактаб-мадраса таълими, адабий муҳит, зиёлиларнинг, айниқса, илм аҳлининг икки-уч тилда ижод қилиши, албатта, изсиз қолмаган.

Юқоридагилардан кўринадики, **ота** сўзи доирасида бўлганидек, **она** маъносининг ифодаланишида туркий за нотуркий тилларда ўзаро ўхшашлик кўзга ташланади. Масалан, солор ва чуваш тилларида **она** маъносини ифода-

ловчи **ама** (/ами//амма) сўзи арабча *она* маъносини ифодаловчи **ум**//**ума** ва форсча **ўм(м)** сўзларига ҳам шаклан, ҳам луғавий маъно жиҳатдан бирмунча мос келади, аммо **ама** сўзи, биринчидан, туркий тилларда кенг тарқалмаган. Иккинчидан, гарчи унинг чуваш тилида илгари кенг қўллангани таъкидланса-да, **ама** шакли турли туркий тиллардаги **-н->-м** ҳодисаси асосида **-н-** ли шаклдан, назарий жиҳатдан эса **б>м** ҳодисаси асосида **-б-** ли шаклдан – **аба** сўзидан туғилиши мумкин деган фараз ҳам мавжуд, чунки чуваш тилида умумтуркий **б** товуши **м** товуши билан алмашади. Ҳозирги чуваш тилида **ама** ўрнида **анна** сўзининг қўлланишида татар тилининг таъсири борлиги назарда тутилади, ундаги **н** товушининг иккиланиши эса, яъни **анна** ва унинг бошқа вариантлари эмфатик талаффуз натижаси бўлиши мумкинлиги таъкидланади (38. 279-280).

Фикр юритилаётган турли тиллар орасидаги яна бир ўхшашлик шундаки, манжур тилларида *ота* маъносини ифодаловчи сўз **ама** шаклида бўлса, *она* маъносини ифодаловчи сўз эса **эмэ** шаклида учрайди (26. 100; 46. 15). Айни чоғда **ама** (ота) сўзи нутқда **аман**, **ами**, **ами(н)**, **амин** каби шаклларда намоён бўлади (О.П. Суник. Тунгусо-маньчжурские языки. «Младописьменные языки народов СССР» тўплами. М.-Л., 1959, 329-бет). Кўринадики, мазкур **ама** (ота) билан юқорида келтирилган чувашча **ама** (она) шакллари жинс жиҳатдан ўзаро зид маъноли сўзлардир. Шунингдек қадимги туркий **ата** сўзига эвен тилидаги **ата** ва **этэ** (бобо) сўзлари (46. 17) шаклан анча мос келади, аммо **ата** сўзи *иёл* тушунчасини, аниқроғи *кампир*, *қари хотин* маъносини ифодалайди.

Фикримизча, чувашча **ама** (она) сўзининг туғилиши ҳақидаги фикрлар (38. 279) чуваш тили табиати нуқтаи назаридан тўғри келса-да, унинг манжур тилларидаги **эмэ** (она) шаклидан туғилиши мумкинлигини фараз қилиш имкони ҳам йўқ эмас.

Маълумки, қирғиз тилида ҳам **эме** (кампир) сўзи мавжуд (58. 38). Бу сўз шаклан **эне** (она) сўзига монанд бўлиб, гўё **м** ва **н** ундошлари ҳар икки сўзни ўзаро фарқлаганга ўхшайди (проф. А.Ф.Фулломовнинг **ота** ва **она** сўзларининг этимологияси ҳақидаги фикрини эсланг).

Бизнингча, эме сўзи ўзлашма бўлиб, қирғиз тилининг қадимда манжур-мўғул тиллари билан алоқада бўлганлигини кўрсатади. Эме қирғиз тилида туркий эне сўзи билан тўқнашгач, эне//эме параллелиги туғилган. Бир тушунча учун, айниқса, ҳам маъно, ҳам шаклий жиҳатдан ўхшаш бўлган икки сўзнинг айна бир тил ёки шевада яшаши ўринсиз, шунинг учун бу икки сўз доирасида маъно жиҳатдан фарқланиш юз берган: туркий эне сўзи ўз маъносини сақлаб қолган-у, эме эса қисман янги маъно касб этган, яъни умуман *аёл* тушунчаси ўзгармаган ҳолда ундаги *она* маъноси *буви* маъноси билан алмашган. Қариндош-уруғ номини билдирувчи айна бир сўзнинг туркий тилларнинг баъзисида эркак жинсига, баъзисида аёл жинсига нисбатан қўлланиши мазкур тиллар эгалари ўртасидаги бевосита ёндош алоқанинг кучсизланиши ва бир-биридан мустақил жамоа бўлиб ажралиб кетиши билан боғлиқ бўлиши керак.

Эна шаклининг кўпроқ тарихан туман ва қишлоқ шеваларида, аниқроғи қипчоқ тип шеваларда, она шаклининг эса, аксинча, кўпроқ Мовароуннаҳр шаҳарлари аҳолиси нутқида ҳамда мумтоз адабий асарларда учраши ҳам ҳар икки шаклнинг манбаи бир хил эмас деган фикрга олиб келади. Айниқса, энага сўзи бошидаги э товушининг қатъийлиги, хусусан, унинг на фақат адабий тилда, ҳатто кўпчилик ўзбек шеваларида ҳам о товуши билан алмашмаслиги шу фикрни қувватлайди.

Бироқ Юқори Чин(Хитой)дан Этил (Волга) дарёси оралиғида яшаган аҳоли нутқини синчиклаб ўрганган Маҳмуд Кошғарийнинг асарида ана (>она) сўзи қайд этилган-у, бироқ биз унинг эна, ина, эне каби кўринишларидан бирортасини учратмадик ва ДТСда ҳам худди шундай ҳолат. Хўш, буни қандай изоҳлаш керак ёки «Девон» муаллифининг номларнинг ёзилиши ҳақидаги ўринда «Машҳур бўлмаганларининг кўпларини тушириб қолдирдим», ёки эса «Тилга кейин кирган сўзларни ҳам ёзмадим» (22. 63) деган жумлалари билан изоҳлаш мумкинми, ваҳоланки, эна туркий тилларга хос қадимги сўзлардан саналади. Агар биз уни, одатдагича, шевага хос сўзлардан ҳисобласак, ЭСТЯда кўрсатилишича, у анчагина туркий тилларда учрайди (38. 278-279). ЭСТЯда ене шакли-

нинг бош мақола қилиб олиниши ҳам бежиз бўлмаса керак.

Борди-ю, **эна** шаклини чекланган сўзлардан десак, Маҳмуд Кошғарий биргина тубут қабиласига хос ва аслида арабча деб тахмин қилган **ума** (она) сўзини ҳам қайд этган (22. 118) ёки *она* маъносидаги ўғизча **аба** сўзини «Қарлуқ туркманлари қаттиқ **п** билан **апа** дейдилар» (22. 113) каби изоҳлар берган-ку! Эҳтимол, **эна**, **ина** кабилар Маҳмуд Кошғарийдан анча кейин - Ўрта Осиёга мўғуллар босқини ва Шайбонийхон юришлари даврида келиб қолган туркий қабилалар тили билан боғлиқдир. Шу жиҳатдан қараганда, **она** ва **эна** сўзларининг шаклланиш жараёни айнан бир минтақада юз берган эмас ва ҳар икки сўзнинг фонетик табиати ҳам шундан дарак беради: **она** сўзидаги унлилар тил орқа товушларидан, **эна** таркибидаги унлилар эса тил олди товушларидан иборат. Бинобарин, сўз бошидаги **о** унлисини қадимги туркий тил орқа **а** товушидан деб қараш **она** сўзига дахлдор деб ўйлаш миз.

Энди ад. **она** сўзининг туркий тилларда шаклланиш жараёнини ёритиш умидида қуйидаги мулоҳазани ҳам келтириб ўтамиз.

Маълумки, юқорида биз ўзбек тили ва унинг шеваларини ҳисобга олиб, ад. *она* маъносини ифодаловчи сўзлар бир талай кўринишга эгалигини қайд қилган эдик. Айни бир тил, ҳатто шевада бир тушунча учун икки номнинг бўлиши табиий эмаслиги туфайли улардан бири иккинчисидан нима биландир фарқланади. Шу жиҳатдан *она* маъносини ифодаловчи сўзларни ундош товушларнинг турига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин:

а) **аба**, **айа**, **ойа**, **ойе**, **ойн**, **апа**, **ача** ва буларга қўшимча тариқасида ёқут ва тува тилларидаги **ийе** (38. 279) ва қадимги туркий **ўг** (9. 378) сўзлари гуруҳи;

б) **ана**, **ина**, **она**, **йна**, **эна**, **ўна**, қирғиз ва хакас тилларидаги **эне**, қozoқча **ене**, татарча **ани** каби сўзлар гуруҳи.

Биз бу гуруҳга Сибирдаги айрим туркий қабилалар тилларида *она* маъносини ифодаловчи **инйа**, **эня** сўзларини (М.И. Боргояков. Словник Г.Ф.Миллера по тюркским языкам. «Тюркская лексикология и лексикография»

тўплами. М., 1971, 127- бет) ҳамда манжур тилларидаги эн'э, тунгус тилларидаги, жумладан, эвенк, негидал тилларидаги энин; нанай, ороҷ, солон, ульч тилларидаги эниэ (энин-); удэй: эни(н); орок: эни-ни сўзларини (О.П. Суник. Тунгусо-маньчжурские языки, 329-бет) ҳам киритамиз.

Буларни умумлаштириб, «н»ли шакллар ва «н»сиз шакллар деб аташ мумкин. Бундай чоғда қайси гуруҳ бирламчи-ю, қайси гуруҳ иккиламчи ёки қайси бири ўзлашмаю, қайси бири ўз бўлади каби саволларнинг туғилиши ажабланарли эмас. Биринчи гуруҳ сўзларида б, п ва г, й, ч, ж товушларининг ўзаро алмашинувини ҳам аниқлаш имкони бор, аммо қайд қилинган барча ундош товушларнинг н билан алмашуви бизга бир оз ишончсизроқ кўринадиди. Тўғри, Сибирдаги айрим туркий қабилаларда й>н ҳодисаси бор, масалан, ад. ёмғир>нангмир каби, лекин бу уларда сўз боши ва ўртасида й товушининг келмаслиги билан боғлиқ (М.И. Боргояков. Юқоридаги асар, 125- бет). Бундан ҳар икки гуруҳ сўзлари ўзига хос тараққиёт жараёнини бошидан кечирган, шу билан бирликда лисоний далиллар, ўзбек тили нуқтаи назаридан қараганда, кишида «н»ли шакллар нисбатан кейинроқ туғилган деган таассурот туғилади. Лекин, бари бир, уларда умумий томонлар сезилади.

Юқоридаги икки гуруҳ атамалар ўртасида яна бир нуқтада муштараклик кўзга ташланади. Гап *она* тушунчасининг келиб чиқиши тўғрисида бормоқда. Маълумки, аниқ номлар аксарият нарса-предмет, воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ ҳаракат-ҳолат, уларнинг бирор белгиси, бажарадиган иш-ҳаракати натижаси, вазифаси кабилар асосида туғилади. Шу жиҳатдан қараганда, онанинг ижтимоий-ҳаётий вазифасини чуқурроқ таҳлил қилсак, *она* тушунчасининг шаклланиши ҳар икки гуруҳ сўзларда бир хил кечганлигини кўрамайдим.

Агар туғиш жараёни онада биологик ҳодиса сифатида юз берса, ижтимоий жиҳатдан унда ўз ҳосиласини бир жойга тўплаш, йиғиш, бирташтириш, уюштириш, бошқариш, ҳимоя қилиш каби вазифалар мавжуд ва булар деярли барча махлуқот оламига хос ҳодиса. Бизнингча, ана шу сўнги жараён *она* тушунчасининг туғилишига

асос бўлган бўлиши керак. Биринчи гуруҳдаги **айа, ояа, ойе, ойи**, қадимги туркий **ўг**, ёқут ва тува тилларидаги **ийе** кабиларни тўпланиш, йиғилиш жойини ифодаловчи **уй, уйа** (чоғиштиринг: уймоқ) сўзлари билан, иккинчи гуруҳдаги «н»ли шаклларни эса **ин** сўзи билан боғлиқ деб тахмин қиламиз. Дарвоқе, қадимда *қариндош* маъносидagi **уйа** (9. 607), қўнадиган жойни ифодаловчи **инак** («Ат-туҳфа», 212- бет) сўзлари ҳам бўлган. Ҳар икки сўз учун яна бир умумийлик шундаки, агар **ин, уйа** жониворлар яшайдиган кичик макон бўлса, **уй** инсон истиқомат қилadиган жойдир. Биз хакас тилида **ине** билан ёқут ва тува тилларидаги **ийе** сўзлари ўртасидаги яқинликни (38. 280) **н** ва **й** товушларининг ўзаро оддий алмашувида эмас, балки *жой* маъносининг ифодаланишида кўрамиз. Дарвоқе, *айиқ* маъносини ифодаловчи ад. **айи** сўзини **ойи** (Тошкент) сўзи билан боғлаш ўринсиз кўринади (38.113).

Ота ва **она** сўзларининг Алишер Навоий ва З.М. Бобур асарларида «ясама» сўз таркибида қисқарган **ат-** ва **ан-** шаклларида учраши қизиқарли лисоний ҳодисадир: (сор-тлар) . **атка** ва **анкани** ҳам бу тил била айтувлар (31. 63). Хожа Муҳаммад Дарзий... Умаршайх мирзонинг бойрўси ва бир қизининг **аткаси** эди... (4. 72), чоғиштиринг: Шайх Мазидбек ўлганидин сўнг ани манга **бек атка** қилдилар (4. 71). Бироқ биз **атка** ва **анка** сўзларини қадимги туркий тилга оид манбаларда, жумладан, «Девон» ва ДТСда учратмадик, ЭСТЯда эса **ака** сўзи баҳсида Н.И. Ильминскийдан ад. **аке**<**атеке** шакли келтирилади, лекин бирор изоҳ берилмайди (38. 122).

Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган лугатларда **атка** сўзи **атака** шаклида ҳам берилади. Лугатларнинг 1993 йилги нашрида ҳар икки вариантдан «тўғриси **атака**» (хизматкор даражасидаги тарбиячи) деб кўрсатилади (Навоий асарлари учун қисқача лугат. «Фан», Тошкент, 1993, 27-бет). Дарвоқе, мазкур сўз нивх тилида мурожаатда **атак** ва **атака** (<ата-ка) шаклларида учрайди ва маъноси «бобо» демакдир, чоғиштиринг: **итик, итика** (этэкэ<эти-ка) - ота, дада (46. 39).

Таажжубки, **анка** шакли Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган лугатларнинг бирортасида махсус мақола сифатида қайд этилмайди, балки у мазкур лугатларнинг

1972 йил нашрида **атка** сўзига келтирилган матндагина учрайди (31. 63). «Муҳокаматул луғатайн»да **анка** сўзи ўрнида **энага** сўзи қўлланган (Алишер Навоий. Асарлар. XIV жилд. Тошкент, 1967, 115- бет). Мавжуд луғатларда **анка** шаклининг берилмаслигини матбуот хатоси дейиш ноўрин, чунки унинг Алишер Навойдан бир аср олдин ҳам мавжуд бўлганлиги тегишли манбаларда қайд этилади. Бинобарин, **анка//анака**, шунингдек **анака//анага** параллелликлари, бизнингча, айни бир манбани, аниқроғи араб ёзувини турлича ўқиш оқибати, **энага** шакли эса ҳозирги адабий меъёрга суяниш оқибати бўлиши ҳам мумкин.

Аслида **атка** шаклининг мавжудлиги ўз навбатида **анка** шакли ҳам мавжуд бўлишини тақозо қилади. Айни чоғда э товушли вариант **анака** шаклини тунгус-манжур тиллари билан боғлаш мумкинлигини кўрсатади. Масалан, эвенк: эн'экэ, эн'экэн, эн'ичэн - буви, нанай: эн'экэ - ўгай она, негидал: эн'экэн, эн'эккэн - буви (46. 28), чоғиштиринг: умумтурк эн'э>энэ>ана (46. 16), эвенк: эн'э - она; қозоқ: ене, қирғиз: эне (46.18) - она; тунгус-манжур тилларида: энин, эниэ (энин-), эни(н), эн'э, эни-ни - она (О.П. Суник. Тунгусо-маньчжурские языки, 329- бет).

Э.Н. Нажибнинг маълумоти бўйича, **анка** сўзи Бадриддин Иброҳимнинг XIV аср Деҳли султонлигида тузилган форсча Изоҳли луғатида қайд этилган, маъноси *хотиннинг синглиси* демакдир, иккинчидан, **анака** шаклида ҳам қўлланади, яъни **анка//анака**. Унинг -ка қисми эркалаш-кичрайтиш кўшимчаси бўлиши керак дейилади. Яна шу ўринда чигатой ёдгорликларида **анага** (чоғиштиринг: **энага**) // **анака** // **анка** шакллари она, онажон маъноларини ифодалаш таъкидланади (32.78).

Л.А. Покровскаянинг гувоҳлик беришича, В.В. Радлов луғатида ҳам **анака** сўзи берилган, лекин у **анага** (чоғиштиринг: **энага**) сўзининг варианты сифатида қаралган. Кузатишимизча, олтой, қирғиз, қозоқ тилларидаги **энеке** шакли ҳам ўшанинг бир кўринишидир. Уларнинг маъноси *буви, она, онажон, ўгай она* демакдир (33. 24).

Л.А. Покровская татар тилида мурожаатда қўлланувчи **анкай** шаклини она сўзи билан, ўзак охиридаги унлининг йўқолишини эса урғусизлик билан боғлайди ва айни

чоғда **-кай** элементининг ўзини икки қисмга бўлиб қарайди: **анкай** <ана+ -ка+ -й. Бунда **-ка** эркалаш-кичрайтиш қўшимчаси, **-й** эса чақирув шакли деб ҳисобланади (33. 24), ваҳоланки, Н.К. Дмитриев **-кай**//**-қай** элементини бутунча эркалаш шакли деб билган (Грамматика башкирского языка. М.-К., 1948, 70- бет). Бу ерда биз учун муҳими **ан-** шакли бир бутун элемент эмас, балки **она** сўзининг қисқарган кўриниши деб ҳисобланишидир.

Булардан ташқари, Э.Н. Нажибнинг мақоласида Шайх Сулаймон луғатида Алишер Навоий асарларидан олинган **инак**, **инака** сўзлари *ини*, *боқувчи*, *энаги* маъноларини ифодалагани қайд этилади ва қиёс учун татарча эркалашда қўлланадиган **анка**//**анакай** сўзлари келтирилади (32. 78). В.В. Радлов луғатида **инака** шакли бошқирд тилида *доя кампир* маъносини ифодалаши таъкидланади (33. 24). Бироқ, бахтга қарши, биз Шайх Сулаймон эслатган сўзларни Алишер Навоий асарларига оид луғатларнинг 1953 (54) ва 1972 (31) йилги нашрларида, ҳатто тўрт жилдлик Изоҳли луғатда ҳам (Тошкент, 1983 - 1985) учратмадик, 1993 йилги нашрида берилган **инак** сўзи эса бутунлай бошқача маънода қайд этилган, яъни «*демак, энди, мана*» (110-бет) маъноларини, «Аттуҳфа»да эса *қўнадиган жой* (212-бет) маъносини ифодалаши кўрсатилган. Ваҳоланки, бу сўз ўзбек шеваларида **ина**://**инак** шаклларида *сигир* маъносини ифодалайди (57. 116), худди шу ҳолат қадимги туркий тилда **инак**//**ингак** (9. 209, 211), «Девон»да **ингак** шаклларида акс этган. Шу билан бирга Маҳмуд Кошғарий “ўғузлар тошбақанинг урғочисини” ҳам ана шу ном билан аташганини таъкидлаган бўлса (22.135), ЭСТЯда эса юқоридаги *сигир, урғочи* маъноларидан ташқари “заиф эркак” маъносини ҳам ифодалаши кўрсатилган (38.359).

Кузатишимизча, **анка**, **атка** сўзларида эркалаш ёки кичрайтириш маъноларининг ифодаланаши тилимиз нуқтаи назаридан мунозаралироқдир. Айниқса, **бек атка** ва **энага** атамаларида бундай маъноларни кугиш ўринсиз, чунки уларда *катта, раҳбар* маънолари ифодаланади. Эҳтимол, **-ка**, **-га** элементлари қадимги *аба*//*ани* маъносини ифодаловчи **ака** (22. 116) сўзи билан боғланар, бироқ бундай чоғда **анка**, **атка** шакллари сандхи ҳолатда икки унлидан бирининг тушиши туфайли туғилган бўлиши ке-

рак эди, масалан, **бора олади** > **боролади** каби, ammo икки унлининг бирданига тушиши ҳам кишини бир оз ўйлантиради.

Татарча **анка** сўзи ҳақида шуни айтиш керакки, у тарихан ад. **эн-** феълидан **-(н)к** кўшимчаси орқали ясалган **эник** сўзидан бўлиб, ҳайвонот олами билан боғланади ва *урғочи* (38. 282 - 283), кўпроқ *кучук* маъносини билдиради, чоғиштиринг: «Девон»да **энуқ** - кучук, ёш арслон (22. 102). *Она, онажон* каби маъноларни билдирувчи ад. **энеке, инеке** сўзлари таркибидаги **-ке** эркалаш-кичрайтириш воситаси саналса, нанай тилида эса ад. **энеке** сўзи *ўгай она* маъносини, эвенк тилида *буви* маъносини ифодалайди, чоғиштиринг: негидал тилида: **энэкэн, энэккэн** - буви (46. 28). Шу ўринда биз **-ке, -ка** элементларини, юқорида эслатилганидек, қадимги **ака** (опа) сўзи билан боғлаш мумкин деб ўйлаймиз («Амаки» баҳсига ҳам қаралсин).

Албатта, маъно жиҳатдан **анка** сўзининг **энага** сўзи билан боғланиши сезилади. Хоразм шеvasидаги **анака//энака** (57. 360) сўзлари фақат **энага** маъносида бўлиб, кичрайтиш-эркалаш маъносини ифодаламайди. Бу ўринда **ака** сўзининг қадимда *она* маъносини ифодалашини ҳисобга олсак, **анака//энака** сўзларидан **катта она** маъноси келиб чиқади. Унлилар ўртасида келган **к** товушининг жарангли **г** товуши билан алмашиши аниқ ҳодиса («Ака» баҳсига ҳам қаралсин).

Хуллас, агар **атка** сўзининг, кенг маънода, *эркак тарбиячи* маъносини ифодалашини ҳисобга олсак, **анка** сўзи *аёл тарбиячи* маъносини ифодалаши маълум бўлади. Буларни соддалаштириб, қуйидагича тасаввур қилиш мумкин: **атка**<**ата**+**ака**, **анка**<**ана**+**ака**.

ОТА ВА ОНА СЎЗЛАРИ ҲАҚИДА “ЯНГИЧА” ҚАРАШЛАР

Тилшунос М. Саидова **ота** ва **она** сўзлари манбаини Ғарбий Африка ҳамда Полинезия минтақаларида яшовчи қабилалар тили билан боғлайди. Айтилишича, Д.А.Ольдерогге тадқиқотларига кўра, «Дагомей, Нигерия, Того минтақаларида яшовчи эве, йорубе, ибо каби қабилалар

тилларида отани **то**, онани **но** деб атаганлар ва булар умумий (классификацион) термин бўлган» (37. 11). Яна бир ўринда аниқроқ қилиб: «Нигерия, Дагомея, Олтин қирғоқ, Того, Гвинея, Гавайя ва Малайя минтақасида яшовчи халқлар тилларида **но** ва **нна//нне** сўзлари *она* маъносини англатади» ва **но**, **нне**, **ана** атамаларининг «генезиси айнан бир ўзак асосида шаклланган» дея хулоса қилинади (37.9). Муаллифнинг таъкидлашича, **она** сўзи **но**, **нне** шакллари олдидан ҳамда икки ундош товуш ўртасида **а** унлисини орттириш билан ҳосил бўлган. Мана ўша вариантлар: **ана**, **анна**, **анне**, **эннэ**, **инна**, **нана** (37. 10). Маълумки, **она** сўзининг қайд қилинган вариантлари ва уларнинг бошқа кўринишлари арман ва қатор ҳинд-оврупо тилларида ҳам учрайди. Бу ҳолда, бизнингча, келтирилган **нне**, **но**, **то** шакллари узоқ ўтмишда қандай қилиб улкан Овросиё минтақасидаги талай тилларга тарқалди, уларнинг турлитуман вариантлари дастлаб қайсидир «н» тилда шаклланиб, сўнг бошқа тилларга ёйилдими ёки ҳар бир тилнинг ўзида шаклландими каби саволлар ўз ечимини топа олмайди.

Муаллифнинг фикрича, Э.В. Севортян «**ота** ва **она** терминлари таркибидаги **а** товушини «иш-ҳаракатнинг ижрочиси» деб атайди» (37. 12) ва муаллиф, бизнингча, бу фикрни инкор этмайди. Бундай чоғда **ота** ва **она** сўзларининг ўзаги **от-**, **он-** шаклларида бўлади. Агар буларни юқорида келтирилган **то**, **но** шакллари билан қиёс қилсак, бир-бирини инкор этувчи икки хил фикр туғилади: ад. **от**, **он** шаклларини ҳисобга олсак, сўз охиридаги **а** унлиси, **то**, **но** шаклларини ҳисобга олсак, сўз бошидаги **о** < **а** унлиси ясовчи қўшимча бўлиб чиқади, ўзак эса **-н** ва **-т** шаклига эга бўлади. Аслида Э.В. Севортян **ота**, **она** сўзлари ҳақида эмас, балки **апа//аба** ва **абу** (бунинг шу шаклдаги арабий сўзга алоқаси йўқ) сўзлари ва улар билан боғлиқ бўлган ясама шакллари *қаримоқ* маъносини ифодаловчи **аб-** феъли билан боғлаш мумкинлиги, бундай чоғда **-а**, **-и** кўрсаткичлари иш-ҳаракат ижрочиси маъносига эга бўлиши ҳақида фикр юритган (38. 56). Шундай фикр **а:ға** сўзи охиридаги **-а** кўрсаткичи ҳақида ҳам айтилади, яъни **ага** < **а:қ** + **-а** (38. 70).

Товуш ортиши, тушиши ёки алмашиши каби фоне-

тик ҳодисаларни инкор этиш мумкин эмас, аммо бунга бирор сабаб, фонетик асос ҳам бўлиши керак, яъни юқоридаги фонетик ҳодисалар ҳақида гапириш учун сўзнинг бош шаклини мумкин қадар реал тасаввур қилиш лозим бўлади. Афсуски, ҳар қандай туб сўзнинг ҳам илк шаклланиш жараёнини кузатиш имкониятига эга эмасмиз. Жонли нутққа хос бўлган **ўрис**, **танка**, **санаторийа**, **дойим**, ад. **ундай**, **шунча**, **ўғлим** каби шакллар ҳаммага аён. Қадимги турк (Зиё Кўкалп мақоласига қаранг), татар ва чуваш тилларидаги **ати**, татар ва қозоқ тилларидаги **ани** (шу шакл уйғур тилида ҳам учрайди: **ата-анилар** - 14. 115), эски ўзбек тилидаги **атка**, **анка**, қадимги туркий тилдаги **ана**, **ата** (23.68) кабилар ад. **ота** ва **она** сўзларининг аксарият **а>о** унли товуши билан бошланганини ва жиддий фонетик ўзгариш иккинчи бўғинда юз берганини, биринчи бўғиндаги унлининг эса нисбатан турғунлигини кўрсатади. Булар масаланинг лингвистик томони. **Ота** ва **она** сўзларининг туғилиш манбаини Полинезия ва Ғарбий Африка қабилалари тиллари билан боғлаш ва уларнинг шаклланиш жараёни турли тизимга оид тилларда бир хилда кечишини тасаввур қилиш бизга ўз илмий асосини топмагандек кўринади.

Айни бир қариндош-уруғ атамасининг жинс жиҳатдан тиллар ёки шевалараро мос келмаслиги маълум, аммо қадимги туркий **ата** сўзининг юқоридаги **ата**, **эте** сўзлари билан алоқадорлиги масаласи тегишли манбаларда тилга олинганига кўзимиз тушмади, ҳисоб. ЭСТЯда тува тилидаги **ада**, турк тили шеваларидаги **эде** ва татар тилидаги **ати** шакллари асосида **эте** туғилиши мумкинлиги тахмин қилинади (38. 200). Татар тилидаги **ати** шаклини қадимги турк тилидаги **ати** сўзининг айнан давоми дейишга монелик йўқдек кўринади, гарчи татарча **ати**, **ани** сўзларини **атай**, **анай** сўзларининг кичрайтиш шакли (33. 27), **-й** эса мурожаатда қўлланадиган чақирув кўрсаткичи деб қаралса ҳам (38. 24). **-й** элементи қатор туркий тилларда ўзакка сингиб кетган, масалар: хакас: **ине** (урғочи)- **иней** (кампир, хотин), тува: **эне** (хола) - **эней** (буви - 33.24). Эҳтимол, **ўғай** сўзида ҳам шундай ҳодиса бордир: **ўг+(а)+й?**

Ҳозирда бу сўз ўзагини тил олди ад. **ўг/ўғи** (14.130; 22.82; 33.55; 53. 125) ва тил орқа **ўғ/ўғи** (38.142, 415)

шаклларида қараш кенгроқ тарқалган. Бундай чоғда қўшимча **-(а)й** шаклида бўлади. Ўзақ ҳар икки ҳолда ҳам *уйламоқ, билмоқ* маъносидаги ад. **ў**- феълидан ясалганлиги маълум (9.375; 38.502), ammo ДТС да *ақл-идрок ва она* маънолари қайд этилса-да (9.378), ЭСТЯ да эса *она* маъноси берилмайди. Айни чоғда ўзакни қуйидагича қайд этиш ҳам учрайди: ад. **ўга** - доно, донишманд (9.379), ақли, тажрибали (22.82, 116), **уга** - тажрибали, катта ёшли (22.117), **ўге** - авлод, аъзо . . . (38. 502).

Ҳар ҳолда тиллараро семантик ва айрим фонетик тафовутлардан қатъи назар, юқоридаги сўзлар ўртасида умумийлик мавжуд. Бу сўзлардаги муҳим фарқ ад. **ота** сўзининг иккинчи бўғинидаги чўзиқликнинг йўқлигидир. Биринчи бўғиндаги **а>о** ҳодисасидан ташқари, иккинчи бўғиндаги **а>э** ҳам баъзи фонетик шароитларда учрайдиган ҳодиса.

Омонимик характерга эга бўлган юқоридаги **ама** сўзини, тегишли тилларда қандай маънода қўлланишидан қатъи назар, ўзбек тилидаги **она** сўзининг шакллари жароғини ўзбек тили доирасида, бошқача айтганда, ҳудудий жиҳатдан Марказий Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ва унга ёндош ҳудудлардан излаган маъқул.

Ад. **ота, она** сўзлари у ёки бу шаклда туркий тиллардан ташқари, қандай маънода қўлланишидан қатъи назар, ҳинд-оврўпо тилларида ҳам учрайди. Масалан, **ота: аттў, атўс, атта, атташ-аннаш** (ота-она), албан тилида **ат** (38. 201); **она: ан, ана, анна, ано, ане, анус, эне**, арман тилида **ҳан** (38. 281), чоғиштиринг: қадимги туркий тилда **ҳата** - **ота, ҳана** - она (22. 63). Ҳар икки сўзнинг ҳинд-оврўпо тиллари оиласига мансуб қатор тилларда учраши туркий қабилаларнинг милоддан олдинги биринчи минг йиллик билан милодий иккинчи минг йиллик бошларигача Овросиёнинг катта қисмида маълум вақтларда ҳукмронлик қилгани (айниқса, халқларнинг буюк кўчишини эсланг), бир қанчасининг эса ўтроқлашиб, маҳаллий аҳоли таркибига сингиб кетгани билан боғлиқдир.

Шу ўринда қуйидагича савол туғилиши мумкин. Нега бу икки туркий сўз генеологик жиҳатдан бутунлай бошқа тиллар оиласига мансуб қатор нотуркий тилларда аслига анча яқин шакл ва маънода учрайди-ю, бироқ тарихан

туркий қавмларга мансуб бўлган, жумладан, хитой ва япон тилларида учрамади, ҳисоб.

Буни шундай изоҳлаш мумкин. Туркий қавмларнинг Оврўпо қитъаси халқлари билан бевосита алоқаси ёзувлар шаклланиб, тарих бемалол ёзила бошлаган даврда юз берган бўлса, хитой ва япон халқлари билан алоқалари эса тарих ёзилмасдан бир неча минг йиллар аввал узилган. Эсингизда бўлса, юқорида хитойлар ўзлари­нинг 200 минг йиллик осори-атиқаларини намоёиш қилишларини ҳамда туркий қавмларнинг бирлашиш тарихини 210 аср аввал ҳисоблашларини айтган эдик. Буюк Хитой деворининг қурилиши ҳам ўзаро алоқаларнинг милоддан аввал тўхта­лишининг бир кўринишидир ва айни чоғда шимолда кучли туркий давлатнинг узоқ вақтлардан бери мавжудлигига ишора ҳамдир.

Бундан кўринадики, дейлик, бирор бир қариндош­уруғ атамасининг шаклланиш жараёнини ва бошланғич шакли ҳамда маъносини аниқ тасаввур қилиш гоъят муш­кул. Ҳар ҳолда ота ва она сўзларининг нотуркий тилларда сақланган шакллари мазкур сўзларнинг ҳозирги қўлланиш ҳолати билан энг қадимги ҳолати ўртасидаги оралиқ ҳола­тини аке эттиради, деб ўйлаймиз. Ва биз шулар асосида мазкур сўзларнинг нисбатан қадимги кўринишини тасав­вур қилиш мумкин деган фикрдамиз, хусусан, **ат**, **ан**, **ҳан** (ҳ товуши қадимги туркий тил ва ҳозирги айрим ўзбек шеваларида унли билан бошланган сўзлар бошида орттириладиган ундош товушнинг айнан ўзи) шакллари асосида **ота**, **она** сўзларининг нисбатан дастлабки шакли­ни **ат-**, **ан-** кўринишида тасаввур қилиш, яъни уларни қадимги ўзак деб ҳисоблаш имкони бор. Аммо таъкидлаш лозимки, ўзакнинг шаклланиб, маълум бир тўхта­мга ке­лиш жараёни ҳам узоқ даврлар маҳсули бўлмоғи керак. Сўз охирида ундошдан сўнг турли лексик-грамматик та­лаб билан унли товушнинг ортиши ва ўзгариб туриши, унлилар ўртасидаги ундош товушнинг эса маълум шаро­итда иккиланиши тилда мавжуд ҳодисалардандир.

Шу ўринда кўшни туркий тиллардаги *она* маъносини ифодаловчи **чече**, **шеше** сўзларининг туғилиши ҳақидаги фикрлар ҳам мулоҳаза талаб қилишини айтиб ўтайлик. Гап шундаки, мазкур соҳа билан бевосита шуғулланган

мутахассис олимлар қирғизча **чече** ва қозоқча **шеше** (айрим ўзбек шевалари ва эски ўзбек тилида **чеча**) сўзлари тарихан **ачи**, **ачу**, **ичи** шакллари асосида ясалган, яъни анлаутда **ч** ва **ш** товушларининг орттирилишидан туғилган дейишади (14. 15), лекин ана шу ундош товушларининг орттирилиш сабаблари очиб берилмайди. Шунинг учун биз бу фикрнинг биринчи қисмига қўшилаемиз, ammo иккинчи қисми, яъни унли билан бошланган юқоридаги сўзлар олдидан **ч** ва **ш** товушларининг орттирилиши масаласи шубҳалироқ деб ўйлаймиз. Иккинчидан, мазкур фикрга асосланилса, **дада**, **тата**, туркманча **кака** сўзларининг бош товушини ҳам ортторма товуш деб қарашга тўғри келади, чунки бундай қарашга **ада**, **ака** ва **ота** сўзлари имкон беради. Бизнингча, **чече**, **шеше** сўзлари *китта*, *улуғ* маъносидаги **дай//тай<да//та** шаклларининг **ачи//ачу//ичи** сўзларига қўшилиши ва тўлиқ регрессив ассимиляция ва бошқа фонетик ўзгаришлар натижасидир деб қараш маъқул, яъни, айтайлик, **та+ача//ачи>таача>тача//тачи>чача//чачи>чече**. Қайд этилган туркий тилларда биздаги **а** товушининг **э** товушига ўтиши, **ч//ш** параллеллиги одатдаги ҳодиса бўлиб, **чече**, **шеше** ана шуларнинг натижасидир, чоғиштиринг: андижон шеvasида *тушунладим > чучуммадим*, *калач//калаш* ҳодисаси кенг тарқалган; Наманган шаҳри ва атроф қишлоқларда: *чунди*, тагаб: *тучундим* (43. 348).

Тўғри, А.Жўрабоев андижон шеvasида ҳам сўз бошида **а** унлисидан олдин **ш** ундоши орттирилиши мавжудлигини таъкидлайди, лекин биргина **ақиқа** сўзи келтирилади, холос: **ақиқа//шақиқа//ҳақиқа** (Этнографик лексикага экскурс. «Лексика, стилистика ва нутқ маданияти масалалари». Илмий асарлар тўплами. Низомий номидаги ТДПИ. Т., 1980, 49- бет). Лекин бу ҳодиса, бизнингча, шеvanинг характерли белгиларидан эмас, иккинчидан, **ш** орттирилган товуш эмас, балки ортторма **ҳ** товуши ўрнида қўлланган кўринади. Чунки сўз бошида кўпинча **а** унлисидан олдин **ҳ** орттириш туркий тилларда қадимдан мавжуд бўлиб, шеваларимизда ҳозир ҳам учраб турса, такрорда иккинчи компонент бошидаги ундош ўрнида **ч** қўлланиши, баъзан **ч** ортиши ва ёшларни эркалаб-кичрайтиб гапиришда **ч>ш** ҳодисаси одатдаги ҳол саналади.

Мисолларга эътибор беринг: ата>ҳата, ана>ҳана (22. 68), айал>ҳайал (57. 324), автобус>ҳанговуз; майда-чуйда, кир-чир; аваға-чаваға (57. 329); Карима>Каримаш, Донохон>Донош, Дадамирза>Дадаш; қадимги туркий тилда: ана>анач, ата>атач (22. 86).

БОБО СЎЗИНИНГ МАЪНОЛАРИ ВА ҚЎЛЛАНИШИ

Бобо сўзи ҳинд-оврупо, африка, кавказ, сом, хитой тилларида ҳам мавжудлигидан бўлса керак, соф туркча-мўғулча эмас, деб қаралади ва манбаини болалар тили билан боғлашади (39. 13).

Юқоридики кўрганимиздек, **ота** сўзи **бобо** маъносини ҳам ифодалаганидек, аксинча, **бобо** сўзи *ота* маъносида ҳам қўлланади, лекин бу ҳодиса кўпроқ, анъанага кўра, диний тушунча билан боғланган ўринларда учрайди, иккинчидан, нутқда **бува** шаклида қўлланиши кенг тарқалган: Номинггиздан ўргилай **Қамбар ато** (Қизил қарвон). **Одам Ато**, **Мирпўстин бува** (//Мирпўстин ота) эски вохтита ўткан (Мирпўстин). **Бувавам** (*бувамам*<*бувам* ҳам бўлиши лозим эди, афтидан, олд ассимиляция натижаси, яъни **ҳ** товшининг тушиши туфайли **м**>**в** бўлса керак) бор, кўргани бордик (Сой кўча). Унинг тўлиқ шакли, одатда, халқ оғзаки ижоди намуналарида, анъанага кўра, учраб туради: Эшшаккинамни сўйдилар, терисини опқўйдилар. Бунни кўриб эшон бобом “жойнамозга лойиқ” дедилар (Жалолбек). Бу сўзнинг маъноси кенгайган, шунинг учун у ҳамма вақт ҳам болага нисбатан учинчи авлод, яъни *отанинг отаси* маъносини ифодалайвермайди, балки, айниқса, мурожаатда ўзининг бош луғавий маъносидан ташқари, истаган қарияга нисбатан ҳурмат маъносида қўлланаверади: Болалар: - **Апанди бува**, ковишийизди йерга йечмадийиз// йешмадийиз-ку, - дейишипти (Фаргона). **Ҳожи бува**млар ҳали йаш-та (Жалолбек). Атлас кўйлак кийгунча, маржон олиб так(х)санг-чи, **Бой бува**га тек-кунча, дарйоларга оқ(х)санг-чи (Охунбобоев). Кўчада **Хизир бува**м учрап... (Қизил қарвон). Гоҳо лақаб, кесатиқ маъносини ифодалайди: **Ҳа, эшон бува...** (Тахтакўприк).

Олимлар бу сўзининг **катта бова** (бобонинг отаси) кўриниши ҳам борлигини таъкидлашади (18. 345), биз эса эртақларда истисно тариқасида **бува** сўзининг **буви** шаклида қўлланишини ҳам учратдик (адабий **буви** билан шевада *она* маъносида қўлланувчи **буви** бошқа масала): **Саҳса буви** чолди қизидан икки ўғил кўрган бўлади (Фарғона). Аксинча, Наманган вилояти шеваларида **бува** сўзининг *она* маъносида қўлланиши кузатилди (6. 31). Риштон шевасида ҳам шундай ҳодиса мавжуд: **бува//айа** (она). Бироқ **бува** сўзининг *она* маъносини ифодалаши фақат ўзбек шевалари билан чекланмайди. Жумладан, бундай ҳодиса озарбайжон шеваларида ҳам учраса (39. 11), герман ва славян тилларида эса унинг турли вариантлари *она, кекса аёл* тушунчаларини ифодалайди (39. 113).

Бобо сўзининг **бобой, бабай** кўринишлари сўзловчига таниш, ўзига алоқадор бўлган катта ёшдаги эркак кишига нисбатан қўлланади: **Бориб бабайни** хитлайман, бу ваққа довир индамай йурдим (Чоргузар). Бу ўринда адабий тил нуқтаи назаридан ўз отасини камситиш, яъни ўз отасига нисбатан адабий меъёрдан чекиниб муносабатда бўлиш маъноси сезилмайди, балки эрқаланиб гапириш, ялиниш-ёлвориш маънолари ифодаланadi. Қариндош-уруғ номлари охиридаги **-й** элементи бошқа туркий тилларда мурожатда қўлланадиган чақириш (звательная) белгиси деб қаралади (34. 24), аммо мазкур шевада, умуман бошқа кўшни шеваларда ва адабий тилда ҳам, чақириш маъноси реал акс этмайди, иккинчидан, **-й** элементи бошқа қариндош-уруғ номларида деярли учрамайди. Бизнингча, **бабай** шакли, одатда, бошқа халқ қарияларига нисбатан қўлланади ва шу орқали ўзлашган бўлиши керак, чунки халқимизда, хусусан, улуг ёшдаги қарияларни **бабай** деб аташ ҳурматсизлик деб қаралади. Бошқирд тили шеваларида қатор қариндош-уруғ номлари охирида **-й** ортиши одатий ҳолдек кўринади (С.Ф.Миржанова. Южный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1979, 83-85- бетлар).

Шевада ад. **бобо** сўзи *ота* ва *онанинг оталари* тушунчасини умумлаштириб ифодалайверади ва кўпинча **бува** тарзида талаффуз қилинади. Аммо Гулбаданбегим отаси З.М.Бобурни бир ўринда **бобом** деб атайди: Иккала Мирзо подшоҳ **Бобомнинг** амакиваччалари эдилар (8.25). Дар-

воқе, бундай ҳодиса ўзбек шеваларида ҳозир ҳам мавжудлиги манбаларда қайд этилган (57. 334). **Бува** (<бобо) сўзининг *ота* ва *онанинг оталари* тушунчасини фарқсиз ифодалаши атроф қишлоқ, туман марказлари ва айрим қўшни вилоят шеваларида ҳам учрайди. Шу билан бирликда унинг бошқа қариндош-уруғ маъноларини ифодалаши ҳам кузатилади. Масалан, Избоскан туманида отанинг акаси, яъни катта амакини ҳам **бува** дейиш, Ўш вилояти ўзбек шеваларида *ота* ва *онанинг отасини ўзаро фарқламай оподада/опогдада* дейиш билан бирликда (44. 41,76) отанинг отасини **бува**, Ўзганда эса онанинг отасини **зўрога** дейиш ҳам мавжуд (44. 64,68), чоғиштиринг (қипчоқ шевалари): **улкан ата//улкан ата** (57. 356). **Бува** сўзининг *катта амаки* маъносини ифодалаши Қашқадарё вилояти шеваларида ҳам қайд этилди.

Бобо сўзи *ота* сўзи билан жуфт ҳолда келганда, одатдагидек, *ота* ва *она* томонидан ўтмиш аجدодлар тушунчаси ифодаланади: Бизи **ото-боболаримиз** ҳаммасийамди: қон бўғанакан (Намуна). Мазкур «бирикма»нинг **бува-бувака** шакли ҳам учрайдики, у, биринчидан, морфологик жиҳатдан кўплик, эгалик ва келишик қўшимчалари билан ўзгарган шаклда қўлланади, иккинчидан, семантик жиҳатдан болага нисбатан тўртинчи ва ундан олдинги авлодлар, яъни *бобо* ва *унинг ота-боболари* маъносини ифодалайди: Уни **бува-бувакалари** шейтта ўткан (Мирпўстин).

Бундаги **-ка** элементини кичрайтириш-эркалаш шакли деб қараш мумкин эди, масалан, татар тилида **бабақай** эркалаш учун қўлланади (7. 115; 39 12), аммо унда бу маъно йўқ, балки *катта бобо* маъноси мавжуд. Бунда икки хил тахмин келиб чиқади: а) **бувака**<**бобокалон** (сўзнинг соддалашиши, қисқариш ҳодисаси), чоғиштиринг: **бувайу бувакалони**; б) **бувака**< **бобо+ака** (сўнги элементнинг *ота* маъноси кўзда тутилади). Отанинг отасини *катта ота* деб юритилиши шундан дарак беради.

Андижон шаҳар шеvasида ад. *бобо* маъноси **катта ота** атамаси билан бирликда **опогдада//опо:дада**, **катта дада** сўзлари орқали ҳам ифодаланади. Бу жиҳатдан биз ўрганилаётган шевада бир оилага мансуб бўлган икки тил таъсирини кўрамиз, яъни **опогдада** уйғур тили таъсири

бўлса, **катта ота** қипчоқ гуруҳи тилларининг таъсиридир. Ҳар икки қардош тилларнинг андижон шаҳар шевасининг шаклланишидаги ўрни ва уларнинг таъсири фақат лексика доирасидагина эмас, балки шеванинг фонетикаси ва морфологияси соҳасида ҳам сезилади. Бошқа бир характерли ҳодиса шуки, **катта ота** билан **оноғдада** сўзлари айни бир шахс нутқида параллел қўллана олади ва ҳар икки сўз нутқида турли фонетик ўзгаришлар туфайли **каттата**, **катата**, **катта:**, **оно:дада**, **оно:деда** каби шаклларда учрайди: Бола: «Шоҳ Қатрон мени отамми?» - деп (онасининг) йақасидан ушлади. У қиз айди: - Шоҳ Қатрон **катта отанг**, **оно:деданг**, отанг Мадинада паҳлавон, отанг арслон, шуҳрати оламга кеткан, - деди (Намуна). Қиз бошига чодирини олип, **катта отасини** эшигига қарап кетти... Қизди йеталап, **каттатаси** - пошшони олдига обарди. **Отаси**, **каттатаси** шахзода билан танишади (Жумхурият). **Катта:**м ўзбек, онамми бувиси уйғур бўган (Шаҳрихон, Сегизак қишлоғи), чоғиштиринг: **катта** - отанинг отаси (Бувайда).

Агар **оноғдада**, **катта ота** сўзлари қариндошлик маъносини билдириб, одатда, оила доирасида қўлланса, **бува** сўзи эса қариндошликдан ташқари мурожаатда, юқорида **бобой**, **ота** сўзларида кўрганимиздек, истаган кекса кишига нисбатан қўлланаверади, чоғиштиринг: чолни//чолди кўрса, «бува» дейди. Айрим ҳолларда **оноғдада**, **катта дада**, **катта ота** сўзлари бир-биридан фарқ қилиб қолади, жумладан, онанинг боболарини **катта дада**, отанинг боболарини эса **катта ота** дейиш ҳам учрайди: Мени туққан бувимди ката **дадаси** келин оса... (Маориф), **катта дадамлар** бизникига келдилар (57. 345). Бизнинг кузатишимизча, отанинг отасининг акасини **катта амаки**, инисини **бува** (чоғиштиринг: Жалолқудуқ туманида **бува** шакли амакилар, яъни отанинг ака-укалари маъносида ҳам қўлланади), отанинг онасининг акасини **катта амаки**, инисини эса **тоға** дейиш ҳам мавжуд. Мўтабар манбаларга қараганда, мазкур шевада **катта ота** бирикмаси *отанинг акаси* маъносини ҳам ифодалайди (14. 87). Умуман олганда, ад. **катта дада**//**катта ота**//**оппоқ дада**//**бобо** (бува) параллеллиги кузатилади. Шундай ҳолат кўшни Фарғона вилояти аҳолиси нутқида ҳам учрайди.

Афтидан, **бобо** шаклининг жонли нутқда қўлланиш доираси XV-XVI асрлардаёқ торая бошлаган бўлса керак, чунки у «Бобурнома»да жуда кам учрайди: Хоним (З.М.Бобурнинг онаси Кутлуқ Нигорхоним - А.М.) хон бобом шунқор бўлғоли оналари, инилари, сингилларини... кўрмайдурлар эди (4. 152). Бу асарда кўпинча **улуғ ота** бирикмаси қўлланади: (Юнусхон)... менинг **улуғ отам** бўлғай. **Улуғ отаси** мўғулдин келган экандур (4. 63,77), чоғиштиринг: кипчоқларда **катата**. Мазкур ҳолат **бобо** тушунчасини тавсифий йўл билан ифодалаш бўлса, иккинчиси шу маънони қаратиш йўли билан ифодалашдир: Ҳамзанинг **отасининг отаси** (4. 170), чоғиштиринг: Ёдгор Султонбегимни менинг **улуғ онам** Эсан Давлатбегим сахлаб эди // менинг **онамининг онаси** Эсан Давлатбегимга уруқ бўлур эди (4. 66,71).

Яна бир характерли нарса шуки, **бобо** тушунчаси **ота**, **дада** сўзлари орқали тасвирий йўл билан ҳам ифодаланади («Она» баҳсига ҳам қаралсин): **Дадамиззи отаси** уйғур бўғанакан (Маориф). Шу уйни арқасида **дадамми отасини** уйи (Шарқ). **Дадамиззи дадаси** йош бўғанакан (Фарғона). Аммо **бобо** тушунчаси ота ва она томондан қатъий чегараланган эмас, чоғиштиринг: туркман тилида **ота** сўзи ота томондан **ота**, **бобо** тушунчаларини билдирса, **баба** эса фақат она томондан **бобо** тушунчасини билдиради (33. 26).

Опоғдада (>опо:дада//опо:деда) сўзининг тарқалиш доираси жуда кенг: у баъзи лексик-семантик фарқлар билан мазкур шаҳар ва қўшни талай туман шеваларидан ташқари, Наманган, Фарғона, Ўш вилоятларидаги бир қатор шаҳар ва қишлоқ шеваларида, ҳатто водийдан ташқари айрим туман шеваларида ҳам учрайди. У маъно жиҳатдан **отанинг отаси** ва **онанинг отаси** тушунчаларини умумлаштириб ҳам, бир-биридан фарқлаб ҳам ифодалайверади, шунингдек **амаки** маъносида ҳам қўлланади. Масалан, Балиқчи: **опоқдада** (отанинг ака-укалари), Булоқбоши: **опоғдада** (онанинг отаси), Жалолқудуқ: **опоқдада//опоғдада//дада** (ота-онанинг оталари), Шаҳрихон: **опоқдада//опоқи** (онанинг отаси); Мингбулоқ: **оппоқдада** (онанинг отаси), Норин (Полвонқўл): **опо(ғ)дада** (онанинг отаси), чоғиштиринг: **катта дада** (отанинг отаси), Поп: **опоғдада** (48. 479)//**опоқдада//опошдада** (ота-онанинг

оталари. Шу ўринда ёш болаларни юпатишда «опоқ-опоқ», «опош-опош» деб эркалашга ҳам эътибор бермоқ керак); Бувайда: **опоғдада//катта дада** (отанинг акаси, чоғиштиринг: **ота** - онанинг отаси), Риштон (Бешкапа): **опоқдада// катта дада//катта ота** (ота-онанинг оталари), Яккатут: **опоғдада** (отанинг отаси); Пахтакор: **ота** - ад. бобо, **катта ота** - бобонинг акаси, Оққўрғон: **опоқ дада//опоқи** (ота-онанинг оталари) ва бошқалар. Попнинг «о»ловчи шеваларидаги **кодда** (49. 471) ҳодисаси **катта дада** бирикмасининг қисқаришидан туғилган. Бу фонетик ўзгариш мазкур шеванинг «а»ловчи гуруҳи ҳамда шу типдаги бошқа ўзбек шеваларидаги **катта ота>катата>катта** ҳодисасининг айни ўзидир.

Опоғдада сўзи наманган тип шеваларда **опо:деда//опоғдеда //опо::да** (58. 378) шаклларида учраса, Наманган туманидаги «й»ловчи ўзбек шеваларида эса аксарият **опата** шаклида учрайди. Сўнги шакл аслида Тошкент четдаги Бўз ҳудудидан бўлиб, кейинчалик Тошкентдаги собиқ Қиёт маҳалласида яшаб қолган кишилар нутқида ҳам учратилди, бироқ буларда **опата** сўзи катта амакига нисбатан қўлланади, **дода** сўзи эса **ота**, аксинча, **ота** сўзи ад. **бобо** маъноларини ифодалайди.

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, **опоқ** шакли (бошқа кўринишлари билан) туман шеваларида мустақил қўллана олади, жумладан, Шаҳрихон ҳудудида **опоқи** шаклида **опоқдада** сўзи билан параллел қўлланиб, **онанинг отаси** маъносини ифодаласа, Олтинкўл туманидаги қипчоқ уруғларида **отанинг отаси** маъносида **катта** сўзи билан параллел қўлланади, Ойим қишлоғида асосан **отанинг отаси** демақдир.

Энди қуйидагиларга ҳам эътибор беринг: Водил: **опоқ** (ота-онанинг оталари), Кўқон: **опоқи**(ота-онанинг оталари), Фарғона: **опоқи//опақи** (отанинг отаси), Данғара атрофи ҳудудларда: **опоқи//катта дада** (ота-онанинг оталари), **опоқи//опоғдада** (отанинг акаси, яъни катта амаки); Яккатут: **опоқи** (онанинг отаси). Оққўрғон: **опоқи//опоқ дада** (ота-онанинг оталари), Тўрақўрғон (Кўрғонча): **опоқи** (ота-онанинг оталари), Поп (Санг): **опоқи//опоқдада** (отанинг отаси), **опоқи//опақи//опақа** (онанинг отаси ва даданинг акаси, яъни амаки). **Опоқи//опоқ дада**,

опоқи//опоғдада мисолларида тилнинг тежаш қонуни таъсири сезилгандек туюлади, яъни **опоқ дада>опоқи, опоғдада>опоқи** ҳодисаси бўлиши мумкин (**опоқи** сўзининг таркиби ҳақида қуйида яна тўхтаб ўтилади). Маълум бўлишича, **опоқи** сўзи Ўшда отанинг отасига, Марғилонда умуман катта ёшдаги эркак кишига нисбатан қўлланади.

Биринчи қарашда **опоғдада** сўзининг олдинги қисми ташқи шакл ва кишида табиий равишда юз берадиган қарилик ҳолати - отага нисбатан соч-соқолнинг олдинроқ оқариши билан боғлиқ бўлган «опоқ» бўлиш ҳодисаси акс этгандек туюлади. Бироқ кишидаги қарилик, улуглик, отага нисбатан катталиқ учун **оқ** сўзи иштирокида «оқ ота» дейилиши етарли бўлиб, масалан, Чимкент вилояти ўзбек шеваларидаги **оғада** (56. 324) <оқ+ада сингари, белгини кучайтириш шарт эмас, чунки ҳамма **опоғдада** қари бўлиши, соч-соқолнинг **опоқ** бўлиши шарт эмас. Бинобарин, биринчи компонентнинг ранг билдирувчи **оқ** (белый) сифатига ва унинг кучайтирма шакли «опоқ»га алоқаси йўқ, балки **аба//ава//апа** ва уларнинг айрим туркий тиллардаги **абба//аппа** кўринишлари (38. 54-55) маъноси билан боғлиқдир. Шулар билан боғлиқ бўлган **абаға//авақа** <**аба+аға** шаклини ҳам унутмаслик керак. Тўғри, бу ҳодиса хусусида ҳозирча яқдиллик йўқроқ (38. 64-65). Лекин шунга қарамай, юқоридаги далиллар асосида **опата** сўзининг шаклланиш жараёнини қуйидагича икки ҳолатда тасаввур қилиш мумкин: а) **опата** <**аба//апа+ота**, б) **опата** <**опоғота** <**аба//апа+оға+ота**. Худди шунга ўхшаш жараёни **опоғдада** сўзи ҳам бошидан кечирган. **Опо:буви** сўзи ана шу ҳодисани қувватлайди (биринчи компонент ҳақида яна кейинроқ тўхтаб ўтилади). Бизнингча, **опо:дада** ва **опо:буви, опата** ва **опача** сўзларининг тараққиёт жараёни бир хил.

Маҳмуд Кошғарийнинг таъкидлашича, қадимда **аба** сўзи тубутлар тилида **ота**, ўғузлар тилида эса **она** маъносини ифодалаган (22. 113). Ҳозирда Наманган шаҳар шеvasидаги **аба** (ад. она, опа), Сурхондарё шеваларидаги **отаниге укаси** (иниси) ва **қайната** маъноларини ифодаловчи **ава** шакли юқоридаги ҳодисанинг давомидир.

БОЛА СЎЗИНИНГ МАЪНОЛАРИ ВА ҚЎЛЛАНИШИ

Бу сўз қариндош-уруғ номларининг вужудга келишида муҳим восита ва манбадир, бироқ унинг *ребенок* маъноси туркий эмас, дейди А.М.Шчербак (51.108). **Бола** сўзининг туркий тилларда кенг тарқалганига қарамай, санскрит тилида ҳам учраши ва С.Е. Маловнинг уни сўғдча дейиши бежиз эмас (39.49). У инсондан бошқа жонли мавжудотларнинг боласи маъносида ҳам қўлланаверади: **мишиғ бола, қушти боласи** каби, чоғиштиринг: **полапон; болача** шакли эса ўсимлик ва уларнинг меваларига нисбатан қўлланиши мумкин, аммо *ёрдамчи* (24.251) маъносида қўлланиши учрамайди.

Бола табиий равишда биологик жиҳатдан уч босқични ўтайди ва шунга кўра номланади: а) бошланғич, яъни пайдо бўлиш даври, б) энг ёшлик даври ва в) болалик даври. Шунга мос ҳолда **гумона, бувак, гўдак** ва **бола** сўзлари қўлланади. **Гумона** сўзи форсча-тожикча бўлиб, арабча **ҳомила** сўзининг синонимидир. У шевада **гумона//гумана** тарзида учрайди ва бўлажак авлоднинг бошланиш, пайдо бўлиш давридаги ҳолатини ифодалайди: Бир ойлик **гумонани** ташлап келовирди (Намуна). Мазкур атама маъноси баъзан тавсифий йўл билан ифодаланади: **бўйида бор, бўйида бўлмоқ** каби, чоғиштиринг: У келганда, сан **чақалоқмидинг ё онанг қорнидамидинг?** (Ойбек).

Тегишли адабиётларда **бувак** олти ойликкача бўлган бола (49. 299), **гўдак** икки ёшгача бўлган бола (49. 300) деб кўрсатилади. Афтидан, бундай чегара қатъий эмасга ўхшайди, чоғиштиринг: **бувак** (Найманча)//**бувача** (Наманган) - бир ёшгача бўлган бола (6. 31), ... **беш яшар** Турғунбой ширин **гўдак** тилида: - Сиз зўрми, дадам зўрми? - деди-да, уялиб бошини танча кўрпасига яширди (Ойбек).

Боланинг иккинчи босқич даврини ифодаловчи **бувак** сўзи адабий **чақалоқ** сўзининг синоними бўлиб, биринчи бўғиндаги унли тил олди **у**, баъзан тил олди **ў** товушлари билан талаффуз қилинади: Бир метир чит бердим, **бувагига** қўйлак қилиб берсин дедим (Қизил қарвон). Қўлим-

да бувагим бор (Жумҳурият). Боҳодир, апке бийаққа бўвагди//бўваҳти (Охунбобоев). Қизим бува:лигида йиғламасти (Эркин). Бу сўз ўрнида жижи сўзи ҳам қўлланади: Қизим, жижини апке менгга, бер-чи (Жалолбек). Мен уни жижилигида кўрган эдим (Охунбобоев). Жижи сўзида ёшлик, кичиклик маънолари мавжуд. Бу сўз, бизнингча, тўлиқ регрессив ассимиляция натижасида, яъни к>ч>ж орқали кичик сўзидан туғилган: кичик>кичи:>чичи>жижи. Охирги к, г ҳамда қ, ғ товушларининг тушиши ва ч//ж параллеллиги мазкур шевадагина эмас, балки бошқа қўшни ва ёндош ўзбек шеваларида ҳам мавжуд ҳодисалардандир, чоғиштиринг: кичи:на>чичи:на (болалар нутқидан).

Учинчи босқич бола сўзи билан ифодаланади. Бу сўзнинг бош луғавий маъноси оилада ота-онага нисбатан иккинчи авлод, қариндош-уруғларнинг номланишида асосий манба тушунчасини ифодалашдир, бироқ ўғил ва қиз тушунчаларини фарқлаб ифодалай олмайди. Мисолларга эътибор беринг: Бола боқишам қийин ишакан-да. Рўзи-войди боласи учканакан (Умарбек). Болам касалди орқасидан йурип... (Жалолбек), чоғиштиринг: бола кўрмоқ, болали бўлмоқ. Бу жиҳатдан у фарзанд сўзига синоним бўлади: Парзанг тила. Бир йилдан сўнг парзан кўрди (Бозор кўча). Эрамомбой тўққис парзанг кўрганакан (Фарғона). Бу парзандингиз деб айтади (Жумҳурият). Бироқ шунга қарамай, бола сўзининг ўғил тушунчасини ифодалашини устунроқ: Ҳеч банда бесар бўлмасин, болам (Қизил карвон). Болларим, худо касмикорларингга барака берсин (Қизил карвон), чоғиштиринг: ҳой бола, ҳой қиз. Иккинчи бўғиндаги а товуши кўплик қўшимчасидан олдин кўпинча тушиб қолади: Боллар узумди хом, пишиқ демайди (Кенгаш). Боллар йус пойис кўчипти (Жумҳурият). Тўтта-бешта боллар бирикп... (Намуна). Унлилар орасида сўз бошидаги б>в, яъни бола>вола: Ота-вола келдими боққайам? (Қизил карвон).

Бола сўзи ота, она ҳамда алоҳида қўлланмайдиган чақа сўзлари билан жуфтлик ҳосил қилади: Бола-чақаларди баҳйаплиз бизам (Байналмилал). Қишлоқ шеваларида ҳам айни шу ҳодиса мавжуд: Шундан кейин ота-она ва бола-чақалари билан муроди махсатига йетиптилар (Пахтаобод тумани). Унинг кўплик шакли (болалар) хотин (жена)

маъносида қўлланишдан ташқари, эр маъносининг ифодаланишида ҳам қўлланади: **Болларди отаси** ашейтга турради (Умарбек). **Ўғил** ва **қиз** сўзлари билан бирикканда, **бола** сўзининг жинс ифодалашини оидинлашади: **Қиз бола** ажиз экан, оносидан айрилмасин (Намуна).

Бола сўзи шу қўринишда мурожаат учун қўлланмайди, бунинг учун ундан олдин ундов сўзлар ёки модал маъно ифодаловчи элементлар қўшилган бўлиши керак: **Ҳой бола**, бийаққа ке (Тахтақўприк). Қийновраса:ми мени, болажон? Қўй, йиғлама, **болажоним** (Охунбобоев). Ёки эса мурожаат учун кўплик сон қўшимчаси, ёки биринчи шахс бирликда эгалик қўшимчаси қўлланиши мумкин: **Болла(р)**, шолчани майаққа оливути:на (Охунбобоев). **Болам**, болларимми ҳаммаси бўлип саккистайди (Бозор кўча) ва бошқалар (бу ҳақда яна кейинроқ тўхтаб ўтилади).

Бола сўзининг луғавий маъноси ифодалаган шахслар жинс жиҳатдан **ўғил** ва **қиз**, ёш жиҳатдан эса **ака**, **опа** ва **ука** (ини), **сингил** каби турларга бўлинади.

Ўғил оилада дунёга келган янги, ота-онага нисбатан эркак жинсидан бўлган иккинчи авлоддир. У ёш жиҳатдан умумийликни билдириб, болани фақат жинс жиҳатдан ажратади. Агар бир оиладаги ўғиллар бир неча бўлса, улар бир-биридан **катта**, **кичик**, **ўртанча**, **кенжа**, шунингдек **бош** сўзлари ёрдамида ажратилади: **Кичиг ўғли** тўр болалиғ бўлди (Қизил қарвон). **Катта ўғли** Рустамжон (Тахтақўприк). Албатта, **бош**, **катта** сўзлари билан бирликда **тўнғич** сўзи ҳам қўлланади. Фарқ шуки, **бош** сўзи якка ҳолда **бола** маъносини ифодалай олмайди, яъни **каттам**, **кичиги**, **тўнғичим** каби шакллар қўллангани ҳолда, **боши** (бош боласи, бош ўғли//қизи маъносида) қўлланмайди.

Ўғил сўзи «Бобурнома»да кўпинча **ўғул** шаклида қўлланади ва оға-инилар бир-биридан **улуғ** ва **кичик** сўзлари билан фарқланади: ...мўғул улусининг хон ва султонлиғи Юнусхоннинг **улуғ ўғли** менинг тоғойим Султон Маҳмудхонда эди. Яна бир **ўғул** Жаҳонгир мирзо эди (4. 63,66), чоғиштиринг: Мироншоҳ мирзо... Умаршайх мирзо билан Жаҳонгир мирзодин **кичик**, Шоҳруҳ мирзодин **улуғ** эди (4. 64). Аммо эгаликда бирлик ва кўплик сонларда ўзгариши ҳозирги ҳолатга мос келади: Шерозда Шоҳруҳ мир-

зонинг иккинчи ўгли Иброҳим Султон мирзо эди. Улуғбек мирзонинг ва ўғулларининг гавгосида Эсан Буғахон фурсат топиб келиб ... Андижонни олиб, элини тамом асир қилди (4.67), чоғиштиринг: **Ўғиллари** шоптай-шоптай (Намуна). Бошқа бир хусусият шуки, бу асарда ўғил сўзи билан бирликда ўғлон сўзи ҳам қўлланади. У *йигит, йигитча, шаҳода* маъноларидан ташқари, ўғил сўзи каби бирлик ва кўпликда қўлланаверади: (Хонзодабегимдан) бир ўғул бўлуб эрди, Хуррамшоҳ отлиқ, мақбул ўғлон эди. Юнусхон ва Эсан Буғахон Вайсхоннинг ўғлонлари эди. Бори ўғлонларидин улуғ Бадиуззамон мирзо эди. ...ўғлонлар ва қизларнинг оналари бу икки эрди (4. 66-68,224).

Ўғил сўзи ота ва бола сўзлари билан бирикма ҳосил қилганда, кўпинча кўчма маънода қўлланади: а) **бола** сўзи билан бирикканда, ҳосил бўлган бирикма аниқловчи вазифасида қўлланиб, *мард, чин, зўр* каби маъноларни ифодалайди: **Ўғил бола гап** шу (Тахтакўприк). *Мардлик* тушунчаси мазкур бирикма -чилик қўшимчасини олганда янада кучлироқ ифодаланади: Бир ўғил болачилик қилдим-да (Қизил карвон); б) **ота** сўзи билан бирикканда, *отасига ўхшаш, отаси* каби маънолар ифодаланади. Бундай чоғда учинчи шахс эгалик қўшимчаси қўлланиши ҳам мумкин: Гап кеп қоғанда, айтип қолинг, **ота ўғли** (Чархпалак). Айни шу ҳолат адабий тилда ҳам мавжуд: Боракалло, **ота ўғил**//Боракалло. **ота ўғли** (ЁЛ, 1983, 17 март).

Одатдагидек, эгалик қўшимчаси кўплик қўшимчасидан сўнг келади: Мени ўғилларим ўлгангга чиқазмайди (Қизил карвон). Баъзан шу ўринда ўзакнинг ўзи ҳам эгалик қўшимчасини олиши мумкин, натижада эгалик қўшимчаси такрорланади: Ота, ўғлиларингиз партиями? - депти. Биринчи шахс эгалик қўшимчасини олган шакли мурожаат учун қўлланганда, эгалик тушунчасининг ифодаланиши шарт эмас: **Ўғлим**, чойдан апке (Тахтакўприк). Бундай чоғда ўғил сўзининг маъноси, нутқнинг кимга қаратилганлиги аниқ бўлади-ю, аммо «ўғил»нинг сўзловчининг ўз ўғли бўлиши шарт эмас: у кичик ёшдаги ис-талган шахс (ўз ўғли, куёви, жияни, нотаниш) бўлиши мумкин. «Ўғил»нинг бевосита кимга тегишлилиги иккин-

чи ва учинчи шахсларда анча аниқ бўлади. **Ўғил** сўзининг инсондан бошқа нарсаларга нисбатан ҳам қўлланиши бола сўзидаги кабидир, аммо бундай чоғда эгалик қўшимчасини олиши характерли эмас.

Қиз сўзи **ўғил** сўзининг антоними бўлиб, одатда, бир оиладаги болаларни жинс жиҳатдан фарқлайди. Агар оилада қиз икки ва ундан ортиқ бўлса, «**ўғил**» баҳсида кўрганимиздек, **катта, кичик, ўртанчи, кенжа, тўнғич** сўзлари воситасида ажратилади. Айни шу ҳолат «Бобурнома»да **улуғ, кичик** сўзлари орқали ифодаланади: Боридин **кичик қизи** Маъсума Султонбегим эди. Боридин **улуғ қиз** Султоним бегим эди (4. 76, 226).

Қиз сўзи *фарзанд* маъносида турмуш қурган ёки турмушдан чиққан, турмушга чиқмаган, болали, ҳатто набирали аёл тушунчаларини ҳам ифодалайверади, мурोजаатда эса сўзловчига нисбатан ёш жиҳатдан анча кичик бўлган ҳар қандай аёлга нисбатан қўлланаверади. Унда оилавий алоқа қилмаганлик маъноси ҳам бор. Бундай чоғда ҳам аёлнинг ёши ҳисобга олинмайди: у катта ёшли аёл бўлиши ҳам мумкин. Шунингдек айрим уй ҳайвонларининг янги туғилган ёки жуда ёш даврида эркак-урғочилигини ажратишда ҳам қўлланади (*урғочи* тушунчасининг ифодаланиши). Ҳайвон катта бўлган сари **эркак** ва **урғочи** сўзлари орқали ажратилади. Бу вақтда **ўғил** ва **қиз** сўзлари қўлланмайди. Ёши ўтиб, турмушга чиқмаган қизлар **қари қиз** номи билан юритилади, чоғиштиринг: хоразм шева-сида эрга тегмай умр ўтказган қизлар **бута**в деб аталса (Ф.Абдуллаев. Хоразм шевалари. Тошкент, 1964, 26- бет.), «Таржумон»да ёш, эр кўрмаган қизлар **қиз ўғлон** деб аталган (41. 17). Шу ўринда **она** сўзи билан бирикса, яъни **она қиз** бирикмасида **катта, ақлли, эсли-хушли** каби маънолар ифодаланади. Масалан, Гап бу ёқда дегин она **қизим** (хўжа-ободлик ёзувчи Т.Ашуров. ГО, 1987, 12 сентябрь).

Бир оиладаги икки ва ундан ортиқ эр болаларни бири-биридан фарқловчи сўзлардан бири **ака** бўлиб, у оиладаги *бош, катта эркак қориндош* маъносини билдиради. Бироқ маъноси кенгайганлигидан ота ва онанинг инилари, кичик амакилар, хотиннинг акаси, мурोजаатда эса ҳурмат юзасидан нисбатан ўрта ёшлилар ўртасида ўзидан ёш жиҳатдан катта (ёки шундай деб фараз қилинган) нота-

ниш эркакларга нисбатан қўлланаверади: **Акамам** келганда роса йозарди. Хей, омайсила:ми, **ака**? Айа, **акамми** эски пайпағлари йўғми? (Жалолбек). **Акаси** хотинига қараб... (Эркин).

Бу сўз ғоят кўпчилик шеваларда кенг тарқалган, лекин шунга қарамай, Қўқон атрофи қишлоқ шеваларида, бизнингча, «ж»ловчи шеваларда **ово** шаклида ҳам учрайди (50. 320), уйчи шевасида: **ова** - амаки ва катта ёшдаги кишиларга мурожаат қилинганда қўлланадиган сўз (2. 384); Ўш: **ава//ова** - амаки (43. 61). Айрим шеваларимизда, хусусан, Хоразм ва Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида **ака** сўзининг *ота, дада*, уйғур тили шеваларида *бува, ота, дада* (14.57) маъноларида қўлланиши маълум ҳодисалардан ҳисобланади. Мазкур шевада **ака** сўзи кўплик қўшимчасини олиб, аниқ шахсларга нисбатан қўлланганда, маълум шахсга нисбатан катта ёшдаги ҳамма эркаклар тушунчасини ифодалайди: Манов **акаларийиз** бес сўм, ўн сўм беришади (Умарбек). Борди-ю, эгалик қўшимчасидан сўнг ясовчи **-лик** қўшимчаси қўлланса, оидлик тушунчаси англашилади: **Акасилигини** билип кулйапти (Бозор кўча), чоғиштиринг (эски ўзбек тилида): Бекжонни бурунги **эшик оқосилиқ** мансабида барқарор этиб... (ЎАС, 1994, 1 июль). Юқорида **экан** тўлиқсиз феълининг тушганлиги сезилади. Бундай ҳодиса бошқа қариндошлик номларида ҳам учрайди.

Проф. С.И.Иброҳимовнинг маълумотича, **ака** сўзи биринчи шахс бирликда эгалик қўшимчаси билан кўплик қўшимчасини олганда, ҳар икки қўшимча орасида аёки **о** товушларидан бири ортади: **акамлар// акамалар// акамолар**. Масалан: **акамлар(//акамо:лар)** келди, **акамо:лар (//акамалар)** келишти (11. 135,137), чоғиштиринг (Тошкент): **ойимгила**. Бизнингча, **акамолар** сўзи шаклланиш жиҳатдан **ҳукамо, уламо, фузало** сўзларига тақлидан ҳосил бўлганлиги, яъни аналогия ҳодисаси сезилади.

Ака сўзи «Бобурнома»да учрамади ва унинг ўрнида **ога** сўзи қўлланади: Умаршайх мирзонинг **огаси** Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад мирзо... (4. 63). Бундан ташқари, бу сўз, маъноси анча кенгайганлигидан, лавозим. мансаб тушунчаларини ифодаласа, аёллар исмидан сўнг келганда эса *малика, хоним, бегим* каби маъноларда ҳам қўлланган:

Султон Аҳмад мирзо қошида эшик оға эди. Шайх Абдулло эшик оға, Сайид Қосим эшик оға жалойир; Яна бир Фотима Султон оға эди. ...яна бир Хожа Хусайнбекнинг қизи Улус оға эди. Онаси Зухрабеги оға эди, ўзбек эди, ғума эди (4. 69,78,83,113). Чоғиштиринг: «Шажарайи турк»да ақа шаклида бошлиқ, раҳбар маъносида қўлланган: Бир неча уруқлари бир кишини ақа қилиб бир юртда ўлтурур эрдилар... эллар ақаси темак (1. 26,42).

Қизиғи шундаки, ақа сўзи «Бобурнома»да, худди тошкент шеvasида бўлганидек, оқа шаклида учрайди. Фарқ шундаки, агар тошкент шеvasида қориндош, яъни туғишган ақа (мурожаатда ёш жиҳатдан ўзидан кичикларга нисбатан ҳурмат учун) маъносини билдирса, «Бобурнома»да алма маъносида қўлланган, жумладан, З.М.Бобур ота томондан ўз бобоси Абусаид Мирзонинг қизи - ўзининг аммаларидан бирини оқа деб атайди: Махфий кишилар бориб оқам била янга била, Поянда Султонбегимни оқа дер эдим, Ҳабиба Султонбегимни янга дер эдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдиким, менинг кейинимча янга қизини олиб Кобулға келгай (4. 255). Шу ҳодиса Гулбаданбегимда ҳам мавжуд, чунончи у ўз аммаси - Бобурнинг опаси Хонзодабегимни оқажоним деб атаса, Бобурнинг ота бир, она бошқа сингиллари Шаҳрбонубегим билан Ёдгор Султонбегимни эса амма деб атайди: Оқажоним, яъни Хонзодабегим (у киши бизга амма бўладилар)...(8. 37, 45-46,82). «Аттуҳфа»да ақа шаклида алма маъносида қўлланган (174- бет).

Ақа сўзининг аслида катта қиз - она маъносини ифодалагани тарихдан маълум (22. 114,116; 24. 13). Демак, оқа қадимги ақа (опа) сўзининг маъно жиҳатдан давомидир, яъни бу сўз, биринчидан, фонетик ўзгаришни бошидан кечирган, иккинчидан, семантик ўзгаришга учраган: «аёллик» белгисини билдиришдан кейинчалик «эркаклик» белгисини билдириш хусусиятига эга бўлган (ақа сўзи ҳақида кейинроқ яна тўхтаб ўтилади). Шундан бўлса керак, Э.В. Севортянда эркак қариндош маънолари санаб ўтилади, холос, аёллик тушунчаси эса жинс маъноси ажралиб чиқмаган даврларда бўлиши мумкин деган тахмин айтилади. Аммо унинг акко варианты ҳинд-оврупо тилларида она маъносини ифодалаши аниқ (38. 121-123). Дар-

воқе, проф. А.К.Боровков иловада Наманган вилояти шеваларида **ока** сўзи *она* маъносини ифодалашини кўрсатади-ю, бироқ луғатда қайд этмайди (6. 29). Бу матбуот хатосими ёки бор ҳодисами - ҳозирча бизга поаниқ. **Ака** сўзининг қадимги туркий тилда бош товуши лабланган, тил олди ад. ў товушидан иборат шакли мавжудлиги: **ўкалади** - ака деб юритди, юрт каттаси деб юритди (24. 302), мўғул тилларида эса **ўки** сўзи *она* маъносида қўлланганлиги (Қ.Маҳмудов. XI-XIV асрларга оид тарихий ёзма манбаларда л ва ш мослиги. - ЎТА, 1989, 5- сон, 33- бет) о товушининг мустақил тараққиётини кўрсатади.

Акад. В.В. Решетов тошкент шевасидаги **ока** шакли **ога** ва **она** сўзларининг таъсирида туғилган деса (34. 291), доц. Ё.Ф.Фуломов эса **ака** ва **ога** сўзларининг контаминацияси (чатишуви) натижасида туғилган дейди (61. 18). Бу ҳолда «Бобурнома»даги **ока** шаклини қандай изоҳлаш керак бўлади? Бу бизнингча, «о»лашиш ҳодисасининг маҳсули бўлиши керак. Бундай дейишимизга семантик маънонинг ўзгармаганидир, яъни **ака** сўзи X-XI асрларда *она* маъносини ифодалаган бўлса (22. 114), XIV асрда ҳам («Аттуҳфа», 174- бет), XV-XVI асрларда ҳам («Бобурнома», 255- бет) *амма* маъносини ифодалаган. Эҳтимол, **ака** жонли сўзлашувда бўлгандир, чоғиштиринг: **Окобегим** (4. 221) ва **Огабегим** (4. 226), бурят-мўғул тилларида: **экэ, еке, эх, эхэ, ека** - она (46. 16). Яна: «Бобурнома»да **ога** сўзи лавозим, мансаб маъноларида келганда, **оқа, оқо** шаклларида ҳам учрайди: (Султон Абусаид)... мун **эшик оқо** қилиб эди. Сайид Қосим **эшик оқа** бу кун борчадин яхшироқ юруб, ўзуб қилич тегурди. Биёнанинг шакдорлигини Дўст **эшик оқага** берилди (4. 76, 88, 398), чоғиштиринг: **ақа//оқо** (38. 120-121; 49. 291; 9. 48). Булардан **ақа//оқо//оқа//око//ога//ака** (мўғул тиллари фактларидан ташқари) параллеллиги келиб чиқади. Бунга тошкент шевасида аёлларнинг ёш болалар ва невараларини эркалашда **ака** сўзи ўрнида **ақа** сўзини қўллашини ҳам илова қилмоқ керак: Ана, **ақаси** келди.

Ока шакли «умлаутли» ўзбек шеваларида ҳам *ака* маъносида қўлланади (3. 187). Агар фарғона шеваларидаги **қ>к** (қанд>қант>кант, қани>кани...) ҳодисасини ҳамда «о»ловчи шеваларда биринчи очик бўғинда **о** келган

сўзларнинг иккинчи бўғинида **а** келишини ҳисобга ол-
сак, **ака** ва **ока** шакллариининг таркиб топиш жараёни
анча равшанлашади, деб ўйлаймиз, чунки бундай чоғда
бизни қизиқтирган ҳодиса айна шу сўзларнинг ўз доира-
сидан қидирилган бўлади. Шунга қўшимча равишда юқори-
даги шаклларнинг ҳаммасида *катта* тушунчаси мавжудли-
гини ҳам эсда тутиш лозим. Баъзи олимлар **ака** сўзининг
ҳинд-оврупо тилларида *она* маъносида қўлланувчи **акко**
кўринишини тақлиддан туғилган дейишса-да (38. 122),
биз унинг **к<ч** туфайли **ача** сўзидан туғилиши ҳам мум-
кин деган фикрдамыз. Умуман, бу сўзнинг қўлланиш
доираси анча кенг.

Оға сўзи **ака** сўзининг синоними ҳисобланади, аммо
унинг қўлланиши мазкур шевада чегаралаңган. Албатта,
анъанага кўра, халқ оғзаки ижоди намуналарида учраб
туради: Сени кесин, **оғоларим** кўрмасин, - деди. Қизди
оғолари кепполди. Қиз: «Булар мени **оғоларим**, сен раҳим
қил, ўлдирма», - деб айтади (Қизил карвон), чоғишти-
ринг: ...Тошқандга **оғалариға** бориб эди. Мирзонинг ху-
шодамаға насабини Султон Абусаид мирзонинг **оғаси** Ми-
нучеҳр мирзоға еткуруб эди (4. 69). У ғарбий ўзбек шева-
ларида **аға**, **ака** шаклларида қўлланиб, ад. *ота, дада, ака*
каби маъноларни ифодалайди. Адабий тилимизнинг таъ-
сири туфайли **юрт оғаси**, **оғаларча ғамхўрлик** каби бирик-
маларда, одатдагидек, *юрт раҳбари //бошлиғи, яқин биродар, қадрдон дўст* маънолари ифодаланади. Бундай чоғда
ака сўзи қўлланмайди, бинобарин, диалектал нутқ кўри-
нишларидан бўлган **оға** сўзи ана шу ўринда меъёр санала-
ди. Хуллас, **оға** сўзи XV-XVI асрларда *ака, малика* ва *лаво-
зим* маъноларини билдирган бўлса, ҳозирда халқ оғзаки
ижодида адабий тил таъсири билан *раҳбар, қадрдон дўст*
маъноларини ҳам ифодалайди.

Ака сўзи, одатдагича, **ука**, **сингил** сўзлари билан жуфт-
глик ҳосил қилади. Шунингдек унинг **она** сўзи билан
бирикиши ҳам кузатилади: Ийе, **она-акаси** қани? (Бозор
кўча). **Оға** сўзининг ҳозирда булардан бошқа сўзлар билан
жуфтлик ҳосил қилиши учрамади (**оғайни** <оға+ини шак-
ли, шунингдек **иноғом**<ини+оға+эғалик қўшимчаси тари-
хандир), аммо «Бобурнома»да **ини** сўзидан ташқари **ота**
сўзи билан ҳам жуфтлик ҳосил қилган: Ўғли Кучбек бир-
икки **оға-иниси** била менинг била бордилар. Бурунлар биз-

нинг **ота-оға** Ченгиз тўрасини ғариб риюят қилурлар эди. Иккала **оға-инини** тушурурлар (4. 134, 250, 270), чоғиштиринг: қадимги туркий тилда **ака ини** (9. 48).

Маълум бўлишича, **ака** сўзининг фонетик таркиби ҳам мунозара объектларидан биридир. М. Саидованинг хабар беришича, Н.А. Баскаков **ака** сўзини хитойча *катта, улуг, буюк* маъноларини ифодаловчи **ке** сўздан туғилган деб қарайди, аммо сўз бошидаги **а** унлиси ҳақида нима дегани номаълум, М. Саидованинг ўзи эса туркий тилларда **ака** сўзи **ке** сўзи олдида **а** товушини орттириш орқали ясалган деб ҳисоблайди: **а+ка>ака** (37. 12). Юқорида келтирилган **ке**, қолаверса, **ака** сўзларида *буюк, катта* маъноларининг ифодаланишига шубҳа йўқ, аммо **ке** сўздан олдин шахсан **а** товушининг орттирилишига бирор сабаб, асос борлигини, яъни **а** ниманинг белгиси эканлигини аниқлаш лозим, акс ҳолда **а** унлиси билан бошланган талай туркий сўзлар бошидаги товушни орттирма деб қарашга тўғри келади (шу ўринда муаллифнинг **ота, она** сўзларининг шаклланиши ҳақидаги фикрини эсланг). И. Исмоиловча, **ака** “яқинда пайдо бўлган терминдир” (14.63).

Тўғри, **ака** сўзи талқинига чуқурроқ ёндашувлар ҳам бор, жумладан, В.И. Цинциус, Е.П. Лебедева асарларида мазкур сўз бошидаги **а**-элементи мустақил ўзак сифатида қаралади. В.П. Васильев манжур тилидаги **ахунь** (ака) сўзини хитойча **хюн** ёки **сюн** (ака) сўзи билан боғлаганлиги айтилади ва айни чоғда **ама** (ота) ва **эмэ** (она) сўзлари ҳам тилга олинади. Бунинг сабаби кўпчилик тунгус-манжур тилларида **а**-элементи бўлгани ҳолда манжур тилидан бошқа тилларда **-хунь** компоненти учрамаслигидир. Ана шунинг учун **-хунь** компонентини хитойча **хюн/сюн** билан боғлаш тўғрилиги таъкидланади (26.100; 46.41-45).

Шу ўринда В.И. Цинциуснинг тунгус-манжур тилларидаги **ака, аға, экэ** каби сўзларни «қисқартма вокативлар» деб атаганини ва уларнинг тўлиқ шакллари тунгус тилларида **акин**(ака) - **экин**(спа), манжур тилларида **ахун-эхун>эйун** шаклида сақланганини айтиб ўтиш жоиз. Буларни морфологик жиҳатдан **а-хун** ва **э-хун** тарзида қараб, **а**-эркаклик, **э**-аёллиқ маъноларини ифодалашини, -

хун, -кун қисмлари эса қадимги туркий тилда қариндош, халқ, киши каби маъноларни ифодаловчи кун сўзи (чоғиштиринг: кундош) билан боғланишини қайд қилади (46. 44-45).

Э.В.Севортян луғатида ака сўзи аққа сўзининг варианты сифатида қайд этилади ва ака, аке ва бошқа вариантлари чақирув шаклидан тугилиши мумкинлиги таъкидланади (38. 121). Айни чоғда тарихан аққа, ақа, ака каби-лар «қаримоқ» маъносидаги ақ//ақ- шаклидан жараён ижрочиси маъносини ифодаловчи -қа//-қи ёки а-//-и кўшимчалари орқали ясалганлиги тахмин қилинади (38. 122). Буларда марказий, яъни бош маъно катталик тушунчасининг ифодаланишидир. Ва чиндан ҳам нанай тилидаги а шакли сўз бошидаги а оддий орттирма товуш эмаслиги, балки мустақил маъноли сўз эканлигига ишорадек кўринади (38. 122).

Энди шунга айтиш керакки, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да охун сўзи форсча ўқимишли, мулла, домла маъноларидаги охун(д) сўзидан деб қаралади ва жонли сўзлашувда уйғурларга нисбатан лақаб маъносида ҳам қўлланиши қайд этилади (55. I, 551). Бизнингча, уйғур тили вакиллари охун дейлиши юқорида эслатилган манжурча ахунь (ака) сўзи билан боғлиқ бўлиши керак.

Болаларни жинс ва ёш жиҳатдан ажратувчи сўзларнинг бири она бўлиб, унинг луғавий маъноси бир оиладаги фарзандларнинг катталаридан бири - аёл қариндош тушунчасини билдиришдир, яъни ҳозирги ака сўзининг антонимидир. Бироқ нутқда онанинг синглизиси (кичик хола), ака ва амманинг сўзловчидан катта қизлари, эр ва хотиннинг опалари, мурожаатда эса ўзидан катта ҳар қандай аёл маъноларини ифодалаш учун қўлланади. Агар эгаллик кўшимчасини олган бўлса, қариндош она тушунчаси анча реал ифодаланади: Ҳа, опамнийам жа: сағинип кеттим (Намуна). Опейни шуна: силтийса:ми, кўқип кетади (Жалолбек). Опаси отимбийакан (Эркин). Қариндош опалар бирдан ортиқ бўлса, улар бир-бирларидан исмларини ёки катта ва кичик сўзларини қўшиб айтиш орқали, қариндош бўлмаган опалар ҳам, албатта, исмларини келтириш орқали ажратилади. Бу сўз, одатда, ука, сингил сўзлари билан жуфтлик ҳосил қилади: она-ука, она-сингил каби.

Она сўзининг яна бир характерли томони шуки, айрим оилаларда бу сўзнинг *она* (мазкур шевада: *буви*) маъносида қўлланаётгани кузатилади, аммо қатор туман шеваларида, жумладан, Хўжаобод туманида **апа** тарзида *она* маъносида қўлланиши деярли умумийликка эгадир. Буни биз ташқи омил - ёндош қирғиз тилининг таъсири деб ҳисоблаймиз. Бундай шеваларда ад. *она* маъноси кўпинча **опача** (//*ая*//*опа*); Асака: **она** ва **онча** (ёш хола ва аммалар ҳам **онча** дейилаверади), Жалолқудуқ, Шаҳрихон: **опача**, Хўжаобод: Даданг, аянг, **опачаларинг**, акаларинг - ҳаммаларининг тишлари тилла (Т.Ашуров). Лекин Шаҳрихонда бир оз бошқача ҳолат ҳам мавжуд, яъни **опача** аксарият қиз болалар нутқига хослигини, ўғил болалар эса кўпроқ «**опа**» дейишини таъкидлашади.

Андижон шевасида баъзан **опани буви**ча дейиш ҳам кузатилади: **бувчайам**, **апайам** дейман (49. 299), аммо мисолдаги **апа** шаҳар шевасига у қадар хос эмас. Бизнинг кузатишимизча, **опача** шаклининг тарқалиш доираси анча кенг. Масалан, у турли шаклларда, қўшни шаҳар ва қишлоқ шеваларидан ташқари, бошқа ҳудудларда ҳам учрайди ва ҳар хил маъноларда қўлланади: Норин (Полвонқўл): **опача**, Риштон (Бешкапа): **апача** (амаки, яъни отанинг ака-укаси), ўш диалектининг турк шеваларида: **апача**, *она* маъносида эса **апа** қўлланади (44. 62). Фориш: **опича**, Бахмал (Музбулоқ): Ташқарига чиқсам, **опачам** олов билан олишиб, у ёқдан бу ёққа югураётган эди (ЁЛ, 1990, 17 январь); Хатирчи: **опача** - қизларнинг кичиги, қизларнинг каттаси эса - **опа**, Пахтакор// Кўшработ (Қорақисмоқ): **опача**, Бекобод// Гулистон// Ҳовос: **опча**, Денов: **апча**; Кўшкўпир: **апача**//**апича**//**апика**//**апка**, Янгибозор: **опача**//**олча** // **ойапа**, чоғиштиринг: Гурлан (Вазир): **апика**, Янгиариқ: **апийи**, Амударё: **ойапа** ва бошқалар. Шунингдек **опани «ойи»** деювчилар ҳам бор, масалан, Фориш туманидаги Гараша қишлоғида: «**почча** - **ойимни эри**».

Онани «**опа**» деювчи оилаларда, жумладан, тошкент шевасида **ойи** сўзи *буви* (бабушка) маъносида, борди-ю, буви иккита, яъни ота ва она томондан бўлганда, онанинг онасини **ойи**, отанинг онасини **каттойи** (катта ойи),

аксинча, отанинг онасини **ойи**, онанинг онасини эса **буви** деб аташ ҳам учрайди. Бу, албатта, боланинг тарбияланиш шароити билан, яъни отанинг онаси билан кўпинча бир уйда яшаш, катталарга эргашиш, онанинг онаси билан эса камроқ муносабатда бўлиш каби омиллар билан боғлиқ. Аммо Қўқон атрофи шеваларда *она* маъносида **айа//буви//эна** сўзлари қўлланиши маълум бўлгани ҳолда ад. *буви* маъносини ифодаловчи **қўрчина** (50. 320-321) қайси **эна** маъносини ифодалашни бизга ҳозирча ноаниқ, бироқ уни тарихан қуйидагича фараз қилиш мумкин: **қўрч+ина** <**қурч+эна**. Бунда у//ў ҳодисаси асосида **қўрч** < **қурч**. **Қурч** сўзи қадимги туркий тилда *чидамли*, *пишиқ* маъносида инсонга нисбатан қўлланган (22. 329), чоғиштиринг: **қурч темур** - пўлаг (9. 467). Бундан бувининг ҳаётнинг барча аччиқ-чучугини кўрганлиги, ёши катта ва тажрибалиги, чиниққанлиги каби тушунчалар келиб чиқади. Албатта, охирги **-ч** элементининг ясовчи қўшимча эканлиги ҳам аён.

Биз юқоридаги **бувича** сўзи муносабати билан баъзи қариндошлик номларида **-ча** элементи ҳақидаги айрим фикрларни айтиб ўтмоқчимиз. Маълумки, ўзбек шеваларида шу сўз шаклига мос ҳолда ясалган **опача//апача//опоғача//оно:ча** (бу ҳақда қисман юқорида ҳам гапирилди) ва тошкент шеvasида **опоч** шакллари мавжуд (18. 333). Лекин улар, худди **опа** сўзида бўлганидек, айтиб бир маънода қўлланмайди, жумладан, наманган тип шеваларда **опогача//опо:ча**, Наманган туманидаги «й»ловчи ўзбек шеваларида **опача** (буларда **ача** - *она* маъносида, Тўрақўрғон туманидаги Оқтош атрофи қишлоқларида эса катта амакининг хотини маъносида) шакллари ад. *буви* маъносида қўлланса, тошкент шеvasидаги **опоч** шакли эса опага ҳурмат маъносида, **опача** шакли онани «она» деб атовчи айрим туман ва қишлоқ шеваларида *она* маъносида (юқорига ҳам қаралсин), бизнинг аниқлашимизча, Оққўрғон туманидаги баъзи шеваларда **опча** шакли *хола* маъносида қўлланади. Бундан ташқари, Тошкентда **опоч** катталар томонидан ёш жувонларни эркалаш учун ҳам қўлланади: Сиз билан қўшни турамиз, **опоч** (Х.Фулом) - қариянинг ёш муаллимага мурожаати: *қизим, оппоқ қизим, пошша*

қизим маъноларида, чоғиштиринг (Мирзакаримбой): **Оп-поқ қиз...** Онанг қалай, кийим-кечаги бутми? (Ойбек).

Юзаки қараганда, дейлик, **бувича** сўзидаги **-ча** кичрайтиш шаклидек туюлади ва бу ҳодиса онани «опа» дейувчи шевалар материали тасдиқлагандек кўринади, аммо бундай қарашни ад. *буви* маъносига нисбатан қўллаб бўлмайди, чунки бувини онага нисбатан кичрайтиб айтиш жоиз эмас, чоғиштиринг: Фаргона вилояти шеваларида отанинг онасига нисбатан **буча//бича** (<биби+ача) шаклини қўллаш кузатилди. Кичрайтиш маъносининг ифодаланиши учун оилада икки она бўлиши ёки ад. *она* ва *буви* тушунчалари биргина **буви** сўзи билан ифодаланган бўлиши керак, бироқ ҳар икки ҳолат ҳам ғайритабиий ҳодисадир. Эҳтимол, у онадек қадрдон бўлиб қолган, аммо онадан ёш бошқа қариндош ва яқин дўстларга нисбатан қўллангандир. Чиндан ҳам бундай чоғда **бувича** ва **опа** сўзлари параллел қўлланавериши мумкин. Демак, мазкур сўзнинг турли маъноларни ифодаловчи кўринишларининг шаклланиш жараёни бир хил, аммо шевалараро маънода фарқланиш юз берган.

Уйгур тилидаги **ача** (опа) сўзи (14. 65) билан (Қирғизистонга чегарадош айрим қишлоқ шеваларида **ажа** - катта опа, чоғиштиринг: Қўқон атрофидаги айрим қишлоқ шеваларида: **эжа** - опа: 50. 320; Пахтакор тумани: «**тай ажа** - менинг онамнинг опаси». «Таржумон»: **тай ажа** - хола: 41. 64) **онача**, **опа** сўзларини ўзаро қиёсласак, албатта, **онача** шаклида мазмунан онага нисбатан кичрайтиш маъноси сезилади, яъни онани «опа» дейувчи оилаларда аёллар жинси орасида **опа** (она) биринчи ўринда турса, **онача** (опа) онадан сўнг иккинчи ўринда туради, яъни «иккинчи она» ҳисобланади, **буви** эса уларнинг ҳаммасидан катта, улуғ саналади, шунинг учун уни «катта она» дейишади деб қараш мумкин (чоғиштиринг: **эна** ва **катена**). Бироқ **аба//ава//апа** шаклларининг **катта** тушунчасига эгалигини, **ача** шаклининг эса ўзбек шеваларида **аёл** тушунчасини билдиришини ҳисобга олсак, **онача** сўзи, соддалаштириб айтганда, **катта аёл** маъносидagi **опа+ача** компонентларидан ташкил топган ва бундан бувини «онача» дейувчиларда **улуғ она//катта она** маъноси келиб чиққан бўлади. Онани «опа» дейувчиларда эса

опача (опа) сўзида маъно кўчиши билан боғлиқ ҳодисани кўрамиз. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек шеваларида айни бир қариндошлик номининг жинс ва ёш жиҳатдан ҳар хил маъно касб этиб, дифференциацияга учраганлиги маълум ҳодиса.

Бундан маълум бўладики, кўпроқ мурожаатда қўлланивчи ва кичрайтиш-эркалаш оти деб қаралаётган **қизча** сўзида ҳам аслида **-ча** қўшимчаси ҳам, кичрайтиш-эркалаш маъноси ҳам йўқ, балки уни ўзидан кичик ёш қизжувонларни ҳурматлаб мурожаат қилиш асосида **қиз** *опа* маъносидаги **қиз+ача** бирикмасидан туғилган деб қараш лозим. Унинг кичрайтиш-эркалаш маъноси кейинчалик маъно кўчиши асосида юз берган бўлиши керак, чунки мазкур шевада кичрайтиш-эркалаш маъноси, одатда, **қизалоқ** варианты орқали ифодаланади: Бита **қизалағи** бориди, эрмак қилиб йуарди (Сой кўча), чоғиштиринг: бурят-мўғул тилларида: **хизаланг** - тўрт ёшли бия (51. 94). Эҳтимол, форсча деб қаралаётган **ҳезалак** сўзи ҳам сўнги сўз билан боғланар. **Ача** шаклининг *она, опа, ака, ота* ва бошқа маънолардан ташқари, *қиролича, гўзал* маъноларига ҳам эгаллигини ҳисобга олсак (38. 231-235), чиндан ҳам **-ча** элементида аслида кичрайтиш маъноси йўқлиги ва унинг **ача** сўзининг қисқарган шакли эканлиги янада равшан бўлади, чоғиштиринг: **она қиз, гўзал қиз**. **-ча** қўшимчаси кўпроқ аёл жинсини билдирувчи сўзларга қўшилади. Шунингдек: **қудамиз** Мирзакарим қутидорға ва **қудачамиз** хонимга этиб маълум бўлғайким... (59. 116). Бу ерда **қудача**<**қуда+ача**, яъни мазкур сўзда кичрайтиш маъноси йўқ, балки тилимизда икки унлининг ёндош келмаслигидан бир унлининг тушганлиги аниқ кўриниб турибди, унинг ҳурмат-эркалаш маъносини ифодалаш иса кейинчалик туғилган. Поп шевасида *онанинг онаси* маъносини билдирувчи **кочча** (катта ача - ад. буви) сўзида ҳам юқоридаги каби ҳодисани кўрамиз (48. 478).

Ана шу далил асосида **холача** (наманган шаҳар шевасида: *онанинг тоғасининг қизи*, каттақўрғон шевасида: «айамни синглиси»), **айача** (Кўқон ва Кўқон атрофи шеваларда: *тоға ва амакининг хотинлари*, каттақўрғон шевасида: «дадамни синглиси», Қашқадарё вилояти шеваларида: *отанинг опаси ва синглиси*). **ойча** (каттақўрғон ше-

васида: «аямни акаси ва тоғасининг хотини ёки қўшниларимиз, ёш келинлар») атамаларида, шунингдек **Ойимча, Ойча, Норча, Халча, Сайрамча, Қорача** каби исмларда ҳам **-ча** элементи **ача** сўзининг қисқарган шаклидир, деб айтиш мумкин. Шунга ўхшаш **отинча, хотинча, ўғилча, йигитча** сўзларида ҳам тарихан ана шу ҳодиса бўлиб, уларнинг кичрайтириш маъноси кейинги даврлар маҳсулидир. Лекин баъзи қишлоқ шеваларида, жумладан, Пахтакор туманида отани «ака» деювчи шеваларда ад. **ака** ўрнида **акача** шаклининг қўлланиши характерлидир.

Айни шу ҳодиса Бахмал туманидаги Музбулоқ қишлоғи аҳолиси нутқида ва бошқа шеваларда ҳам учрайди: Оловни ўчиришгач, **акачам** қариндошларимизникига югуриб кетди (ЁЛ, 1990, 17 январь). Нов: **акча** - ака. Ём: **акича** - почча (57. 330). Албатта, бу ҳодиса маъно тараққиёти натижасидир: қадимги аёл жинси маъноси эркак жинси маъноси билан алмашган. Чиндан ҳам **ака** сўзи *ота* маъносини ифодалаган шеваларда **акача** вариантыда **ака(ота)**-га нисбатан кичрайтиш маъноси ифодалангандек кўринадди ва эски ўзбек тилидаги мазкур **акача** (опа) сўзи таркибида **-ча** элементини кичрайтиш-эркалаш ҳамда аёллик жинси кўрсаткичи деб қараш (33. 36) шунга асосланган бўлса керак, аммо бу фикр масалага чуқурроқ ёндашишни тақозо қилади. Чунки, биринчидан, аёл жинсини ифодаловчи сўзга яна шу жинсни билдирувчи элементнинг қўшилиши ишончли эмас, иккинчидан, эркалаш-кичрайтиш маъносини ифодалаш **-ча** элементининг тарихан асосий вазифаси эмас: бу маъно унга, юқорида айтилганидек, кейин юклатилган.

Маҳмуд Кошғарийда **экач** кишиларнинг ўз синглизидек бўлиб қолган ёш қиз ҳамда ёш қизларни эркалаб айтиладиган сўз деб кўрсатилади (22. 86). Албатта, **акача** ва **экач** сўзлари тарихан ўзаро боғлиқ, аммо улар ёшни ифодалаш жиҳатдан ўзаро қарама-қарши маънога эга: **акача** сўзи *опа*, яъни *катта*, **экач** эса *сингил*, яъни *кичик* тушунчаси билан боғлиқ. Шу ўринда ад. **бекач** сўзининг шаклланиши ҳам **экач** сўзи тарихини эслатади: **бек+ач<-бек+ача//ичи//эчи** (9. 5,162,201), яъни *бек+аёл* тушунчаси билан боғлиқ, гарчи Маҳмуд Кошғарийда **бегач** - *кичик бек*, **бекач** - *текинларнинг лақаби* - *кичик бек* деб

кўрсатилса ҳам (22. 339; 25. 63-64), чоғиштиринг: хоразм шеваларида: **бикач** - қайин+сингил (57. 31), татар тилида: **бикач** - эрнинг биринчи хотини (7. 116). Олимлар бу сўзнинг Алишер Навоий асарларида аёлларга нисбатан *севиқли*, *ҳурматли қиз* каби маъноларда қўлланганини таъкидлашади (22. 339). Айни чоғда **бекач//бикач** «Навоий асарлари лугати»да **қиз бола** деб қайд этилади (31. 107). Албатта, мазкур сўзни **бек+-а** (аёллик жинси кўрсаткичи)+ **-ч** (кичрайтиш кўрсаткичи) деб қараш мумкин эди, бироқ туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида грамматик жинс кўрсаткичи йўқлиги, **-а** қўшимчаси арабча сўзларга қўшилиши (Карим - Карима, вакил - вакила каби) бу фикрни инкор этади. Бинобарин, **бека<бек+ака//эка(опа)>бекака//бекека> бека** бўлиши мумкин, яъни гапология натижаси. Шу ўринда **бийка** сўзи кела олади.

Тошкент шеvasида **опоч** шакли ясашиш жиҳатдан қадимги туркий тилдаги **анач** (ёш қизларни эркалашда), **атач** (*атач ўғул* бирикмасида отасига ўхшаш маънода, чоғиштиринг: ад. **ота ўғил//ота ўғли**) ва юқорида кўрсатилган **экач** сўзларига ўхшашдир (22. 86; 23. 84). Олдинги ҳар икки сўзни аксарият кичрайтиш оти деб қарашади (9. 43,66; 25. 19,26). **Опоч** шаклида ҳурмат, **анач**, **атач** ва **экач** сўзларида эркалаш-кичрайтиш маънолари ва **ч//ш** (кўпроқ **ч>ш**) ҳодисаси туфайли ҳозирги сўзлашув нутқидаги **опош** (бу сўз, олатда, болалар нутқида *яхши*, *дуруст* маъноларини ифодалайди, чоғиштиринг: **опоқ-чопоқ** бўлиб кетмоқ), **Онаш**, **Донаш** (чоғиштиринг: **Онахон//Энахон**, **Донохон**), **Каримаш**; Наманган туманидаги Тепакўрғон қишлоғида қайд қилинган **Болташ**, **Тўхташ** каби аёл исмлари ва Тошбулоқ қишлоғида **Дадахон//Дадамрза**, **Отахон //Отамрза** каби эркак исмларини **Далаш**, **Оташ** деб аташ каби шаклларда ҳам тарихан **ача** сўзи билан боғланиш бор деб айтиш мумкин ва қўшимчаларнинг мустақил сўзлардан келиб чиққанлиги бу фикрга асос бўлади, деб ўйлаймиз, гарчи мазкур ҳодиса анча хиралашган бўлса ҳам, **ш<ч** ҳодисасининг эркак исмларида учраши **ача** сўзининг қадимги маъноларидан бири *эркак қариндош* тушунчасини ифодалашдир (38. 232), аниқроғи: **ача** жинс маъносини фарқламаган даврлар маҳсулидир. Тошкент шеvasидаги

Мимиш (Меҳри) шакли ҳам кўпроқ эркалашни ифода-лайди.

Шу ўринда қадимги туркий тилдаги **атчи** (отлиқ, чавандоз) сўзи (9. 66) асосида бир тахминни ҳам айтиб ўтмоқчимиз. Гап **-чи** қўшимчаси ҳақида бормоқда. Маълумки, ҳозирги грамматик адабиётларда **-чи** шахс оти ясовчи деб қаралади. Биз бу қўшимчани тарихан қадимги туркий тилдаги *ёши катта биродар, ака* маъносидаги **ичи** (22.114) сўзи билан боғламоқчимиз: **атчи**<**ат**+**ичи**. Бундан от кишиси, яъни от минган, хусусан, *чавандоз* тушунчаси келиб чиқади. Чавандознинг ёши катта, тажрибали шахс бўлиши ўз-ўзидан маълум. Қадимда *хотин* маъносини ифодалаган **абчи** (41. 64) сўзи таркибини ҳам шу нуқтаи назардан қарамоқчимиз. Тўғри, Э.В. Севортян **-чи** қўшимчасини от ясовчи деб қарайди, аммо унинг этимологияси ҳақида фикр юритмайди ва бу, эҳтимол, унинг мақсади ҳам эмасдир (38. 287). Бу сўз, бизнингча, *уй* маъносидаги **аб**//**эв**//**эп** ҳамда *хўжайин, эга* маъносидаги **эчи** (5. 86) сўзларининг бирикишидан туғилган. **-чи**(<**ичи**//**эчи** - ҳар икки сўз умумий маънога эга) қўшимчасининг кейинчалик маъно кўчиши, аналогия йўли билан бошқа сўзларга қўшилиши ҳеч гап эмас.

Энди хоразм шеваларидаги **ойбика** (опа) сўзида эса яна бошқачароқ ҳодисани кўрамиз. Уни шаклан **ой**+**бек**+**а** тарзида қараш мумкин, аммо, бизнингча, биринчи элемент «луна» маъносида эмас, балки **ойи** сўзининг қисқарган шакли бўлиши керак. **Ой**<**ойи** ҳодисасини хоразм шеваларида *опа* маъносини ифодаловчи **ойопа**//**ойапа**//**айапа** шакллари ҳам тасдиқлайди, иккинчи элемент, яъни **-бик**- ортиқча таҳлил талаб қилмайди, аммо учинчи элемент, яъни **-а** бир оз мураккабликка эга. Э.В.Севортян асарида **би-ка** шаклини қайд этиш билан чекланилган (39. 99). Албатта, **-а** элементи арабча аёл жинси кўрсаткичига алоқадор эмас, балки у сўз ҳам **ойи** сўзининг кўринишларидан бўлган **айа**, хусусан, **ийа** (ука) сўзлари билан боғлиқ деб қараш мумкин. Сўнги сўзларнинг қисқаришини хоразм шеваларидаги **ағайа**//**а:ғайа** (оға-ини, ака-ука), **апайа** (опа-сингил) сўзлари янада тасдиқлаши мумкин (57. 36-37; 19. 65,72). Бу икки сўзнинг яна бошқачароқ маънолари ҳам аниқланди, масалан, Хонқада (Хоразм

вилояти) **апайа** сўзи *холанинг қизи*, **ағайа** сўзи *тоғанинг ўғли* тушунчаларини ҳам ифодалайди.

Проф. М.М. Мирзаев бухоро гуруҳ шеваларида **опочо**<**ойпошшо**, **оча** эса *она* маъносида ҳайвонларнинг урғочисига нисбатан қўлланади, деб кўрсатади (29. 107-108), бироқ, бизнингча, **опочо**<**ойпошшо** маъно жиҳатидан тўғри келар-у, ammo фонетик тузилиш жиҳатдан боғланиш аниқ кўринмайди. Биз юқорида **опоғдада** ва **опата** сўзлари ҳақида тўхталган эдик. Шаклланиш жиҳатдан **опогача** ва **опача** вариантлари юқоридаги сўзлар билан боғланади ва **опо:ча** шакли **ғ** товушининг редукцияси туфайли **опогача** шаклидан туғилганлигига шубҳа йўқ. Шу жиҳатдан қараганда, **ойпошшо** сўзининг иккинчи элементи, яъни **-пошшо** қисми маъно жиҳатдан **опочо** (<**опача**<**опогача**) сўзининг иккинчи элементи, яъни **ача** сўзи билан сира ҳам боғланмайди.

Энди **оппоқ**<**опоғ** шаклига келсак, у анча аниқликни талаб қилади. Гап шундаки, **опоқ** шаклининг нечта компонентдан иборатлиги мунозаралидир. Борди-ю, **опо**<**опа**<**апа** бўлса, охириги **ғ**<**қ** ясовчи қўшимчами ёки бирор мустақил сўзнинг қолдигими? Бу ерда тошкент шевасидаги **опоғойи**//**опойи**//**опоқи** шакллари ҳам ҳисобга олмоқ керак. Булардан **опогача**, **опоғойи** билан **опоғдада** сўзлари «ўзак»ни **опоғ** деб қарашга имкон берса, **опойи**, **опоқи** ҳамда **опата**, **опача** (сўнги икки сўзнинг морфологик таркиби ҳақида юқорида гапирилган эди) сўзлари эса «ўзак»ни, юқоридаги фикрга зид равишда, **опа** (<**апа**) деб қарашга имкон беради. Бундай чоғда юқоридаги сўзлар тараққиёти икки йўналишда борган деган фикр келиб чиқади, ammo изоҳли луғатимизда **опоқ** шаклини **оппоқ** (**оқ** сифатининг кучайтирма шакли) сўзининг қисқарган шакли (55. I том, 539) дейиш ножоиз кўринади.

Тўғри, бунга баъзи асослар бор. Масалан, профессор А.Ғ. Ғуломов ҳам юқоридаги қарашга яқин фикрда, яъни **оппоқ** шакли маънони кучайтириш асосида **опоқ** (**ап+ақ**) сўздан туғилган дейди ва айни чоғда **опоқ** билан **опоғ буви**, **опоғ дада**, **опоғ ойи** атамалари ўртасида боғланиш борлиги ноаниқлигини ҳамда **опоқ** шакли **опоғ бола**, **опоқ қиз** бирикмаларидан бошқа ўринларда қўлланмаслигини таъкидлайди (А.Ғ.Ғулямов. Об удвоении звуков при аф-

фиксации в узбекском языке. Ученые записки, вып. VII. Ташгоспединститут иностранных языков. Ташкент, 1963, 264- бет). Маълум бўладики, А.Ф.Фуломов туркий **оқ** сўзини кўзда тутган. Бундай қарашларга айрим шева материаллари ҳам туртки бўлган бўлиши мумкин, жумладан, Амударё туманида: **оппоқ эна** (онанинг онаси), қозоқ тилига яқин шеваларда: **аппақ бала, ақ жигит**. Бироқ мазкур **ақ** сўзида «белый» маъноси йўқ, балки *тоза, беғубор, ёш, доғ тушмаган, беғуноҳ, мард* каби тушунчалар ифодаланади. Шундай маънолар **аппақ** сўзида ҳам мавжуд, чоғиштиринг: **оқ бола, оппоқ бола, оппоғим**. Шуни ҳам айтиш керакки, тилимиз тарихида, «Навоий асарлари луғати»да кўрсатилишича, «Саркаш, бош гортган, бет (юз - А.М.) ўгирган» маъносини ифодаловчи арабча **оқ** сўзи (31. 493) билан бирга қадимда «жирканч, разил» маъносига хитойча **ақ** сўзи (9. 48) ҳам бўлган.

Кўринадики, бу икки сўз ранг билдирувчи ўзбекча-туркий **оқ** сўзига фонетик жиҳатдан ҳам мос келади. Фарқ шундаки, ўзбекча **оқ** сўзи билан хитойча **ақ** сўзининг бош товуши қадимги туркий тил орқа **а** товушига айнан мос келса, арабча **оқ** сўзининг бош товуши эса чўзиқ **а** товуши билан, яъни айн билан талаффуз қилинади. Арабча ва хитойча ад. **оқ** сўзлари ўзаро на фақат фонетик жиҳатдан, балки лексик-семантик жиҳатдан ҳам ўзаро яқинликка эга. Энди ҳозирги ўзбек адабий тилидаги **оқ қилмоқ** ибораси маъно жиҳатдан *холи қўймоқ, қарамоғидан чиқармоқ, бўшатмоқ* каби тушунчаларни ифодалаб, ана шу сўнги икки сўзнинг, хусусан, арабча **оқ** сўзининг маъноси билан боғланса, кейинчалик маъно кўчиши асосида **оқ қилиб бермоқ** (бўшатмоқ, охиригача ичиб//тоза қилиб//тугатиб//тамомлаб бермоқ) иборасининг вужудга келишига асос бўлган деб ўйлаймиз. Ўзбек тилидаги **оқпадар** ибораси ҳам нотуркий **оқ** сўзи билан боғланишига шубҳа қилмаймиз. Мазкур сўзнинг фореча-тожикча **падар** (ота, дада) сўзи билан бирикиши ҳам юқоридаги фикрни қувватлайди.

Бизнинг кузатишимизча, ад. **оппоқ қиз, оппоқ бола** кабиларда **п** товушининг иккиланиши жуда аниқ эмас, такрорланган тақдирда эса ранг билдирувчи **оқ** сифатининг кучайтирма шакли - «оппоқ»нинг аналогик таъсири

бўлиши ва шу туфайли адабий тил фактига айланган бўлиши мумкин. Бинобарин, **ақ жигит**, **аппақ бала** ва уларнинг ўзбек тилидаги муқобил кўринишлари англагган маънолар умумтуркий **ақ** сўзининг «Туркий тилларнинг этимологик лугати»даги иккинчи тоифа маънолар билан (38. 116) уйғунлашади. Айрим олимларнинг мазкур сўзни ўзлашма деб қарашлари тўғри-ю, аммо унинг нотуркий омонимларини ажратишмаган (38. 117; 9. 48). Юқорида эслатилган **опоқ** шаклида эса сал бошқачароқ ҳолатни кўрамиз: ад. Энди қолганини тоғанг есинлар. Хўпми, **опоқ** болаларим (С.Аҳмад). — **опоқ катта**, **эсли**, **ақлли**, **яхши** маъноларида. Демак, **опоқ** сўзи, хусусан, **ача**, **ота**, **дада**, **буви** каби қариндош-уруғ атамаларининг таркибий қисми бўлиб келганда, **катта**, **улуғ** сўзларининг синоними сифатида қўлланади. Шунинг учун биз «Оқ илон, оппоқ илон, ойдинда ётгонинг қани?» жумласидаги **оқ**, **оппоқ** сўзларида «белый» тушунчасининг ифодаланишига шубҳаланамиз.

Опоқи тузилиш жиҳатдан қадимги туркий тилдаги **анақи**, **атақи** сўзларига айнан мос келади ва атоқли олим С.М. Муталлибов **-қи** аффиксининг **отоқи** (отагинам), **опоқи** (опагинам) сўзларида эркалаш маъносини ифодалаш ҳозирги сўзлашув тилида мавжудлигини (22.36), бошқа бир ўринда эса аниқ қилиб, Фарғона водийсида тўла сақланганлигини таъкидлайди (С.М. Муталлибов. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Т., 1959, 12- бет). Чиндан ҳам **опоқи**, **анақи**, **атақи** сўзларининг ясалиш усули бир хил. Қадимда **-қи** элементи қариндош-уруғ номларига қўшилиб, эркалаш маъносини ифодалаган (24. 239). **Опоқи** шаклини **апа//аба** асосида **абақи** шакли билан боғлаш имконияти ҳам йўқ эмас. Лисоний далиллар **-қи** элементининг аксарият мурожаатда қўлланганини кўрсатади, шунингдек қадимда **ҳей** маъносини билдирувчи ана шундай ундов сўз бўлган (24. 230).

Маълумки, бундай ундовлар нутқда тингловчини ўзига қаратиш учун қўлланади ва ҳар икки ҳолатда ҳам **-қи** ва **қи** шакларининг қўлланиши мурожаат билан боғланади. Шунга кўра **-қи** элементи **қи** ундов сўзининг қўшимчага айланган шаклидир, деб айтиш мумкин. Бу ҳолда **опойи** шаклини **опоғойи**, **опоқи** сўзлари билан бир деб қараш

семантик жиҳатдан тўғри келади-ю, аммо морфологик тузилиш жиҳатдан тўлиқ мослик кўринмайди, чунки **опойи** шаклида **-қи** элементининг иштироки сезилмайди. Бизнингча, бу ерда **опойи** <опа+ойи> ҳодисаси кўзга ташланади: **опата**, **опача** сўзларида бўлганидек, сандхи ҳолатдаги икки унлидан бирининг тушганлиги шубҳа туғдирмайди. Бу ўринда аналогиянинг таъсири ҳам кўринади, чоғиштиринг: **ога+ини**>**огайни**, **қайн+ини**>**қайни**, **қайин+она**>**қайнана**, **келин+ойи**>**кенойи**. Шу билан бирликда **опойи** шаклини туркий тилларда ҳамда айрим ўзбек шеваларида мурожаатда учрайдиган **апай//опой**, хусусан, Фарғона вилояти шеваларида **муаллима** маъносини ифодаловчи **опой** (58. 421) билан боғлаш эҳтимоли ҳам йўқ эмас, аммо **опойи** сўзида охирги унлининг мавжудлиги бу фикрга бир оз монелик қилади, чунки чақириш белгиси й элементидан иборат, холос, чоғиштиринг: ад. *бобой*. Айни чоғда **апай//опой** шаклининг баъзи ўзбек шеваларида *буви* маъносида қўлланиши (57. 326-327) **опойи** <опа+ойи> ҳолатини қувватлайди.

Опоғойи, шунингдек **опоғдада** ва **опоғача** сўзлари ҳозирги ҳолатда икки мустақил компонентга бўлинади, аммо биринчи компонентнинг ўзи ҳам бир бутун элементга ўхшамайди. Бу ўринда ҳам тошкент шеvasида ёш болаларни йиғидан тўхтатиш, юпатишда қўлланадиган **опоғ бола** бирикмасини эслайлик. Бунда **опоғ** компоненти, юқорида кўрганмиздек, *эсли*, *ақлли*, *катта*, *улуғ*, *яхши* каби тушунчаларни билдирадики, булардан *катта* маъносини асосий қилиб олиш мумкин. Дарвоқе, **опоғойи**, **опоғдада**, **опоғача** сўзларида *катта*, *улуғ* маънолари ифодаланган. Бундай чоғда ёндош унлиларнинг тушиши билан боғлиқ бўлган фонетик ҳодисалар кўзга ташланади, яъни **опоғ** <опога <опа+ога> ва **опоғойи** <опога+ойи>. Тилда бирор морфологик белги шакллангач, унинг кейинчалик бошқа, айниқса, қариндош сўзларга аналогия асосида қўшилиб кетиши тилшуносликда маълум бўлган ҳодиса, жумладан, **опоғ** элементининг **дада**, **ача** сўзларига қўшилишини шундай изоҳлаш мумкин, деб ўйлаймиз.

Умуман, юқридаги барча ўринларда ўзакни тарихан **аба//ава//апа** билан боғлаш ўринлидир, аммо Э.В.Севортян **афақай** <**апақай**> сўзи таҳлилида шу сўзни тарихан

апақа <апа+ақа деб қарагани ҳолда, уни *бобо, тоға* каби маънолардаги **абақа** сўзи билан тенглаштирмасликни таъкидлайди (38. 204-207). Афтидан, **афақай** аёллар жинсига, **абақа** эса эркаклар жинсига нисбатан қўлланиши монелик қилса керак. Ҳақиқатан ҳам Э.В. Севортян лугатида **афақай** сўзи англатган маънолар сирасида *эркак* тушунчаси йўқ (38. 205), бироқ эркак ва аёл жинслари фарқсиз ифодаланган даврлар бўлган-ку. Бу ерда гап, бизнингча, биринчи компонент ҳақида эмас, балки иккинчи компонент ҳақидадир, яъни **-қай** аффиксининг таркиби, маънолари ва жуғрофий тарқалиши билан боғлиқ бўлган масалалар устидадир.

Шаклан **опоқи** сўзи **абақа** сўзи билан ўхшашдек кўринади, аммо юқорида келтирилган **анақи, атақи** сўзларидаги **-қи** элементи ва шу шаклдаги махсус сўзнинг мавжудлиги унинг **абақа** сўзидаги **-қа** (бу кўшимча **-қай, -ақай** кабилар билан боғланади) билан боғлиқлик йўқлигини кўрсатади.

Шу ўринда Алишер Навоийнинг қуйидаги маълумотини эслаб ўтайлик: «Турклар... отанинг оға-инисини **обоға** дерлар ва онанинг оға-инисини тағойи дерлар» (31. 63). Кўринадики, **обоға** сўзи ҳозирги *амаки* маъносидадир, бироқ мазкур сўз «Муҳокаматул-луғатайн»да **опаға** тарзида берилган (Алишер Навоий. XIV жилд. Тошкент, 1967, 115- бет). Аммо бундан қатъи назар, **обо//аба** ва **опа** сўзларининг ўзаро боғлиқлиги йўқолмайди. Дарвоқе, Алишер Навоий даврида *амаки* маъносида **атка, амм** сўзлари ҳам қўлланган: **атка** - оталик, тарбиячи, амаки (31. 63), **амм** - амаки. **Амму холу аб** - амаки, хола ва тоға (31. 45).

Маълумки, юқорида тошкент шеvasидаги **опоқи** сўзи ҳақида фикр юритиб, унинг сўзловчига нисбатан катта ёшдаги аёлларга нисбатан қўлланишини эслатган эдик. Уни яна эслашимизнинг сабаби шуки, мазкур сўз юқоридаги ҳолатга қарама-қарши ўлароқ Фарғона водийсининг айрим қишлоқларида эркак жинсини ифодалашини ҳам мавжуд. Масалан, Избоскан туманининг Луғумбек қишлоғидаги айрим оилаларда, 1985/86 ўқув йили француз факультетининг 201- гуруҳ толибаси Гулхумор Абдуллаеванинг гувоҳлик беришича, **опоқи** сўзи кекса эркакларга - чолларга мурожаат қилишда қўлланади. Айни шу ҳодиса,

Водил қишлоғи вакили, юқорида эслатилган Г. Абдуллаевнинг курсдоши Ҳ.С.Аҳмадалиевнинг таъкидлашича, мазкур қишлоқ кишилари нутқида ҳам учрайди. Бундай ҳодиса Қорасув тумани шеваларида ҳам мавжуд. Талабамиз Б.Н.Охуновнинг гувоҳлик беришича, Назармахрам қишлоғи аҳолиси нутқида **опоқи** сўзи отанинг акаси, яъни *камта амаки* маъносига қўлланади. Албатта, бу каби ҳодисаларни ва ана шу аҳоли пунктлари вакиллари ўртасидаги тарихий боғланишни келгусида синчиклаб ўрганиш лозим. Эҳтимол, дейлик, Избоскан, Жалолқудуқ ва Қорасув туманларидаги баъзи қишлоқларда истиқомат қилувчи аҳоли Водилдан келгандир, чунки Водил ўтмишда маълум бўлган ва муҳим воқеаларни бошидан кечирган тарихий жойлардан биридир. Дарвоқе, **опоқи** сўзининг бир жойда эркак жинсига, бошқа жойда аёл жинсига нисбатан қўлланиши ўз йўлига-ю, аммо айтилиши бир ҳудудда, жумладан, Данғара атрофларида, ҳар икки жинсга нисбатан қўлланавериши қизиқарли ҳодисадир.

Энди Оққўрғон туманининг айрим жойларида ад. **бобо**, **бува**, **оппоқдада** сўзлари билан бирликда **оппоқи** сўзи ҳам мавжудки, буни биз **оппоқдада** сўзининг **оппоқ**-элементига аналогия йўли билан туғилган бўлиши керак, деб ўйлаймиз. Лекин шу нарса аниқки, айрим қариндош-уруғ номлари бир тил ёки шевада аёлларга нисбатан қўлланса, бошқасида, аксинча, эркакларга нисбатан қўлланади. Иккинчидан, маъно тараққиёти туфайли ўтмишда, айтилиши, аёл жинсига нисбатан қўлланган сўз кейинчалик эркак жинсига нисбатан қўллана бошлаган ва аста-секин эски маъноси унутилиб, янги маъно касб этган. Масалан, **аба**, **ача** сўзларининг туркий тиллар ёки улардаги шеваларнинг бирида *ота* ва бирида *она*, **ака** сўзининг «Девон» (22. 116) ва «Тафсир»да (5. 72) *она*, «Бобурнома»да *амма* (4. 255) маъносига, **киши** сўзининг эса *хотин* маъносига ҳам қўлланганини (4.244; 5.181) эслаш кифоядир, чоғиштиринг: бошқирд тили шеваларида **апа** сўзи «дляя» маъносига ҳам қўлланади (53. 127).

Опа сўзининг бошқа қариндош-уруғ номини билдирувчи сўзлар билан жуфтлик ҳосил қилиши қўшни шевалар ва адабий тилдаги кабидир («Ака» баҳсига қаралсин).

Опа сўзининг синоними бўлган **эгачи** сўзи нисбатан

камроқ қўлланса-да, мурожаатда ҳам учраб туради. Сўнги ҳолатда у ифодалаган шахснинг туғишган опа бўлиши шарт эмас. Бизнинг кузатишимизча, *эр ёки хотиннинг опаси* маъносига қўлланиши анча сезиларлидир: **Эгачим** ўғиллап қўйди (Намуна). **Эгачи**мам шейтта, нариги эшигда (Чархпалак); чоғиштиринг: **эгачи** - катта опа (42. 17). Одатдагидек, **сингил** сўзи билан жуфтлиқ ҳосил қилади: **Эгачи-сингиллар** келишти тўйимизга (Тахтакўприк), чоғиштиринг: Мирзоларнинг она ва **эгачи-сингил** ва ҳарамлари ва хавотинлари тамом қалъан Ихтиёрлидинда эдиким... (4. 269). Бу сўз қўшни туман шеваларида ҳам мавжуд.

Тўғри, **эгачи** сўзи **опа** сўзига нисбатан кам қўлланади, аммо XV-XVI аср ўзбек тилида, жумладан, «Бобурнома»да, аксинча, биз **опа** сўзини учратмадик. Ваҳоланки, қўшни Ўш шаҳри ўзбеклари путқида бунинг аксини кўрамыз, яъни **эгачи** сўзи фаол қўллангани ҳолда, **опа** сўзи катта ёшдаги бегона аёлларга мурожаат қилгандагина қўлланади ва у айрим қишлоқ шеваларида **опа//апа** тарзида учрайди (43.32). Бу ҳодиса **опа** сўзининг нисбатан кейинги даврларда, хусусан, қишлоқ уруғларининг оммавий ёйилиш даври билан боғлиқлигини кўрсатади, деб ўйлаймиз. **Эгачи** «Бобурнома»да, асосан, *туғишган опа* маъносига қўлланади: Менинг **эгачим** Хонзода бегим ушбу чиққонда Шайбоқхоннинг илигига тушди. Менинг онамнинг **туққон эгачиси** Мехр Нигорхоним (Бобурнинг катта холаси - А.М.) ҳам Самарқанддин келдилар (4. 151-152). Сўнги мисолдан кўринадик, **эгачи** XV-XVI асрларда *туғишган опадан* бошқа маъноларда ҳам қўлланган (**туққон** сўзига эътибор беринг).

Эгачи сўзини баъзилар **ўг(она)+ача** бирикмасидан туғилган деса (14. 66), бошқалар эса ад. **ака(опа) + ўхшатиш-кичрайтириш** аффикси **-чи** (//**-ч**) элементидан иборат деб қарайди ҳамда **эгачи** сўзи **экач** сўзидан бўлиб, унга нисбатан кейинроқ тарқалганига ишора қилинади (38. 222-224). Кўринадик, ҳар икки ҳолатда ҳам мунозарали ўринлар йўқ эмас, жумладан, **-ч//чи** элементининг манбаи очилмагандай туюлади. Бу ўринда **эгачи** сўзини тўғридан-тўғри **ака+ача>ак(а)ача> акача** тарзида талқин қилиш ҳам масалани аниқ очиб беролмайди (37.13).

Бундан ташқари, сўз таркибида юз берган $k > g$ ҳодисаси ҳам ишонч туғдирмайди, чунки k товушининг ака сўзида жарангилашмай, акача сўзи таркибида ўзгариши шубҳали, негаки k товушининг ҳар икки ҳолатда ҳам ўрни бир хил. Бизнингча, бу ўринда, гарчи опани онага нисбатан кичрайтириб айтиш маъноси сезилса-да, эгачи сўзи *аёл* тушунчаси билан боғлангани ҳамда туркий тилларда ундош ва айни чоғда тор n унли товуши билан тугагани туфайли *хўжайин* маъносидаги *эга//ига* (9. 165, 204), хусусан, юқорида кўрилган қадимги ака (опа) сўзлари (22. 116) билан *кекса*, *қари хотин* маъносидаги *ачи* (22. 114), *ака*, *амаки* маъносидаги *эчи* (9. 162; 5. 86) ҳамда *эрнинг ёши катта укаси* маъносини билдирувчи *ичи* (24.13) сўзлари иштирокини унутмаслик, яъни *эга//ига//эка//ака+ачи//ичи//эчи* ҳолатини ҳам эътибордан соқит қилмаслик керак, чоғиштиринг: *эгат* -никоҳ кечаси келин ёнида хизмат қилувчи янга (22. 85), яъни турмуш кўрган, тажрибали, катта ёшли хотин, опа. Демак, *эгачи* сўзи лексик-семантик жиҳатдан *катта*, *улуғ* маънолари билан боғланади, тузилиш жиҳатдан эса тарихан, бизнингча, ўзак+ясовчи қўшимчадан эмас, балки ўзак+ўзакдан иборат бўлиши керак. Қўшимча тариқасида шуни эслатиб ўтайликки, «Янги топилган битик талқини» номли мақолада айтилишича, Мингтепа худудидаги Лўмбитепадан топилган кўза дастасида *экач* сўзи қайд этилган ва у М. Кошгарий фикрларига мос келади (ЎАС, 1993, 9 июль).

Ука сўзининг бош луғавий маъноси оиладаги ака ёки опадан *сўнги эркак қориндош* тушунчасини ифодалашдир, аммо мазкур шевада, умуман водийда, айниқса, оилавий доирада ёш ўғил ва қизларга нисбатан фарқсиз қўлланаверади: **Укайни** устини кийгизип қўй (Тахтақўприк). **Уканг қани?** (Жалолбек). Мени **укамданам** бир ойдан верика хати йўқ (Намуна). Бундай чоғда гап ўғил ёки қиз ҳақида бораётганлиги нутқ шароити орқали реаллашади. Бу сўзнинг ўғил ва қизга нисбатан фарқсиз қўлланиши халқ оғзаки ижодида ҳам акс этган. Масалан, «Ёрил, тош!» эртагида қизнинг акаси синглиси яшириниб олган тошга мурожаат қилади: - Йорилгин, тош, йорилгин! Мен **укамни** кўрайин, дийдорига тўйайин (Жалолбек). Бироқ ҳар ҳолда **ука** сўзининг *ўғил* маъносини ифодалашини нисбатан устунроқ

кўринади: **Укани** хотинини бир акаси бўлади. **Укани** хотини йоман оған (қаттиқ ранжиган - А.М.) бўлади (Эркин). Муомала чоғида **ука** аксарият эр кишиларга нисбатан қўлланиб, ҳар қандай сўзловчига нисбатан ёш жиҳатдан кичик шахсга қаратилади.

Маълум бўлишича, мазкур сўз ҳам баҳсли масалалардан саналади. Гап шундаки, бу сўз ЭСТЯда айрим туркий тиллараро *опа, уни, сингил* маъноларини ифодаловчи ад. **ўке** сўзи баҳсида қадимги қариндош-уруғ атамаларидан деб қаралса-да (38. 519), негадир биз уни “Девон”, ДТС, “Тафсир”, “Таржумон”, мумтоз адабиётимиз бўйича тузилган луғатлар, қолаверса, “Бобурнома” каби асосий манбаларда учратмадик. Иккинчидан, унинг қўлланиш доираси ҳам кенг эмас - у кўпроқ ўзбек, шунингдек уйғур тилларида **ука**, қорақалпоқ тилида **уке**, лобнор тили билан турк шеваларида **ўка** шаклларида қўлланади. Айни чоғда уйғур тилида **ука//ҳука** ҳодисаси (38. 519) бизга уйғур тили учун ўзлашма сўзга ўхшаб кетади, чунки унга яқин бўлган **ака** сўзида ҳ ундошининг орттирилмаслиги, аммо арабча **амма** сўзининг **ҳамма** шаклида ҳ орттириб қўлланиши (14. 85) юқоридаги фикримизга туртки бўлмоқда. Қорақалпоқ тилидаги **уке** шакли эса ўзбек тили таъсирида туғилмадимикан, деб ўйлаймиз. Негаки, кўпчилик туркий тилларда **ини** сўзи азалдан кенг қўлланади. Э.В. Севортян ўзи қўшилмаса-да, Г.Дёрфернинг **уке** сўзини эрон тиллари билан боғлаганини эслатиб ўтади (38.520).

Бугина эмас, Э.В. Севортян луғатида ўзакдаги ад. **ў/у** унлисининг тарихан очиқ ёки ёпиқлиги, бошқача айтганда, сўз бошидаги унлининг қўлланиш сабаби - унинг ад. тил олди **у** ёки **ў** эканлиги ноаниқ дейиладики, шунинг ўзи ҳам бир муаммодир. Шундан бўлса керак, туркий **ўке** ва мўғулча **ўкин** (қиз) сўзларини ўзаро боғлаш мумкинлиги ва уларнинг ўзак қисми умумий бўлиши эҳтимоллиги қайд этилади. Аммо ўзак тарихан қандай эканлиги қатъий айтилмайди (балки бу тарихий манбаларда акс этмаганлигидандир ва келтирилган манбалар ҳам аксарият замонавийдир), бироқ туркий шаклнинг мўғулча муқобилларидан қадимчилиги эслатилади ва бунга мўғул тилида аёллик маъноларининг (**ўкин//ўхин** - қиз), туркий тилларда эса эркак ва аёллик маъноларининг фарқсиз

ифодаланиши асосий сабаб қилиб олинади. Лекин бу ҳодиса, бизнингча, асосли бўла олмаса керак. Чунки жинс ажратмаслик **ука** сўзининг қадимги ҳолати учун ҳам, ҳозирги ҳолати учун ҳам қўл келаверади. Дарвоқе, унинг қадимчилиги тахмин қилинади, яъни **ўке**, эҳтимол, энг қадимги қариндошлик атамаларидан бўлса керак, балки **она**, **опа** каби аёллик маъноларини билдирувчи **ака** (эке) сўзидан ҳам олдинги бўлиши мумкин дейилади (38. 520).

Манбалардан маълум бўлишича, Маҳмуд Кошғарий даврида ад. **ўка** шакли *ака* маъносини, масалан: **ўкалади** - ака деб, юрт каттаси деб атади (22. 302), **ака** (5. 72) ва **эка** шакллари эса *она* маъносини ифодалаган: **экалади** - опа деб атади (22. 302; 9. 167). Бу жиҳатдан **ука** сўзининг учрамаслиги унинг ўрнида **ини** сўзининг мавжудлиги бўлиши керак.

Шуни ҳам айтиш керакки, тарихий манбаларда қариндошлик маъносига эга бўлган ад. шаклдош **уйа** сўзи учрайди ва у “Девон”да *биродар*, *яқин* (22. 113), “Тафсир”да *ака* ҳам *ука* (5. 324), ДТСда *қариндош* (9. 607) каби маъноларни ҳам ифодалайди. Ҳозирда бу сўз туркман тилида умуман *опа*, *сингил*, хоразм шеваларида **ийэ** (<уйа) ва **ийа** (Ф. Абдуллаев. Хоразм шевалари, I. Т., 1961, 47- бет) шаклида *ини*, *ука* маъноларини ифодалайди (14. 62 - 63). Унинг **ука** сўзига алоқаси бормикан? Чунки И. Исмоилов **к>й** ҳодисаси асосида **уйа>ука** бўлиши мумкин деб қарайди (юқоридаги бетлар). Лекин сўз охирида **к>й** ҳодисаси мавжуд бўлса-да, **й>к** характерли ҳодиса эмасдек туюлади. Баъзилар **ука** сўзининг туғилишида **ака** сўзининг иштироки йўқлигини таъкидлашади (14. 62-63).

Хуллас, **ука** сўзининг қадимги манбаларда, хусусан, “Бобурнома”да учрамаслиги ва туркий тиллараро қўлланиш доираси торлиги, аммо ҳозирги ўзбек тилида кенг қўлланиши туфайли бу сўз нисбатан кейинги даврларда шакланган бўлса керак, деган фикрга олиб келади, шунинг учун биз кишиларнинг ижтимоий муносабатидан келиб чиқиб, қўйидаги мулоҳазани айтиб ўтишни лозим топамиз.

Одатда, ҳар қандай оилада биринчи фарзанд ўта орзиқиб кутилади, чунки унинг дунёга келиши ота-онанинг соғломлиги, ўзидан авлод қолдириш қобилиятига эга

эканлигини исботловчи, бинобарин, эл олдида юзини ёруғ қилувчи воситадир. Кейинги фарзанд кўриш оилада одат тусига кириб, ота-онада шу ҳодисага кўникма ҳосил қилиб қолади, натижада олдинги ҳаяжон, ўта завқ-шавқ нисбатан пасаяди. Хўш, мазкур ҳодиса тилда қандай акс этади?

Маълумки, такрорнинг бир турида биринчи элемент мустақил маъно англатувчи сўздан, иккинчи элемент эса ана шу сўзнинг фонетик жиҳатдан ўзгарган шаклидан иборат бўлади ва бунда унинг биринчи бўғинидаги унли аксарият лабланган тор у товуши билан алмашади. Шу ўзгариш туфайли сўзнинг асл маъноси хиралашиб, *аҳамиятсиз, сифатсиз, кичик, иккинчи даражали* каби тушунчалар ифодаланади. Мисолларга эътибор беринг: **катта-кутта** тикмоқ - шунчаки тикиш, улаб қўйиш; **майда-чуйда** нарса(лар) - ҳар хил, керакли-кераксиз, фойдасиз нарсалар (гап, сўз, иш); **латта-путта** - ишлатиш учун ярайдиган кераксиз, майда-чуйда, эски латта, қийқим; **дон-дун** - озиқ-овқат учун ярайдиган, дон ўрнини босадиган турли-туман ўсимлик ҳосили, уруғи; **лаш-луш** - турли майда-чуйда, керакли-кераксиз нарсалар; **қанд-курс** - қанд ва унга ўхшаш ҳар хил, тури ва сифатидан қатъи назар, ширинликлар ва бошқалар. Бундай ҳодиса эшитиш орқали ҳосил бўладиган тақлидий сўзларда янада кўпроқ учрайди. Буларда биринчи элемент ҳаракатнинг турини аниқ ифодалайди, иккинчи элемент эса ана шу ҳаракатнинг пасайгани, кучсизлангани, баланд-паст, кучли-кучсиз турли ҳаракатларнинг аралашиб кетгани каби маъноларни ифодалайди. Масалан, **бағ-буғ, шов-шув, шақ-шуқ, тақ-туқ, тақир-туқур, вағир-вуғур**. Мана шу нолисоний ҳодиса туфайли **ака** сўзининг такрори **ука** сўзининг тугилишига асос бўлган ва у кейинчалик махсус қариндош-уруғ атамасига айланган. Унинг жинсни ажратмай ифодалаши ҳам ана шундан.

Шуни ҳам айтиш керакки, **ини** сўзида *эркак* тушунчаси кучли бўлишига қарамай, турк тили шеваларида **эни** шаклида қўлланиб, *сингил, эрнинг кичик синглиси* тушунчаларини ҳам ифодалайди (38. 363). Бу сўзнинг сариқ уйғур тилида **эне**, уйғур шеваларида **ине** шакллари ҳам бор (38. 362). Мазкур сўзларнинг маъно жиҳатдан хосланиши,

маъно кўчиши ҳамда, иккинчи томондан, оилдаги *кичик эр* (ўғил) тушунчаси учун *ука*, *кичик аёл* тушунчаси учун **сингил** номлари мавжуд бўлганидан **ини//эне//ине** параллелиги **эна** (она) сўзининг туғилишига сезиларли таъсир этмадимикан? Чоғиштиринг: энг қадимги ёдгорликларда **эне** сўзининг учрамаслиги ҳам унинг кейинчалик **ана** шаклидан туғилганлигига ишора бўлиши мумкин (38. 279) деган тахмин ҳам мавжуд. ЭСТЯда оилавий уруғчилик тизимида **ини** сўзида оиланинг *кичик аъзоси* тушунчаси етакчи бўлганидан **ини//эне//ине** ва бошқаларни *туғмоқ*, *бўйида бўлмоқ*, *ҳомиладор бўлмоқ* маъноларидаги **ин-/эн-** феълидан **-и** ёки **-э(е)** қўшимчаси орқали ясалган деган қатъий фикр айтилмайди, балки ясалган дейиш мумкин эди дейилади (38. 363).

Агар, дейлик, Л.А. Покровская **ини** сўзини **ин+и** тарзида қараб, охирги **-и** элементини учинчи шахс эгалик қўшимчаси деб ҳисоблаган бўлса (33. 37), М.Саидова эса уни ўрин-жой номини билдирувчи **ин//эн** отидан учинчи шахс эгалик қўшимчаси орқали ясалган деб қарайди: **ин+и>ини** ва бу сўз *бир жойдан*, *бир қориндан тушган*, яъни *туғишган* каби маъноларни ифодалайди дея таъкидлайди (37.20).

Кўринадики, Э.В.Севортян **ин-//эн-** шаклини феъл деб қараган бўлса, М.Саидова ўрин-жой оти деб қарайди. Бизнингча, **ини** сўзини юқоридаги феъллар билан ҳам, ўрин-жой оти **ин//эн** билан ҳам боғлаш эриш туюлади, чунки оилада кейин туғилган ҳамиша **ини** (ўғил) бўлавермайди. Э.В.Севортян сариқ уйғур тилидаги **эне** ва уйғур шеваларидаги **ине** шакллари асосида **ини** сўзини **ин+и** тарзида қараб бўлмаслигини, аниқроғи **эне** ва **ине** сўзлари охиридаги унли товушларни эгалик қўшимчаси деб бўлмаслигини алоҳида таъкидлайди (38. 363). Ҳозирча **ини** сўзи масаласида икки нарсани айтиш мумкин: биринчидан, фонетик жиҳатдан қараганда, туркий, мўғул, тунгус-манжур тилларига оид материалларнинг ғоят кўпчилигида **ини** сўзининг **ин-** қисми кенг ёйилган, иккинчидан, лексик-семантик жиҳатдан қараганда, қайси тилда қандай маънода қўлланишидан қатъи назар, *кичик*, *ёш* тушунчаларини ифодалаш устунлик қилади. Иккинчи бўғиндаги **и** унли-

сининг кенг ёйилишида унлилар уйғунлашувининг таъсири йўқмикан деб ўйлаймиз.

Ука сўзининг *ини* ва *сингил* маъноларини фарқсиз ифодалаш ёндош ва бошқа ўзбек шеваларида, жумладан, водийдаги деярли барча ўзбек шеваларида, ҳатто Шимоллий Афғонистондаги Сарипул ўзбек шеваларида (ЎТА, 1994, 3- сон, 58- бет), шунингдек уйғур ва қорақалпоқ тилларида ҳам мавжуд. **У қайни** ва **қайнсингил** сўзлари ўрнида ҳам қўлланаверади. Ўзидан катта қиз қориндошни **ака** деб айтиш расм бўлган X-XI асрларда эр ва хотиннинг ака-укалари бир-биридан фарқли ном билан аталган, жумладан, эрнинг кичик укаси **ини**, ёши каттаси эса **ичи** деб аталган (22. 114; 24. 13). Унинг луғавий маъноси *ака* ва *опадан кейин туғилган эркак* тушунчасини ифодалашдир. Афтидан, З.М. Бобур замонида **ини** сўзи кўп маъноли бўлган бўлса керак, қориндошлик тушунчасини аниқ ифодалаш учун **туққан** сўзи билан бирликда ҳам қўлланган: (Муҳаммад Мазид) Дарвеш Муҳаммад тархоннинг **туққон иниси** эди. Яна Дарвеш Алибек эди. Алишербекиннинг **туқған иниси** эди (4. 78, 235).

Ҳозирги жонли сўзлашувда **ини** сўзи у қадар фаол эмас: унинг ўрнида **ука** сўзи қўлланади. У, одатдагидек, **ака**, **она** сўзлари билан жуфтлик ҳосил қилади. **Ака** сўзи билан бирикканда. аксарият *ўғил бола* маъноси ифодаланади: Бир **ака-ука** борақан. Бир **ака-ука** бўган (Эркин). **Ини** сўзининг бошқа қариндош-уруғ номлари билан бирикиши эса кам кузатилади, аммо «Бобурнома»да *ўғил* сўзи билан ҳам жуфтлик ҳосил қилганини кўраемиз: **Ини-ўғил** била мундоқ муяссар бўлмас (4. 232). Қоидага кўра, **ини** сўзи кейин келиши керак эди, чоғиштиринг: **оға-ини, ака-ука**.

Бир оилага мансуб бўлган *ака* ёки *опадан сўнгги қиз фарзанд* тушунчасини билдирувчи **сингил** сўзи фарзандлар балоғат ёшига етганда ёки катта ёшли бўлганда, **ини** сўзининг антоними сифатида қўллана бошлайди, аммо шу шаклда нисбатан камроқ қўлланади. Унинг тўлиқ шакли кўпинча халқ оғзаки ижоди материалларида, зиёлилар нутқида учрайди: Тўлган ойдек **синглимни** бошлап келдим, йор-йор (Кенгаш). Узоққа тушкан **синглим** рангги сариг, йор-йор (Қизил қарвон). Пахтаобод тумани: **Синглин**г қайерда? - **Синглим** бир тоғ орасида жойлашкан қўрғон

ичида қолди. Одатда, бу сўз эгалик қўшимчалари билан бирликда қўлланади, бироқ баъзан эгалик қўшимчаларисиз ҳам бош шаклда қўлланиб қолади: Орадан уч кун ўткандан кейин тахт-пахти билан парвоз қилишип, **сингил** олдига жўнаштилар (Кенгаш).

Сингиллар бирдан ортиқ бўлганда, бир-биридан, одатдагидек, **катта**, **кичик**, **ўртанчи** сўзлари билан фарқланади: **кичик сийниси** ўқишта. Бу соҳадаги характерли белги қўшни ўш шевасида учрайди: ўшликлар энг кичик сингилни **ойимча** деб юритишади (43. 75).

Сингил сўзининг учинчи шахс бирликда эгалик қўшимчасининг **-и** шакли билан қўлланишини шеванинг характерли белгиси дейиш қийин, лекин шунга қарамай мазкур ҳодиса вилоят доирасидаги шеваларда учраб туради: Булар **сингли** билан кўриштилар (Пахтаобод тумани). Бу ҳодиса «Бобурнома» хусусиятини эслатади: Менинг онам хонимнинг **сингли** Хўб Нигорхоним олами фонийни видоъ қилгон экандур. Бобур мирзонинг **сингли** Бекабегимнинг набираси... (4. 152, 226). Лекин бу сўзнинг кўпликда қўлланиши худди ҳозирги ҳолатдаги кабилар: **сингиллари** (4. 152). Мазкур сўзнинг бу борадаги характерли белгиси, одатдагидек, учинчи шахс бирликда эгалик қўшимчасининг такрорланишидир: **Синглиси** долада ишлайди (Жалолбек). Дарвоқе, шу ҳодиса «Бобурнома»да ҳам бор: **Синглиси** ҳам мунда эди, Боқи тархоннинг онаси бўлғай (4. 77).

Сингил сўзи мурожаатда ёш жиҳатдан ўзидан кичик бўлган бошқа яқин қариндошларгагина эмас, балки ҳар қандай ёт аёлларга нисбатан ҳам, айниқса, эркаклар нутқида қўлланаверади ва бу ҳодиса бошқа ёндош шевалар учун ҳам хос саналади. Қадимда **сингил** деб фақат эркакларнинг ўзидан кичик қиз қориндошига айтилган, хотиннинг кичик қиз қориндоши эса **балдиз** деб аталган, лекин ҳар икки ҳолда ҳам катта қиз қориндош **она** дейилмай, юқорида кўрганимиздек, **ака** деб юритилган (24. 13). «Бобурнома»да **она**, **сингил** сўзлари ўрнида форсчатожиқча **хоҳар** сўзи ҳам учрайди, аммо биз уни мустақил ҳолатда эмас, балки **зода** элементи билан бирликда учрадик: **Хоҳарзодаси** Аҳмад Қосимни... ўлтурдилар (4. 214).

Сингил сўзи нутқда фонетик жиҳатдан кескин ўзга-

риб, кўпинча **сийни** тарзида талаффуз қилинади, яъни **нг>й, л>н** ҳодисаси юз бериб, **нгл** товушлари бирикмаси **йн** бирикмаси билан алмашади. Бу ҳол сўз ичида икки сонор товушнинг ҳамиша ёндош келавермаслиги қонуни билан боғлиқдир, чоғиштиринг: қадимги туркий **кўнглак** (24. 394)> ад. **кўйлак** (жонли нутқда: **кўйнак**), олтой: **сийин** («ўзак» тил орқа товушларидан иборат - А.М.) - сингил (7. 118) қадимгироқ кўринади. **Сийни** шаклида эгалик тушунчаси анча кучсизланган бўлади, бу ҳолатда учинчи шахс эгалик маъноси **-си** қўшимчаси орқали ифодаланлади: Қудамни **сийнисини** эшиги беш-олти одамга жай бўлади. Уйлик-жайлик **сийниси** Мирзабахрамди қўлида (Кенгаш). **Сийнимика**: меҳмон кеганиди, шуни билгач кириб ўтаман (Чархпалак). Қизиқ ҳодиса: жонли нутқдаги **сийни** шакли фонетик ўзгаришлар натижасидан кўра олтой тилидаги **сийин** (эгаликда: **сийин+-и>** сийни) сўзига ўхшаб кетади.

Кўпчилик олимлар **сингил** сўзини икки элементдан иборат деб қарайди: **синг+тил, синг+тли, синг+ди** (14. 71), чоғиштиринг: акад. А.Н.Кононов **ўгил** сўзини тарихан икки элементдан иборат деб кўрсатади: **ўг//ўғ** (она//уруғ, қабила) + кичрайтиш аффикси **-ул** (33. 17). Бу ўринда туркча *охирги, кейинги* маъноларидаги **сўн** сўзини (21.135) ҳам эътиборга оламиз, чоғиштиринг: Тўрткўл: **сўнгил** - кенжа (19. 154), ўзбекча **сўнг, сўнги**. Келтирилган мисоллар асосида **сингил** сўзини тарихан уч элементдан иборат деб фарз қиламиз: **сўн** (охирги, кейинги) + **ўг(она)+-ил<-ул** (кичрайтиш кўрсаткичи, балки у ҳам бирор сўзнинг қолдигидир). Бу ҳолда **сингил** сўзи *кейинги кичик она* маъносига тенг келади. Кўринадики, мазкур сўз таркибида кучли фонетик ўзгариш: унлилар оҳангдошлиги, делабиализация, урғунинг кўчиши билан иккинчи бўғиндаги унлининг тушиши каби ҳодисалар юз берган. Афтидан, унлилар оҳангдошлигининг туғилишида тил олди товушларидан иборат бўлган иккинчи қисм, яъни кўпчилик қайд қиладиган **ўг** муҳим ўрин тутган ва маъно жиҳатидан ҳам шу қисм етакчилик қилган. Албатта, **сўн** қисмининг охирги ундош товуши **п//нг** қандай маъно англайтишини айта олмаймиз-у, лекин у қандайдир қўшимчага

ўхшайди ва юқорида эслатишган олтоича **сийин** (бу сўзнинг ясамалигига шубҳа йўқ), ўрхўн-онасойча **синил** (7. 118), мўгул тилидаги **сегул** (дум - 20.311) сўзлари ҳам шунга ишорадек кўринади.

Умуман олганда, келтирилган мисолларда бирор нарсанинг *кети*, *охир* тушунчаси мавжуд. Яна бир гап. Мисоллардан кўринадики, аввало, биринчи бўгиндаги унли товуш туркий тиллараро тургун эмас, иккинчидан, **н//нг//й** параллеллигидан **н** товуши кўпроқ учрайди, чоғиштиринг: қирғиз: **сингди**, қозоқ: **сингли** (7. 118) ва булар **син-** қисми нисбатан қатъийлигини кўрсатади. **Овсин** сўзининг иккинчи қисми ҳам шу фикрни қувватлайди.

ОНА АВЛОДЛАРИ: ХОЛА, ТОҒА СЎЗЛАРИНИНГ МАЪНОЛАРИ ВА ҚЎЛЛАНИШИ

Бу икки сўз она томон авлодларидан бола учун энг яқин бўлган қариндошларни жинс жиҳатидан фарқлаб ифодалайди.

Хола (арабча) сўзининг бош лугавий маъноси она-нинг она ва сингиллари, яъни *аёл* тушунчасини умумлаштириб ифодалашдир: **Холами** қизи бориди, уйам ўқиш-та (Байналмилал). Томга чиқип туг йедим, бир шақиға тўймадим, **Холамга** келин(м) бўлип, орзи-ҳавас кўрмадим (Маориф). Бу сўз «Бобурнома»да ҳам қайд этилди: ... менинг **холам** Султон Аҳмад Мирзонинг ҳарамиде Мехр Нигорхоним... (4. 216). Одатдагича, агар **хола** кўп бўлса, улар бир-биридан **катта** ва **кичик** сўзлари билан фарқланади, бироқ **хола** сўзловчидан ёш жиҳатдан у қадар **катта** бўлмаса, **опа** деб ҳам аталаверади, чоғиштиринг: Норпой тумани аҳолиси нутқида қайнанани ҳам **хола** дейиш кузатилди.

Онанинг онасининг **опа-сингиллари**, яъни онанинг холалари **катта хола** деб аталади, аммо маъноси кенгайганлиги туфайли юқоридаги маънолардан ташқари, эр ва хотинларнинг холалари, шунингдек амаки ва тоғаларнинг хотинларининг, амма ва холаларнинг эса эрларининг **опа-сингиллари**, холалари ҳам **хола** деб юритилаверади. **Хола**

қудаларга нисбатан қўлланганда, **қуда** сўзи билан бириккан бўлади. Жумладан, ака-ука, опа-сингилларнинг, амаки ва амма, тоға ва ходаларнинг хотин қудалари ва уларнинг оналари, оналари ҳамда уларга тегишли бўлган хотин қудалар ҳам **қуда хола** дейилаверади. **Хола** сўзи му-рожаатда ўрта ёшдаги қўни-қўшни, ҳар қандай ёт аёлга нисбатан қўллана олади.

Маълум бўлишича, **хола** сўзи икки қисмдан иборат: узак **хол** шаклида бўлиб, *эркак қариндош* тушунчасини ифодаласа, **-а** элементи эса аёл жинсини ифодалайди. Масалан, Алишер Навоийда шундай изоҳни учратамиз: «Ва булар (турклар - А.М.) отанинг ога-инисин «опага» дерлар. Ва онанинг ога-инисин «тағойи» (дерлар). Ва алар (сар-тлар - А.М.) ҳеч қайсига от таъйин қилмайдулар ва араб тили бида «эм» (амаки - А.М.) ва «хол» дерлар» (Алишер Навоий. XIV, 115-бет). Демак, **хол**(кўплиги: **ахвол**, лекин **аҳвол**<**ҳол** эмас - А.М.) - тоға, яъни онанинг ога-инисидир (З.М. 659). Қизини шундаки, биз махсус **хола** сўзини Алишер Навоий асарлари лугатларида учратмадик, аммо «Бобурнома»да кенг қўлланган. Бундан **хола** сўзи дастлаб форсийгўй маҳаллий аҳоли нутқида амалда бўлган, кейинроқ З.М. Бобур даврида туркийгўй аҳоли нутқида ҳам оммалашган деган фикрга келиш мумкин.

Тоға сўзи онанинг акаси ва инисининг болага қариндошлик муносабатини умумлаштириб ифодалайди: **Тоғам-дика**: борсам, менам йозилардим, депти (Намуна). **Тоғасини** хотиниман қизи кепти (Жумҳурият). Биз бу сўзнинг, худди **хола** сўзи каби, фонетик жиҳатдан ўзгарган шаклини учратмадик, аммо баъзи олимлар унинг кўпинча **таға** тарзида талаффуз этилишини қайд этишади (11, 41, 131, 140). Буни биз шаҳар шевасининг характерли белгиси деб эмас, балки ёндош қишлоқ шеваларига хос ҳодиса деб қараймиз. Бу ўринда шаҳарликларнинг сарой тили қишлоқ шевалари ҳақидаги фикрини эслаш кифоядир: **Сорай халқини тили ҳе:ч анжанникига ўхшамайди**(Тахтакўприк). Мазкур сўз «Бобурнома»да **тағойи**, **тоғойи** шаклларида учрайди: Бу фурсатда мўгул улусининг хон ва султонлиги Юнусхоннинг улуг ўгли менинг **тоғойим** Султон Маҳмудхонда эди. Агар вилоятни берсалар мен бори иликка тушмай **тағойиларим** Олачахонга ё Султон Маҳмудхонга

борғаймен (4. 63,72). Шу билан бирликда бу шакллар «Бобурнома»да мансаб, лавозим маъноларида ҳам қўлланади: (Умаршайхнинг амирларидан) Яна бир Али Дўст тағойи эди... Яна бир Мир Фиёс тағойи эди (4.71), чоғиштиринг: Бухоро: тоғо (30. 163).

Бизга маълум бўлишича, амма ва холаларнинг эрлари, амакиларнинг эса хотинларининг ака-укалари, отанинг кичик тоғаси, холанинг эрининг тоғаси, эр ва хотиннинг тоғалари, амаки ва аммаларнинг катта ўғли ҳам тоға деб, ака ва тоғаларнинг эркак қудаси, поччанинг ака-укалари, тоғаларнинг хотинларининг отаси, келиннинг акаси, амакининг хотинининг тоғаси куда тоға деб, онанинг онасининг акаси, яъни онанинг тоғаси катта тоға деб юри-тилаваради. Одатга кўра, амакининг ўғилларини, хусу-сан, унинг катта ўғлини амаки дейиш керак эди ва тари-хан қараганда, бундай аташ нотўғри эмас, чунки М.Ко-шғарий тағай сўзига амаки деб изоҳ берган (24. 256). Демак, ад. тоға сўзи М.Кошғарий даврида ота томон эр-как қариндошларга нисбатан қўлланган. Бундан ташқар-ри, кундалик алоқада ўрта ёшдаги ҳар қандай кишиларга нисбатан ҳам тоға деб мурожаат қилинади ва бу шеванинг муҳим белгиларидан саналади. Бу ҳодиса Тошкентда амаки, Наманганда почча деб мурожаат қилишнинг айнан ўзидир. Шунинг учун сўнгги хусусиятни ҳозирги замон ўзбек тилига хос умумий ҳодисалардан деб қараш (33. 50) жоиз эмас: уни диалектал хусусият деб баҳолаш маъқул.

Маълумки, тоға сўзи ҳам туркийшунос олимлар диқ-қатини ўзига жалб қилган атамалардан бўлиб, унинг шак-лланиш тарихи ҳақида турли мулоҳазалар мавжуд. Жумла-дан, Л.А. Покровская унинг фонетик тараққиётини қуй-идагича тасаввур қилади: таға//тағай>таай//даай>тай// дай> дайин>дайн (33. 49) ва сўнгги сўзнинг охириги и эле-ментини эгалик қўшимчаси деб ҳисоблайди. Тоға сўзи «Таржумон»да тай//тиға шаклида учрайди (41. 64). Кўри-надик, Л.А. Покровская кўпчилик туркий тилларга хос бўлган тай//дайн атамасининг туғилишига таға//тағай шак-лларини асос қилиб олади, бироқ муаллиф, бизнингча, тоға сўзининг таркибини бир бутун деб қарагандай таас-сурот қолдиради, иккинчидан, «Таржумон»даги шакллар

ҳисобга олинмаган, учинчидан, «Бобурнома» материалларида и унлиснинг эгалик қўшимчаси эканлиги сезилмайди: Вайс Лоғарий, Мир Фиёс **тағойи** ҳам анда эди (4.73). Л.А.Покровскаянинг **тоға** шаклини асос қилиб олиши уни энг қадимги вариант деб ҳисоблашидандир. Бунга сабаб унлилар ўртасида келган **ғ** товушининг сақланишидир. Бунинг далили сифатида Ибн Муханна луғатида **тўғай** шаклининг учраши асос қилиб олинади (33. 48). Бунга қўшимча тариқасида «Таржумон»даги **тай//тиға** параллеллигини, «Бобурнома» ҳамда Алишер Навоий асарларидаги **тағойи** шакллари келтириш мумкин.

ЭСТЯда туркий тиллардаги барча «қўшма» атамалар таркибида келган **тай//дай** компонентлари *она томон авлодлари* маъносини ифодалагани учун, масалан, **тай+ата** (онанинг отаси), **тайне<тай эне** (онанинг онаси) каби, **тай//дай** мантиқан *она* маъносини ифодалаган бўлиши мумкин дея тахмин қилинади (40. 128). Мазкур «қўшма» атамаларда она томон авлодлари тушунчасининг ифодаланиши тўғри, аммо, бизнингча, биринчи компонентнинг маъноси *катта, улуг, буюк* тушунчаларини ифодалашдир. Шу ўринда **тай//дай** шакллари нега ота томон авлодларига нисбатан қўлланмаган деган ҳақли савол туғилади. Бунинг сабаби онанинг бир вақтлар жамият тараққиётида тутган ўрни, бошқача айтганда, матриархат даври маҳсулидир деб ўйлаймиз. Шундан келиб чиқиб, биз **тоға** сўзининг шаклланиш тарихини қуйидагича тасвирлаймиз: **та(//до)+аға>тааға>таға>тоға**. И.Исмоиловда ҳам деярли шундай, бироқ биринчи компонент бир бутун ҳолда қаралади: **тай+аға>тайаға>таға** (16. 79), т//д эса маълум ҳодиса.

Юқорида биз тасвирлаган тараққиёт маҳсули - **тоға** сўзидан *катта, улуг, оға* тушунчаси келиб чиқади ва чиндан ҳам **тоға** ёшда боладан катта бўлади (боланинг **тоға** билан ёшда тенг ёки катта бўлиши кўп хотинлилик ёки бирор сабаб билан катта ёшли эркаларнинг ёш аёлларга уйланиши каби ҳоллар билан боғлиқ). ЭСТЯда **таға<та+аға** йўл-йўлакай учрайди (40. 128). Шунинг ҳам эслатиб ўтайликки, **тоға** сўзининг биринчи бўғинида **тор** и ва ўртакенг **ў** унлилари бўлган вариантларининг туғилиши, яъни **тиға** ва **тўғай** шакллари **та//да** таркибидаги кенг унли-

нинг тор и, ўрта-кенг ўнлилари билан алмашиш сабаби бизга ҳозирча қоронғи-ю, ammo ғ товушининг сақланиши унинг **ога** < **ага** сўзи билан боғланишини кўрсатади. Эҳтимол, ўз навбатида **ога** сўзи **ака** сўзининг қадимги кўриниши бўлмиш **ақа** сўзи билан боғланар.

Биз **тоға** сўзида кўрганимиздек, **дойи** сўзининг биринчи қисми, яъни до- элементини ҳам **тай//дай** шакллари билан, уларни эса ўз навбатида **катта, улуғ** тушунчаларини ифодаловчи **та//да** билан боғлиқ ва шу асосда **дойи, тай//дай** шаклларини икки қисмга бўлиш имкони бор деб ҳисоблаймиз. Бундай чоғда **-йи, -й** элементлари бир бутун сўзнинг қолдиғи бўлиб чиқади. Бу фикримизга қуйидаги омиллар ҳам асос бўла олади: биринчидан, туркий тилларда **н//й, г//й** ҳодисалари мавжуд. Масалан, кўпчилик туркий тиллардаги **эне** (она) сўзи ёкут ва тува тилларида **ийе** (38. 279) шаклида учрайди, чоғиштиринг: қадимги туркий тилда ад. **ўг-** она (9. 378). Иккинчидан, ўзбек шеваларида **она** маъноси **айа, ояа, ойе, ойн** сўзлари орқали ҳам ифодаланади. Мазкур **-й-** элементли сўзларнинг **та//да** шаклларига қўшилиши натижасида ёндош келган икки унлидан бирининг нутқда тушиши ёки улар ўртасида кўпроқ **й** товушининг ортиши одатдаги ҳодиса, чоғиштиринг: **тағойи** («Бобурнома»). Бизнингча, ибтидоий тил даврида «сўз ишлаб чиқариш» жараёнида қўшимчалар орқали сўз ясалишидан кўра сўзларни ўзаро бириктириш орқали сўз ҳосил қилиш асосий хусусият бўлган. Туркий тиллардаги **да:йи, да:й, та:й** каби вариантлардаги унлининг чўзиқлиги ўртадаги ундош товушнинг тушишига ишорадир.

Маълумки, Л.А. Покровская **тоға** сўзининг туркий тиллардаги вариантларини уч гуруҳга бўлади: а) аксарият охирида **й**, қисман бошида жарангсиз **т** товуши келадиган ва чўзиқ **а** унлиси бўлган вариантлар, б) охирида **и** унлиси ва бошида жарангли **д** ундоши келадиган вариантлар ва в) ўртасида **ғ** ундоши келадиган вариантлар (33.47-48). Булардан **ғ** товушлии вариантларни, юқорида айтилганидек, энг қадимги деб қарайди ва **тай//дайи, дайин** шакллари **ғ** товушининг тушишидан ҳосил бўлган, охириги **-и, -ин** элементлари эса эгалик кўрсаткичи деб қаралади. Бундан ташқари, **тоға** сўзи мустақил равишда аниқ маъно

ифодалагани ҳолда **тай** кабилар бундай хусусиятга эга эмас: у «қўшма» атамалар таркибидагина қўлланади (33. 48-49). Бундан **тоға** маъносини ифодаловчи сўзлар икки йўналишда ривожланган дейиш мумкин: а) жарангсиз **т** товуши билан бошланувчи ва **ғ** товушли вариантлар, б) жарангли **д** товуши билан бошланувчи ва **ғ** товушисиз вариантлар.

Аммо тилшунос М. Саидова бу борада бутунлай бошқача фикрда. У **тоға** сўзи манбаини Д.А.Ольдерогте қарашлари асосида Фарбий Африка халқлари тиллари билан боғлайди. Маълум бўлишича, Фарбий Африкада яшовчи қабилалар отани «то», онани «но» деб атайди ва «булар умумий (классификацион) термин бўлган» (37. 11). Муаллифнинг ёзишича, **то** (ота) шакли **тоға** сўзининг ясалиши учун асос бўлган: маълум тарихий босқичда ота ва она томон авлодларини бир-биридан фарқлаш мақсадида **то** (ота) сўзига «сифат ва равиш туркумларига мансуб **ған** - *катта, улуг, кўп* маъносини ифодаладиган сўзни» қўшиш орқали ясалган: **то+ған >тоған**, кейин охириги **н** товуши туширилиб, **тоға** сўзи ҳосил бўлган (унинг қандай маънода қўлланиши бошқа масала). Бу фикр Д.А. Ольдерогте асарига ҳавола қилинади (37. 12). Бундан чиқадики, Дагомея, Нигерия ва Того минтақасида яратилган **тоға** сўзи, бинобарин, Л.А. Покровскаянинг таснифи бўйича учинчи тоифага кирувчи ўртасида **ғ** товушли бошқа вариантлари ҳам, Фарбий Африка тилларидан ўзлашган экан-да? У ҳолда **тоға** сўзининг кўпчилик туркий тиллардаги биринчи ва иккинчи гуруҳларга кирувчи, яъни **ғ** товуши иштирок этмаган вариантлари нима дейилади? Афсуски, биз узоқ ўтмишда ғоят йироқ ўлкадан бундай сўз ўзлаштиришнинг ижтимоий-сиёсий сабаблари ҳақидаги маълумотни учратмадик.

Дарвоқе, **тоға** сўзининг кенг қўлланишига қуйидагича сабаб ҳам келтирилади. Хусусий мулкчиликка ўтилгач, «оилада тоғанинг роли орта борди. Сингилнинг фарзандлари тарбияси, тақдири тоғанинг зиммасига юклатилди» деб К.Л. Задихинанинг «Узбеки дельты Амударьи» номли асарига ҳавола қилинади (37. 12). Хўш, бу ўринда, биринчидан, **тоға** сўзининг шаклланиш жараёнига ва унинг луғавий маъносига хусусий мулкчиликка ўтишнинг

қанчалик таъсири бор ва, иккинчидан, энг муҳими оилада нега отанинг мавқе пасайиб кетди? Тўғри, тоға опасингилларга ва уларнинг фарзандларига энг яқин қариндош, шунинг учун уларга ўта меҳрибон ва ғамхўр бўлади, ҳатто отасиз қолган жиянларига оталик қилиши мумкин, лекин у ота эмас. Шу сабабдан хусусий мулкчиликка ўтиш оилада шахсан отанинг мавқега путур етказгани бизга эриш туюлади.

ОТА АВЛОДЛАРИ: АМАКИ, АММА СЎЗЛАРИНИНГ МАЪНОЛАРИ ВА ҚЎЛЛАНИШИ

Тегишли манбаларда аслида арабча деб қараладиган **амаки** сўзининг асосий маъноси ота томон авлодларидан бири *-отанинг акаси, укаси* тушунчаларини умумлаштириб ифодалашдир, бироқ кичик амакини, агар у ёш жиҳатдан сўзловчидан унча катта бўлмаса, «ака» деб аташ мумкин. Шунингдек эр ва хотиннинг амакиларини ҳам, ҳурмат ва ўзига ҳамда ўзини тингловчига яқин олиш юзасидан бўлиши керак, **амаки** дейиш кузатилади. Агар амакилар кўп бўлса, одатдагидек, бир-биридан **катта** ва **кичик** сўзлари воситасида ажратилади, бошқа ҳолларда улар нутқ шароити, амакининг конкрет номи орқали маълум бўлади: Ибройимжон мени **амаким-та** (Умарбек). Айни шу ҳолат «Бобурнома»да ҳам мавжуд: Султон Саидхондин **амакиси** Сайид Муҳаммад мирзо Самарқандга манга элчиликка келганда анга қўшулуб борди (4.68).

Бу сўз отанинг отасининг акаси, яъни отанинг амакиси, баъзан отанинг онасининг акаси маъносини ҳам ифодалайди, аммо бундай чоғда **катта** сўзи билан бирликда қўлланади: **катта амаки**. Шу билан бирликда қариндошлик даражаси бир хил бўлган шу типдаги айрим кишиларни аташда бир оз тафовут ҳам кўзга ташланади, жумладан, отанинг отасининг, яъни бобонинг инисини, Избоскан туманида катта амакини «бува» деб аташ, отанинг онасининг инисини эса «тоға» деб аташ ҳам аниқланди. Бизнингча, бу ўринда икки нарсани ҳисобга олиш керак:

биринчидан, сўзловчининг мазкур шахсларни ўзига яқин тутиши бўлса, иккинчидан, сўзловчи уларнинг қариндошлик даражасини аниқлаб ўтирмай, катталарга эргашиш, анъанага асосланиб аташидир.

Қишлоқ шеваларида **амаки** сўзининг **аммаки**, **ова** кўринишлари ҳам учрайди. Масалан, Андижон тумани Найман қишлоғи: **ова** - амаки (57.329), Жалолқудуқ: «тоғамнинг ёки **аммакимнинг** хотини - мома», Хўжаобод: «**ова** - отамни ака-укалари», чоғиштиринг: Мингбулоқ: «**дадамнинг** укалари, акалари - **аммаки**»; Уйчи: «**ова** - амаки ва умуман катта ёшдаги кишиларга мурожаат қилинганда айтиладиган сўз» (2.384). Албатта, унинг **амак** шакли ҳам мавжуд. Бу шакл, араб тили нуқтаи назаридан қараганда, тарихан семантик ўзгаришга учраган. Гап шундаки, мутахассислар **ама-к** араб тилида иккинчи шахс бирликда эгаллик маъносини билдирса (сенинг амакинг), **амак** эркак жинсидаги сўз, **амаки** эса шу сўзнинг аёл жинсидаги шаклидир, дейишади. У ҳолда ўзбек тилига сўнгги сўз ҳам эгалик, ҳам аёл жинси маъносини йўқотган ҳолда, **амак** эса ўз маъноси билан ўзлашган бўлади. Айни чоғда **амак** ва **амаки** сўзларининг фарқли қўлланиши кўзга ташланади. Масалан, Бухоро тумани аҳолиси нутқида отанинг ака ва инилари **амаки**, эрнинг отаси эса **амак** (ад. *бобо*, *дада* билан бирликда) деб юритилади. Шунингдек Фузор туманида отанинг укаси, одатдагидек, ёшлар ўртасида **ака** ҳам деб аталгани ҳолда, бобонинг ака-укалари **амаки**, Нуробод туманидаги чорвадор давлат хўжалиғи аҳолиси нутқида отанинг укасини **амаки ака**, шунингдек **мулла ака** дейиш ҳам қайд этилди, чоғиштиринг: **муллака** < **мулла ака** (Тошкентда эрнинг катта иниси).

Амаки ака бирикмаси адабий тил материали сифатида матбуотда ҳам қўлланмоқда: ...ўттиз нафар чамаси одам пайғамбарнинг **амаки акаси** Жаъфар ибн Абу Толиб бошчилигида Мадинага қайтиб келишган эди («Ёшлик», 1990, 3- сон, 79- бет). **Амаки** сўзининг қўлланишидаги қизиқ бир ҳодиса шуки, мазкур сўзнинг айрим шеваларда жинс жиҳатдан бетараф шаклга айланаётгани кўзга ташланади, бошқача айтганда, бу сўз қариндош-уруғлик атамасидан оддий белги билдирувчи сўз каби хусусиятга эга бўлиб қолган. Масалан, Фузор туманидаги давлат хўжалиғи аҳоли-

си нутқида отанинг опаси **амма** дейилади-ю, бироқ отанинг синглизиси **амаки** **опа** дейилади ва сўнгги сўз қайнанага нисбатан ҳам қўлланиб туради, чоғиштиринг: Бешкапа (Риштон): **апача амаки** демакдир, тошкент шевасида эса **амаки** сўзининг **амақи** варианты ҳам мавжуддир. Биз кузатган объектлар, аниқроғи: шахсларнинг келиб чиқиши, боболарининг таржимаи ҳоли бизга маълум эмасу, аммо Тошкентда ном чиқарган ошпазлардан саналади. Масалан, Асад ошпазнинг болалари шу ошпазнинг иниси Мурод ошпазни **амақи** деб айтишади. Аниқлаш учун сўралганда «Адамми укасини **амақим** дейман-да» деган жавоб олинди.

Кўринадики, бу ўринда кичиклик маъносига ишора бор. Шу жиҳатдан бўлса керак, оиламизга алоқадор бўлган тошкентлик аёллар ўз болалари ва невараларини эркалашда **ақа**, **амақи** сўзларини қўллашади: Ана **ақаси**. Қара, **амақнинг** келди каби. Бу тасодифий эмас, албатта, чоғиштиринг: эвен тилида **ака//ақа**, муружаатда **акан//ақан**, орок: **ақа//аққа**, ороҷ: **ака//аки**, қадимги туркий тилда **ақа** (4(40-42; 9. 48).

Мазкур лисоний далиллар асосида **амаки**>**амақи** ҳодисаси бизни арабча деб қаралаётган **амаки** сўзини туркий эмасмикан деган фикрга олиб келмоқда. Бунга, биринчидан, тилимизда кўпинча куёвлар томонидан келиннинг отасини **амаки** деб аташ одати мавжудлиги ҳам тўртки бўлмоқда.

Шу жиҳатдан қараганда, тунгус-манжур тилларида **амаки** сўзига маъно ва шакл жиҳатдан муқобил сўз топилгандек кўринади. Масалан, юқорида кўрганимиздек, **ама** (ота) ва **эмэ** (она) сўзларига эркалаш-кичрайтириш кўрсаткичи деб қаралаётган **-ка**, **-қа** ва уларнинг бошқа вариантларини қўшиш орқали куёв-келиннинг, яъни эр-хотин, йигит-қизнинг **ота-оналари** маъносини ифодаловчи сўзлар ясалган. Мисолларга эътибор беринг: **ама-қа** - қайната: куёвнинг отаси, **эмэ-кэ** - қайнана: куёвнинг онаси; **ам-қа//ам-ҳа** - қайната: келиннинг отаси, **эм-хэ** - қайнана: келиннинг онаси, чоғиштиричг: **ами-ла** - эркак, **эми-лэ** - урғочи (46. 15-21).

Ама(ота) сўзи, хусусан, эвенк тилида нутқ билан боғлиқ ҳолда **ама**, **ами**, **амин** каби шаклларда учрайди (46. 17), охирги унли тушиши натижасида ўзакнинг қисқа-

риши кутилмаган ҳодиса эмас, чоғиштиринг: эски ўзбек тилида: атка, анка.

Тунгус-манжур тилларида *қайната* маъносидаги *амақа*, *ам-қа*, *ам-қа* ҳамда *қайнана* маъносидаги *эмэ-кэ*, *эм-хэ* сўзларини икки мустақил сўздан тузилган деб қараш имкони бор, яъни *-қа*, *-кэ*, *-қа* элементлари ва уларнинг бошқа вариантларини, бир томондан, мўғул, тунгус-манжур ҳамда қадимги туркий тилларда *ака*, *амаки*, *бобо*, *ота* каби маъноларни ифодаловчи ва бир қатор олимлар томонидан олтой гуруҳи тиллари учун умумий хусусият деб қаралувчи *ақа*, шунингдек *ака*, *ака*, *аке*, *акай*, *аки*, *ага*, *ага*, *аха*, *аҳа*, *аҳай*, *ахи*, *ах*, *ақи* (38. 121-123; 46. 40-41) ҳамда *ота* маъносини англлатувчи эвенкча *экэ*, *экин*, чоғиштиринг: *ака*, *акин* - *ака* (46. 16-17), қадимги туркий *эка* (22. 116) сўзлари билан боғлаш мумкин. Бу ўринда, албатта, унлилар уйғунлашуви ва эслагилган тиллараро *к//к*, *қ//ғ*, *к//х*, *х//х* каби фонетик ўзгаришлар юз бергани яққол кўриниб турибди.

Иккинчи томондан, *амаки* ва айни чоғда *амақи* сўзларидаги *-ки*, *-қи* элементларини қадимги туркий тилда «яқинлик, қариндошлик маъносида исмлар охирига қўшилиб, севги ва хайрихоҳлик маъносини англлатувчи қўшимча» *-қи* (24. 230) билан ҳам боғлаш имкони бор. Туркий тиллараро *ама* сўзининг *ота* ва *она* маъноларида қўлланиши ҳам *амаки*, *амақи* сўзларининг арабча эмаслигини, балки туркий *ама+ки// -қи* кўринишида шаклланганини кўрсатади. Бунга қадимги туркий тилдаги *атақи*, *анақи* (24. 230), тошкент шеvasида катта ёшдаги аёлларга, водийдаги баъзи шеваларда эса кекса эркакларга нисбатан, аниқроғи: *бобо* маъносида қўлланувчи *оноқи* сўзлари ясалиш жиҳатдан анча мос келади. Айни чоғда *амаки*, *амақи* сўзларини қадимги туркий *абақа* сўзи билан боғлаш мумкинлигига, яъни *б>м* фонетик ўзгариш асосида *аба//апа+ки// -қи* шаклларида туғилишига ҳам монелик йўққа ўхшайди, чоғиштиринг: ад. *мен<бен*, *мин-<бин-*, *минг<бинг* (9. 94, 100-101). Тўғри, М. Кошғарий *ота* маъносидаги *аба* сўзини арабча эмасмикан деб тахмин қилган, аммо *она* маъносидаги *аба* (чоғиштиринг: *она<апа*) сўзи ҳам мавжуд. Шу ўринда, юқорида эсла-

тилганидек, айрим ўзбек шеваларида отанинг синглисини **амаки она** дейишга ҳам эътибор беринг.

Хуллас, **амаки** сўзини туркий тиллар негизида шаклланган дейишга имкон бор. Бунга мазкур сўзнинг **амақи** варианты ва **к//қ** ҳодисаси асос бўла олади.

Шаклан қараганда, ҳозирда қўлланаётган **амақи**, **опоқи** ва қадимги **атақи**, **анақи** сўзларининг таркиби сўз ясалишининг қадимги усулларида бири эканлигини кўрсатади. Биз шулар қаторига **амаки** маъносига қадимги **ачқи** (41. 64) сўзини ҳам киритмоқчимиз. Биринчи қисмнинг мустақил маъноли сўз эканлиги юқорида кўрилган эди.

«Бобурнома»да **амаки** сўзи билан бирликда кўпроқ **обоға**(ҳозирги замон луғатларимизда **аваға//обоға**) сўзи қўлланади: **Обоғаси** Жонибек ўлгандин сўнг, анинг мучасини бериб, Самарқандга йиборди. Султон Аҳмад мирзонинг Ойша Султонбегим отлик қизиниким, ота, **обоға** (З.М. Бобурнинг катта амакиси Султон Аҳмад мирзо – А.М.) тирик эканда манга қалинлик қилиб эдилар (З.М. Бобур 1488 йилги воқеани – Самарқандга беш ёшлигида келган даврни эслаяпти – А.М.), Хўжандта келиб эди, шаъбон ойида олдим (4. 77,131). Асарда **аба** сўзи ҳам қўлланган: Ва Шайх Абулвоҳид Фориғийким, Шайх Зайн Хавофийни **абаси** бўлур эди...(4. 461). Демак, **обоға** сўзи икки қисмдан иборат: **обо**<**аба**+**оға**<**аға**. ЭСТЯда қайд қилинишича, В.В. Радлов иккинчи қисмини **ақа** сўзидан деб тахмин қилган, яъни **аваға**<**аба**//**ава**+**ақа**. Аммо **абаға**<**аба**-**ға** тарзида қараш, яъни **-қа** элементини кичрайтириш қўшимчаси деб талқин қилиш ҳам бор (38. 65). Бизнингча, **аваға**<**обоға** сўзида кичрайтириш маъносининг реал ифодаланиши сезилмайдигандек кўринади.

Тарихан **обоға**>**аваға** сўзида *катта ота*, *катта оға*, яъни *обобо* тушунчалари ифодаланган, лекин бу сўзни «Изоҳли луғат»имизда *чевара*, *узоқ қариндош*, *чатишган қариндош* (55. I. 23,517) деб қайд этиш аниқликни талаб қилади, чунки «Бобурнома»да отанинг ака-укаси, масалан, Султон Малик Кошғарийнинг иниси Жонибек дўлдой Аҳмад Ҳожибекнинг **обоғаси** деб кўрсатилган, Аҳмад Ҳожибек эса Султон Малик Кошғарийнинг ўғли бўлган (4.76-77).

Амма (арабча, чоғиштиринг: **ума**, **умм** - она) ота то-

мон авлодларидан бири бўлиб, отанинг опаси ёки синг-
лиси демакдир, бироқ эр ва хотиннинг ҳамда холалар-
нинг эрларининг аммаларини ҳам **амма** деб аташ мумкин.
Шунинг учун **амма** сўзи ҳам бирор аниқловчисиз қўл-
ланганда, унинг қайси аммани ифодалаши нутқ шароити,
конкрет нутқ иштирокчиси орқали маълум бўлади:
Амманг чихмади (Жалолбек). Томга чиқип тут йедим, бир
шақинга тўймадим. **Аммамга** келин(м) бўлиб, орзи-ҳавас
кўрмадим (Кенгаш).

Отанинг аммалари **катга амма** дейиладики, бундай чоғ-
да ҳам амманинг маъноси анча конкретлашади. Албатта,
қўни-қўшни, ёр-биродарларнинг аммаларини ҳам ўзга-
ларга эргашиб, ҳурмат юзасидан «амма» деб мурожаат
қилиш мумкин, аммо қундалик алоқада нотаниш аёллар-
га нисбатан «амма» деб мурожаат қилиш шеванинг муҳим
белгиларидан саналмайди. Бухоро шевасида бу сўзнинг
диалектал **амба** (диссимилияция ўзгариши) шакли қайд
этилди: «Дадамни опа-сингилларини **амба** дейман».

Амма сўзи, одатда, хола сўзи билан жуфтлик ҳосил
қилади: **Амма-холаси** бо:ми буни? (Тахтақўприк). Мазкур
жуфтлик кўчма маънода ҳам қўлланади.

Амма сўзи «Бобурнома»да ҳам бор, бироқ З.М. Бобур
фақат отасининг опа-сингилларинигина эмас, балки ама-
киларининг қизларини ҳам **амма**, **амма бегим**, **улуғ амма**
деб атайди:... менинг **аммам** Хадичабегим, Офоқбегим,
яна Султон Абусаид мирзонинг (З.М.Бобурнинг ота то-
мондан бобоси - А.М.) қизлари **амма бегимлар** барча Сул-
тон Хусайн мирзонинг мадрасасида йиғилдилар... Фахр
Жаҳонбегим ва Хадича Султонбегим - **амма бегимлар** кел-
дилар. Шанба куни сафар ойининг учида **улуқ амма**
бегимлардин уч бегим: Гуҳаршодбегим, Бадиул-Жамолбе-
гим, Оқбегим; **кичик бегимлардин**: Хонзодабегим...
(4. 252,403,417).

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, юқорида кўрилган
амаки ва **амма** сўзлари М.Саидованинг рефератида қуйи-
дагича талқин қилинади: **амаки** сўзи тунгус-манжур ва
олтой тилларида *ота* маъносини билдирувчи **ама** ҳамда
ака сўзларининг бирикувидан туғилган: **ама+ака >ам**
(а)+ака>амаки. Бундай чоғда ўртадаги икки унлидан би-
рининг тушиши маълум, аммо «бирикма» охиридаги **а**

унлисининг **м** билан алмашуви эътибордан четда қолган. Шунинг ўзиёқ тилга олинган муаммо ўз ечимини топмаганини кўрсатади. Энди **амма** сўзи талқинига келсак, муаллиф бу сўз юқорида эслатилган тиллардаги «эбэ-энэ//энэ-эмэ терминлари асосида шаклланган», яъни ана шу сўзларда бир **м** ундошини орттириш орқали ясалган деб қарайди (37. 13).

Кўринадики, ҳар икки сўз ҳам жуда-жўн ҳал қилинган. Товуш орттириш, бирор ундошнинг иккиланиши учун ҳам қандайдир фонетик қонуният асос бўлиши керак. Туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили табиатига мос сўзларда, хусусан, *она* маъносидаги ад. **эбе,эне**, тунгус тилларидаги **эме** сўзларида **б>м**, **н>м**, **м>мм** ҳодисаларини топиш ва шу асосда **амаки** ва **амма** сўзларини келтириб чиқариш бизга маъқул кўринмаяпти. Ҳар икки сўзнинг «Девон», «Тафсир», ЭСТЯ ва ДТС каби мўтабар манбаларда қайд этилмагани ўз-ўзидан маълум. ЭСТЯда тилга олинган ад. **амма** шакли мавжуд **амма** сўзига мутлақо алоқадор эмас, чунки луғатда **амма** сўзининг туғилиши ҳақида эмас, балки солор ва чуваш тилларида *она* (ене) маъносини ифодаловчи **м** ундош товушли **ама**, **ами**, **амма** шакллариининг туғилиши, яъни умумтуркий **н>м** ҳодисаси ҳамда назарий жиҳатдан мазкур шакллар умумтуркий **б** товушининг, жумладан, чуваш тилида **абе-ебе** каби **-б**-ли шакллардан туғилиши мумкинлигини ҳам назарда тутиш кераклиги ҳақида гапирилади (38. 279) ва чуваш тилидаги **анне** шакли қўшни татар тилининг таъсири бўлиши керак дейлади (38. 280).

Агар **амаки** тушунчаси араб тилида **амм**(31. 45), **ам//аму** (Форсча - ўзбекча ўқув луғати. Тошкент, 1975, 142-бет) шакллари билан ифодаланса, **амаки** сўзининг махсус қариндош-уруғ атамаси сифатида шаклланиш жараёни қадимги туркий (ўзбек) тилда юз берган бўлади ва бу жараён, албатта, араблар Ўрта Осиёни ёппасига забт этгандан сўнгги даврларда рўй берган. Кўринадики, **амаки** сўзи туркий (ўзбек) тилда ҳам шакл, ҳам лексик-грамматик жиҳатдан жиддий ўзгаришга учраган, бироқ бундай ўзгариш, бизнингча, араб тили негизида юз бериши жоиз эди. Чунки сўз ўзлаштиришда айни бир сўзнинг бир неча шаклда ўтиши характерли эмас, балки ўзлашув-

чи сўз ўз грамматик белгиларидан холи бўлиб, яхлит лексик бирлик сифатида ўзлашади. Жумладан, русча **звонить** феълнинг маҳаллий аҳоли нутқида кўшма феълнинг от қисми бўлиб келишига қаранг: **званит қилмоқ**, чоғиштиринг: **кўнғироқ қилмоқ**, **телефон қилмоқ**. Ёки **танк**, **санаторий** сўзларининг жонли нутқда **танка**, **санатория** шаклларида кўлланишига ҳам эътибор беринг, ваҳоланки, мазкур шакллар рус тилида маълум грамматик талаб билан юз беради.

Борди-ю, **амм**, **ам**, **аму** шакллари ўзак деб олинса, **амаки** сўзи таркибини **ам+аки** шаклида қараш мумкин. Бундай чоғда сўнги қисми мустақил сўз деб ҳам, кўшимча деб ҳам тасаввур этиш имкони бор. Биринчи ҳолатда **аки**<**ака**, чоғиштиринг: эвенк тилида **ака**, **аки**, **аке...**- ака (46. 41), иккинчи ҳолатда эса **-(а)ки**, **-ак(и)**.- Бироқ араб тили материали асосида араб тили таъсири бўлмаган ҳудуд аҳолиси тили элементи иштирокида янги қариндош-уруғ атамаси ҳосил бўлиши ишончсизроқ кўринади. Ахир, араблар Ўрта Осиёга келгунга қадар ҳам маҳаллий аҳоли тилида **амаки** тушунчасини ифодаловчи сўз бўлгандир. Шу жиҳатдан қараганда, **амаки** сўзи тарихини туркий тиллар доирасидан излаш маъкул деб ўйлаймиз. Аммо **амаки** маъносини ифодаловчи арабий **ам**, **амм**, **аму** шакллари билан мавжуд назарий қарашларга кўра тунгус-манжур ёки тунгус тиллари оиласига мансуб деб қаралаётган эвен тилида **ота** маъносини ифодаловчи **ама** ва **она** маъносини ифодаловчи **эмэ** шакллари ўртасидаги ўзаро яқинлик тасодифий бўлса керак, чунки бу тиллар ўртасида бирор боғланиш борлигини биз сеза олмадик.

ҚОРИНДОШЛАРНИНГ БОЛАЛАРИ: ЖИЯН, БЎЛА ВА БОШҚАЛАР

Жиян сўзининг бош луғавий маъноси, одатда, қориндош ака-ука ва опа-сингилларнинг болаларининг шу шахсларга қариндошлик муносабатини билдиришдир: **Шарифжон мени жийаним** бўлади, **уками ўғли вўлади** (Ҳакан). Аммо бошқа ёш қариндошлар, ёр-дўстларнинг фарзандларига нисбатан ҳам, албатта, тингловчига хурмат юзаси-

дан, қўлланаверади: **Жийаллар** катта бўлишйаптими? (Охунбобоев). Бу сўз кундалик алоқада нотаниш кишиларга мурожаатда фаол қўлланади, аммо бундай чоғда сўзловчи, одатда, тингловчига нисбатан каттароқ ёшли шахслардан бўлади.

Ёшларнинг бирор кимсага муносабатини ифодалашда **жиян** сўзи бола, куёв, келин каби сўзлар билан бирликда қўлланади: Ҳакандаги **жийан//жийам** бола қонни очип келйапти (Эркин). Қариндошлик даражасини аниқ кўрсатишда тавсифлаш усулидан ҳам фойдаланилади, масалан, **акамнинг ўғли ёки қизи** каби. Албатта, **қиз жиян, ўғил жиян** кабилар ҳам мавжуд.

Мазкур шеванинг характерли белгиларидан бири кўпроқ қипчоқ тип тилларга хос бўлган **бўла** сўзининг қўлланишидир: Этта: **бўлам** келади (Тахтақўприк). Бу сўз кўпроқ қўшни туман шеваларида учрайди: Карим **бўласиникига** боради (Марҳамат тумани). Тоғамнинг ўғли ёки қизи **бўла** бўлади (Жалолқудуқ тумани). **Бўла** - опа ва сингилнинг болалари (Хўжаобод тумани). Чоғиштиринг: «Холанинг болалари - **бўла**, тоғанинг болалари - **жиян, тоға**» (Бўка). Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларидаги ўзбек шеваларида эса бу сўз икки вариантда қайд этилди: ад. **бўла** ва **була**. Бундай ҳодиса айрим жойларда тил олди лабланган у ва ў товушларини фарқламаслик ёки параллел қўллаш натижасидир.

Тегишли манбаларда **бўла** сўзи *она уруғларининг болалари* тушунчасини билдиради дейилса-да (14. 91), амалда шева вакиллари қатъий чегаралаб қўллашади деб бўлмайди. Бошқача айтганда, холавачча, тоғаваччалардан ташқари, амакивачча ва аммаваччаларни ҳам бўла деб аташ ҳоллари кузатилади. Яна шу нарса аниққи, айтайлик, амакининг болаларинигина эмас, балки невараларини ҳам **амакивачча** деб аташ учрайди (**аммавачча, тоғавачча, холавачча** сўзлари ҳам шундай), чоғиштиринг: бошқирд тилида **була** отага нисбатан тўртинчи авлод (чевара) тушунчасини ифодалайди (53. 128). Сўнгги мисолдан кўринишича, **бўла** сўзининг маъноси кенглиги тасодифий ҳодиса эмас, балки туркий тилларда мавжуд ҳодисалардандир.

Атроф туман шеваларида, хусусан, Хўжаобод, Кўргонтепа туманлари шеваларида **бўла**, асосан, **холавачча** де-

мақдир. Бу ҳодиса, албатта, ёндош қирғиз тилининг ҳамда қипчоқ шеваларининг таъсири бўлиши керак, лекин қўшни Наманган шаҳар ва туман аҳолиси нутқида кузатилмайди. Бизнинг кузатишимизча, амманинг сўзловчидан катта ва у билан тенг болаларини **аммавачча** деб аташгани ҳолда ўзидан кичикларни **жиян** деб аташ ёки отанинг амакилари ва аммаларининг болаларини, яъни отанинг амакиваччалари ва аммаваччаларининг сўзловчидан катта ёки у билан тенг болаларини ҳам **амакивачча**, **аммавачча** деб аташгани ҳолда ўзидан кичикларини **бўла** деб аташлари, шунингдек отанинг тоғавачча ва холаваччаларини **қариндош** деб аташлари ҳам аниқланди. Аммо эрнинг ҳурмати юзасидан унинг тоғаси, холаси, амакиси, аммаси ва уларнинг ўзидан катта болаларининг хотин томонидан, аксинча, хотиннинг ҳурмати юзасидан унинг тоғаси, холаси, амакиси, аммаси ва уларнинг ўзидан катта болаларининг эр томонидан бевосита алоқада **тоға**, **хола**, **ака**, **она** (ёки исми билан фалончи тоға, фалончи ака...) тарзида аталиши мумкин-у, лекин ўз қариндош-уруғлари ёки ёт кишилар ўртасида улар ҳақида гап борганда, уларнинг кимлиги **қайн** сўзи ёрдамида аниқланади, айтишлик, ад. **қайнимнинг ўғли**, **қайнсинглимнинг қизи**, **эримнинг** (//**хотинимнинг**) **фалончисининг ўғли** (қизи, невараси) каби. Ҳатто бу ҳодиса эр ва хотиннинг ёки уларнинг авлодларининг ўзаро нутқида ҳам учраши мумкин: **Амакийизди қизи келуди** (Тахтакўприк).

Мазкур атамалар мурожаат учун қўлланмайди, ҳисоб, чунки мурожаатда *сўзловчига энг яқин қариндош* тушунчасини ифодаловчи сўзлар қўлланади, юқоридаги сўзлар эса (бўла, холавачча кабилар) аста-секин узоқлашиб бораётган қариндош-уруғ номларини билдирувчи сўзлардир.

Қариндошларнинг болалари тушунчасини, **бўла** сўзидан ҳамда юқорида кўрилган **-вачча** элементидан ташқари, **-зода** кўрсаткичи ифодаланиши ҳам мумкин. **-вачча** ва **-зода** элементлари қариндош-уруғ номларидан **амаки**, **амма**, **тоға**, **хола** сўзларига ҳамда амал, мансаб билдирувчи баъзи отларга қўшилиб, бирор шахснинг ўғли ёки қизи тушунчасини билдиради. Бироқ жонли сўзлашувда **-вачча** элементи фаол қўллангани ҳолда, **-зода** элементи қўлланмайди, ҳисоб, аммо халқ эртақларида эса ҳар икки

элемент параллел қўлланаверади: Жуда кўп **пошшоваччалар** ўлип кетади. Пахпур Баҳромди **подишозода** эканлигини билип қирх кун тўй-тамошолар қилади (Қизил карвон). **Пошшозода** бу гапка чидай олмай, маликани орқасидан **вазирзодани** йеталап равона бўлади. **Пошшоваччалар**, силар қайдан келдийнар? (Жумхурият). Бироқ «Бобурнома»да биз **-вачча** элементини учратмадик, **-зода** элементи эса фаол қўлланган: Онаси арғундин, Султон Арғуннинг **биродарзодаси** Ҳабиба Султонбегим эди. Мен... Ҳисорни олгонда, бу **сулгонзодалар** ва яна неча **сулгонзодалар** тушуб эди. борини озод қилдим. (Боқи тархон) Султон Аҳмад мирзонинг **амакизодаси** эди. Ўзининг ва яна бир неча бегуноҳ **подшозодаларнинг** ўлмакига сабаб бўлди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон **валинеъ-матзодасини** кўр қилди. **Ҳоҳарзодаси** Аҳмад Қосим Қоҳмардта эди (4. 76,78,84,184). Афғонистондаги ўзбек шева-ларида **-зода** элементи *жиян* маъносини ифодалашда туркий қариндош-уруғ номларига ҳам қўшилади: *оназода* (А.Абдиев. Сарипул шеvasидан дастлабки маълумотлар 58-бет).

НЕВАРА СЎЗИНИНГ МАЪНОЛАРИ ВА ҚЎЛЛАНИШИ

Отага нисбатан *учинчи авлод* тушунчасини билдирувчи бу сўз тарихан форс-тожик тилларига мансуб бўлиб, шевада аслига кўра **набира** ва ўзгарган **невара** шаклларида қўлланади, аммо асл ҳолатда нисбатан камроқ учрайди. Одатдагидек, унинг асл ҳолати адабий тил ва унга риоя қилган зиёлилар нутқида, анъанага кўра, халқ ижоди намуналарида учрайди: Мен ўз йуртимга борип кегунча, **набирангиз** олдингизда турсин (Жумхурият). Иккита **неварам** бор, ҳамасигаёям ўзим ат қўйбераман (Намуна). Бу ўзи жа: бой, тагдор одамми **неварасийкан-у**, шуна: бўп қопти бечора (Чархпалак). Қирғизди **невараси-чи?** (Сой кўча). Кўринадики, **невара** асосий ва фаол қўлланади.

Неварадан сўнги авлод тушунчасини ифодаловчи **чевара, эвара** каби сўзларнинг қўлланиши жуда чекланган: улар ҳам **невара** сўзи билан ифодаланаверади. Бу ҳодиса,

юқорида кўрганимиздек, ҳатто «Бобурнома»да ҳам мавжуд, яъни **чевара**, **эвара** сўзлари маъноси **невара** сўзи воситасида, аниқроғи: **набираи набира**, **набирасининг набираси** бирикмалари орқали ифодаланган (4.153), аммо **невара** жинс жиҳатдан ажратиб кўрсатилган: Яна бир Аҳмад Ҳожибекнинг **қиз набираси** эди, Латифабегим отлиқ (4.76). **Чевара**, **эвара** сўзлари ифодалаган авлодни сўраб-суриштириб аниқлаш мумкин, улардан сўнгги авлодларни эса аниқлаш яна ҳам мушкулдир (бу ҳодисанинг сабаблари юқорида айтилган эди).

Сўнгги икки сўзнинг этимологияси ҳам, уларнинг ўзаро маъно чегараси ҳам тортишувлидир, жумладан, И. Исмоилов чевара набиранинг боласи, яъни болага нисбатан учинчи авлод деб қараса (14. 95), «Изоҳли луғат»имизда эваранинг боласи (55. II. 361,437), яъни болага нисбатан тўртинчи авлод деб қаралади, «Ўзбек халқ шевалари луғати»да эса ҳар икки сўз «правнук» деб қайд этилган (57.329,357). Демак, сўнгги асарда **чевара** ва **эвара** сўзлари маъноси ўзаро фарқ қилинмаган. **Чевара** сўзи, И.Исмоиловнинг фикрича, **невара** сўзининг бош товуши алмашувидан, яъни **н>ч** ҳодисаси туфайли, **эвара** сўзи эса **н ёки ч** товушининг тушиши - **невара>чевара>эвара** ҳодисаси туфайли туғилган (14. 99).

Муаллиф мазкур жараёни айрим кўшни туркий тилларга нисбатан ҳам татбиқ қилади, жумладан, қозоқ ва қорақалпоқ тилларида **невара>чевара>шубере>убере**, қирғиз тилида эса **невара>чевара>чўбуру>ўбуру** (14. 95). Лекин бу фикр, бизнингча, бир оз мунозарали кўринади, чунки сўз бошидаги **н** товушининг тушиши ҳам (**невара>эвара**), унинг **ч** товуши билан алмашуви ҳам (**навара>чевара**) ўзбек тили учун у қадар характерли эмасдек, бинобарин, мазкур муаммо ўта жўн ҳал қилингандай туюлади. Манбаларда **эвара** сўзи **абира** сўзидан эканлиги қайд этилади ва чиндан ҳам **абира** сўзининг фонетик тузилиши туркий тиллар табиатига у қадар мос эмасдек кўринади. Айниқса, *эваранинг боласи* маъносини билдирувчи **дўбара//дувара** (18.340) сўзида қандай фонетик ўзгариш бор экан? Албатта, бу сўз маъно ва тузилиш жиҳатдан **дуварак** (жумладан, олманинг сўнгги, сифатсиз, яъни иккинчи ҳосили) сўзи билан боғланади, деб ўйлаймиз. Ав-

лодлар силсиласида **дувара** анча кейинги ҳосила, бошлангич нуқтага нисбатан узоқлашган авлоддир. Бизнинг назаримизда, юқоридаги каби фонетик ўзгаришлар ижтимоий-сиёсий шароитга боғлиқ ҳолда дастлаб Марказий Осиё, хусусан, Туркистон ҳудудида қадимги туркий адабий тил доирасида юз берган, қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ тилларидаги вариантлар эса Шўро даврида сунъий равишда амалга оширилган «миллий чегараланиш» туфайли вужудга келган бўлиши керак.

Биз **чевара** сўзининг туғилишини қуйидагича фараз қиламиз. Маълумки, жонли тилда айрим сўзлар такроридан ч товушининг ортиши кузатилади: **кир-чир, майда-чуйда, мева-чева, икир-чикир, алкаш-чулкаш, алақ-чалақ** ва бошқалар. Бу каби фонетик ҳодиса айрим ўзбек шеваларида баъзи қариндош-уруғ номларида ҳам учрайди: **убурли-чубирли** - неварали-чеварали // **ибирли-чибирли** - болачақали, невара-чеварали, **ақтиқ-чавлиқ** // **ахтиқ-чувлиқ** - невара-чевара (19. 69, 109, 163). Бундай чоғда иккинчи компонентдан англашилган нарса-ҳодисанинг биринчи компонентдагига нисбатан аҳамиятсизлиги, кучсизлиги, иккинчи даражали эканлиги ифодаланади. Айни шу ҳодиса **невара-чевара** такрорини берган бўлиши мумкин, шундан сўнг унинг иккинчи компоненти, яъни **чевара** мустақил маъно касб этган бўлиши эҳтимол. Бундай чоғда **н>ч** оддий товуш алмашиши натижаси эмас, балки бошқа фонетик ҳодисаларнинг маҳсули бўлиб чиқади.

Қўшимча тариқасида мана бу фаразни ҳам айтиб ўтайлик: **чевара** сўзини **чегара** сўзи билан боғлаш имкони йўқмикан? Гап шундаки, чеварадан сўнгги авлод билан учрашув камдан-кам кишиларга насиб этади, гўё авлодлар учрашувида чегара юз беради. Бу ўринда **н>ч** ҳодисасидан кўра **чегара** сўзининг **чевара** шаклига ўтишида **невара** сўзига ўхшатиш (аналогия) ҳодисасининг таъсирини кўриш мумкин. Иккинчидан, унлилар ўртасида келган **г** товушининг **в** билан алмашуви тилимизда бор ҳодиса, жумладан, тошкент шеvasида: **тевуда** <тагида, чоғиштиринг (лобнор тилида): **биби**//**биви**//**биги** (27. 93).

Набира сўзининг **невара** шаклига ўтиши қатор фонетик ўзгаришлар билан боғлиқ. Буни шундай изоҳлаш мумкин. Аввало унлилар уйғунлашуви туфайли **набира**>**наба-**

ра шакли юз берган, унлилар орасида келган **б>в** ҳодисаси туфайли **набара>навара** шакли туғилган, урғунинг охириги бўғинга кўчиши туфайли эса **навара>невара** шакли ҳосил бўлган. Ҳозирги кунда шевалараро **набира// набара//навара //невара//небара** параллеллиги мавжуд (57.351).

Биз юқоридаги такрорланиш ҳодисасини қарияларнинг ёшларни дуо қилишида учрайдиган **ували-жували** (чоғиштиринг: **ўлда-жўлда**) жуфтлигига ҳам татбиқ қилиш мумкин, деб ўйлаймиз. Туркий тилларда **ўба//уба//ўпа//ўва//ува** параллеллиги мавжуд бўлиб, уларнинг маъноларидан бири **қабилла, уруғ** тушунчасини ифодалашдир. Айни чоғда қорақалпоғистонлик ўзбеклар шевасида учрайдиган **эл-ўва//қўнғиш-ўба//қўба** (**қўни-қўшни**), **чув** (эш, йўлдош) сўзларини (19. 99,131,173) назардан соқит қилмаслик керак. Тилимизда **у//ў, ж//ч** параллеллиги ҳам мавжуд ҳодисалардан. Мазкур иборанинг ҳозирги маъноси авлодинг, уруғинг кўпайсин демақдир. Ниҳоят, шимолий ўзбек шеваларида кенг маънода **невари** маъносини ифодаловчи **абара, чубара** сўзлари ҳам мавжудки, булар ҳам **эвара** ва **чевара** сўзлари билан алоқадор бўлса керак деб ўйлаймиз (ЎТА, 1971, 3- сон, 32- бет), яъни **набара** ва **чубара** шакллари худди **майда-чуйда**, шунингдек **бақриқ-чақриқ, бола-чақа** кабиларга мослик кўринади.

ҚАРИНДОШ АТАМАСИНИНГ МАЪНОЛАРИ

Бу сўз аслида **қорин+дош** қисмларидан иборат бўлиб, *бир қориндан туғилган* деган маънони билдиради. Бироқ **қариндош** шакли адабий меъёр ҳисоблангани ҳолда, унинг бош шакли **қориндош** бу ҳуқуқдан четда қолмоқда. Ҳозирда **қариндош** шаклининг маъноси кенгайиб, маълум бир авлодга мансуб бўлган ҳар қандай шахсни ифодалай олади -*умуман қариндошлик* тушунчасини билдираверади: Кейин потишони бошқа **қариндошларийам** келади (Қизил қарвон). **Қариндошимизи** боласи касал вўтанакан. **Қариндошларимдикига** борип турдим (Тахтакўприк).

Қариндош сўзи **уруғ** сўзи билан бирликда қўлланганда,

бу шаҳар шевасидан ташқари, қўшни туман шеваларида ҳам учратилади, масалан, **келимбу:**, **келимби** каби.

Келин сўзи **-чак** қўшимчасини олганда, анъанавий эр-калаш-кичрайтириш маъносидан ташқари, ҳурмат ва аниқ шахс маъноси ифодаланади, яъни **келин** сўзи умумийлик маъносини ифодаласа, **келинчак** сўзи эса, қўшни ва бошқа кўпгина ўзбек шеваларида бўлганидек, нисбатан тор маънода қўлланади: тўй куни куёвниқига келин бўлиб келган кўрилган, гап бораётган *ёш келин* маъносини ифодалайди. Масалан: Қуда холам томига қийғир ушти, йор-йор, Тўлин ойдек **келинчак** қайтган чушти, йор-йор? (Қизил қарвон). Узун-узун арғамчи ҳалинчакка, йор-йор, Чаккан кўйнак йарашур **келинчакка**, йор-йор (Маориф). Бизнингча, **-чак** қўшимчаси юқорида кўрилган **ача** сўзи ҳамда кичрайтириш қўшимчаси **-к** иштирокида ҳосил бўлган, яъни икки қисмдан иборатга ўхшайди. Шу ҳолатни **иничак** (энг кичкина ука, ини) сўзида ҳам кўрамиз (19. 111), чоғиштиринг: **апанак** - кичик ёшдаги бола (19. 77).

Бу сўз баъзи мақол ва турғун бирикмаларнинг таркибий элементи сифатида ҳам қўлланади: **Келинни** келганда кўр, сепини йозганда кўр. **Келинни** келар йили сина(Жаллоббек). **Тушмоқ**, **туширмоқ** феъллари билан бирикканда, маросим номини билдиради: Эртага **келин туширдига//келин тушгига** борамиз (Қизил қарвон). Шундай ҳол **қилмоқ**, **олмоқ** феъллари билан бирикканда ҳам учрайди: **келин қилмоқ**, **келин олмоқ**. Биринчиси кўпинча *унашмоқ* маъносида, иккинчиси *тўй қилмоқ* маъносида. Унинг **куёв** сўзи билан жуфтлик ҳосил қилиши одатдаги ҳодиса, аммо тошкент шевасида **кеват** сўзи билан бирикиши ҳам кузатилди: Хотин-халаж, **келин-кеват**, қиз-қизалоқ ҳаммаси ўртада бўлади... (А.Қодирий). ...катта ёшларга бориб қолган **келин-кеватли**, уй-жойли аёллар... («Ўзбекистон овози» газетаси, 1995, 12 январь).

Келин-кечак жуфтлигининг иккинчи компоненти **чечак** (гул) сўзига алоқадорликдан кўра қадимги туркий тилдаги *туя*, *от орқасига мингашган киши* маъносини ифодаловчи **кичик** сўзи билан боғлиқ бўлса керак (23. 371), чоғиштиринг: **кечик**- посадка двух всадников на одну ло-

шадь (9. 291). Келинни отга миндириб олиб кетиш қадим-ги одатлардандир.

Маълумки, ҳозирга қадар барча илмий ва амалий ишларда **келинчак** сўзининг **-чак** қисми эркалаш-кичрайтиш белгиси деб қаралар эди, аммо М.Саидова биргина наманган шаҳар шеvasидаги ад. **кинча:би** сўзи мисолида бу қарашни инкор этади ва мазкур сўзнинг туғилишини **келин+ача+биби** тарзида талқин қилади. Унингча, “**келин** термини асосида қариндошлик маъноси бўлмаганлиги туфайли унга **она, ача, ая** қариндошлик термини қўшилиб, янги термин ясалган» (37.19). Хўш, бундай чоғда, биринчидан, **-чак** таркибидаги жарангсиз **к** товуши қандай пайдо бўлди? Аёнки, **-чак** шаклининг фонетик вариантлари бошқа айрим туркий тилларда ҳам учрайди (40.18). Иккинчидан, бир тушунча учун **аёл** маъносини ифодаловчи учта мустақил маъноли **келин, ача** ва **биби** сўзларининг бирикиши асослими? Ёки **келин** сўзига “**она, ача, ая** сўзлари қўшилган”ми, ёки шу сўзлар ифодалаган маъно қўшилганми? **Келин** сўзида табиий қариндошлик маъносининг йўқлиги тўғри, аммо у шу ҳолатда никоҳдан сўнг рўй берадиган кув томон авлодлари учун **аёл қариндош** маъносини ифодалайверади, шунинг учун учта мустақил сўзнинг бир тушунча учун бирикиши нотабиийдир.

Тўғри, **кинча:би** атамасида **ача** сўзи иштирок этган, аслида эса тарихан икки қисмдан иборат бўлиб, бир бутун лисоний бирликка айланган **-чак** элементининг охириги товуши нутқда тушиши туфайли **ача** сўзининг қисқарган кўринишига (чоғиштиринг: **опо:ча, опача**) шаклий мослик юз берган. Дарҳақиқат, ўша наманганча **кинча:би** сўзи таркибида **-чак** қўшимчаси мавжуд: **-ча** элементи таркибидаги **а** товушининг бир оз чўзиқроқ талаффуз қилиниши ҳам қўшимча охирида **к** товушининг борлигига ишорадир, яъни **-ча:<-чак**. Аммо туркман тилида аёлларга ҳурмат билан мурожаат қилишда охириги **к** товушисиз қўлланувчи **гелнеже<гелин+еже** ва диалектал **келана** (<келин+апа) сўзларида **ача** сўзининг иштироки борлиги аниқ (40.18). **Келин** сўзининг **кан** (5.338), **келеш** (40.17) кўринишлари ортиқча изоҳ талаб қилмайди.

Келин сўзининг ясалиши бизга сўнгги даврлар маҳсули бўлиб кўринади. Бунга сабаб унинг морфологик жи-

хатдан ўзак ва ясовчи қўшимчага яққол ажралишигина эмас, балки қадимги туркий ёдгорликларда **келин** сўзи ўрнида ад. **тинг** сўзининг қўлланиши ҳамда қирғиз тилида ад. **тенг** шаклининг *келин* ва *куёв* маъноларини ифодалашидир (С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, 430- бет). Эҳтимол, юқоридаги **тинг**, **тенг** сўзлари **иг//г** асосида *қариндош* маъносидаги ад. **таги** сўзи билан боғланар (ўша асар, 428- бет). Айни чоғда ҳозирги **тенг**, **тенгдош** сўзлари оиланинг тенг аъзоси сифатида *келин*, *куёв* маъносидаги юқорида келтирилган сўзлар билан боғланса ажаб эмас.

Келин сўзининг ўзаги ҳам маъноли қисмларга бўлинишдан холи эмас, чунки охирги л товушини қўшимча деб ҳисоблаш имкони бор. Агар **келмоқ** ва унинг антоними бўлган **кетмоқ** феълларини ўзаро чоғиштирсак, уларнинг тарихан бир манбадан - **ке-** ўзагидан туғилгани маълум бўлади: ҳар икки феъл ҳам ҳаракатнинг текислик бўйлаб йўналишини билдиради. Фарқ шундаки, **келмоқ** феъли ҳаракатнинг марказ томон йўналишини билдирса, **кетмоқ** эса ана шу ҳаракатнинг марказдан узоқлашишини билдиради. Демак, -л ва -т кўрсаткичлари ҳаракатнинг йўналиш турини ифодаловчи қадимги қўшимчалардан бўлган. л товушининг II шахс буйруқ, шарт майллари, равишдош, сифатдош ҳамда бўлишсизлик қўшимчаларидан олдин тушиб, ўзакнинг **ке-** шаклида қўлланиши (**ке**, **кеган**, **кегунча**, **кемаган**, **кеса**, **кеб кетди**) унинг қўшимча эканлигига ишора деб ўйлаймиз. Дарвоқе, бундай ҳодиса **ол**, **қол**, **бўл**, **қил** ўзақларида ҳам учрайди.

А. Зайончковский ҳам **кел**, **кет** ҳамда **кез**, **кеч** феълларини ягона **ке-** ўзагидан деб қараган. Лекин бошқа маълумот бермаган. Шундан бўлса керак, Э.В. Севортян бу фикрни исботлаш керак деган (40.16).

Агар **к** ҳарфини аксарият **ке** тарзида талаффуз қилишимизни ҳамда очиқ бўғиндаги унлининг кучсизланишини ҳисобга олсак, ўзак биргина жарангсиз товушдан иборат бўлади. Бу ҳам дастлабки сўзларнинг товуш-сўздан иборат бўлганлигига яна бир асос деб ўйлаймиз.

Энди **-ин** шаклига келсак, у қадимги от ясовчи қўшимчалардан саналади (25.428).

Унутмайликки, келин куёв томон учун энг ҳурматли, энг эъзозли, севимли шахс саналади. Ана шу ҳурматни ача сўзи ифодалай олмайди, чунки унда *улуғлик, катталик, қариллик*, ҳатто айрим шарқий туркий тилларда эркак жинси маъноси мавжуд. Шунинг учун бўлса керак, келин сўзи она сўзи билан ҳам бирикмайди, чунки она сўзи ҳам *катта, улуғ* тушунчасига эга. Келин сўзи, юқорида айтилганидек, ёш жиҳатдан бетараф бўлганидан, деярли исталган ёшдаги аёл ўзидан ёши каттага келин бўла олсада, аммо «келинчак» бўлолмайди, чунки «келинчак» келинни тўйдан кейинги дастлабки кунлар, ойлар давомида ҳурматлаш, эркалаш юзасидан қўлланади, лекин ёшлар нутқида мурожаат учун қўлланмайди, ҳисоб, чоғиштиринг: Санг қишлоғида (Поп) ёшлар *келинчепа* <*келинчак опа* деб мурожаат қилишади.

Келинчак сўзининг наманган шаҳар шеvasидаги **кинча**: шакли мурожаат учун, хусусан, ёшлар нутқида ноқулай. Шу ўринда **биби** сўзининг **би**//**бу** шаклидан фойдаланилади. Гап шундаки, **би** кўрсаткичи адабий тилдаги **хон, ой** каби киши исмларига қўшилганда жинс ажратувчи воситага айланади ва на фақат шаҳар шеvasида, балки шаҳар атрофи шеваларда, жумладан, Наманган тумани аҳолиси нутқида ҳам фаол қўлланади. Мисолларга эътибор беринг: **Турди**: Турдибу//Турдихон ва Турдивой, **Турсун**: Турсуной ва Турсунбой, **Турсуннош** <Турсунношша ва Турсунали, **Ўрол**: Ўролбу ва Ўролбек, **Турғун**: Турғуной ва Турғунбой, **Тош**: Тошбу, Тошхон ва Тошбой, Тошбек, **Хол**: Холбу//Холниса ва Холбой, Холмат, Холбек ва бошқалар.

Агар келин куёвнинг ота-онаси ва катта ёшдаги қариндош-уруғларига нисбатан номланса, куёвнинг кичик ёшдаги қариндош ва қариндошларига нисбатан эса айни чоғда **янга, ая** саналади. Булар биринчи навбатда ака, шунингдек тоға, амаки ҳамда яқин эркак қариндош-уруғларнинг хотинидир. Шевада **янга** сўзи кўпинча **йенгта** шаклида учрайди: Бир кун қизди опалари, **йенггаси** кеган экан, «Нима: келдинг, апкетовир мағзари:ни» деп сўкипти (Қизил карвон). Опишти-йу опишти, **йенггами** оши пишти (Кенгаш). Баъзилар **йенгге** шаклини ҳам қайд этишади (11. 39). Бу сўзнинг маъноси кенгайганлигидан сўзловчи ўзига яқин қариндош ёки ёши ўзидан каттароқ яқин кишилар-

ноларида қўлланаверади, иккинчидан, бадиийликка эга бўлганидан кўпроқ эр-хотиннинг ёшлик даври учун характерлидир. Худди шу ўринда **қайлиқ** сўзи ҳам қўлланади.

Ширин сўзлик, аниқроғи: нутқ маданияти нуқтаи назаридан **хотин** сўзи бир оз дағалроқ туюлади, аксинча, арабча **заифа**, **рафиқа**, шунингдек *аёл* сўзларида эса нутқ маданиятига риоя қилиш, ширинсуханликка интилиш сезилади. Сўнгги сўзларнинг аксарият зиёлилар, айниқса, эскича саводли кишилар нутқида қўлланиши ҳам шундандир. Аммо *хотин* маъносида **заифа**, **рафиқа** сўзларининг бирор лексик-грамматик воситаларсиз қўлланиши характерли эмас. Агар улар мазкур шаклда қўлланса, киши исмига мойиллик туғилади, шунинг учун улар **хотин** сўзи ўрнида қўлланганда, аксарият эғалик қўшимчасини олади: Мени **зайипам** (С.Иброҳимов), чоғиштиринг: **Ўртоқ рафиқам!** Ижозат берасиз ... сизни бевосита табриклашга!..(А.Қаҳҳор).

Арабча **заиф** сўзининг *хотин* маъносида қўлланиши маълум хусусиятларга эга. Биринчидан, бу сўзнинг *хотин* маъносида қўлланиши аёлларнинг эркакларга нисбатан кучсиз, камқувват бўлиши асосида маъно кўчиши туфайли юз берган. Иккинчидан, у бошқа сўзлар билан бирикма ҳосил қилади (гап *хотин* - «женщина» маъносининг ифодаланиш ўринлари хусусида бормоқда). Масалан, **заиф хотин**, **хотин киши** ва **заиф киши**. Бизнингча, **заиф киши** бирикмаси **заиф хотин** бирикмасининг қадимги синоними бўлиши керак, чунки **киши** сўзи, юқорида кўрганимиздек, қадимда, умуман *одам* маъносидан ташқари, *хотин*, *аёл* маъноларини ҳам ифодалаган. Иккинчидан, аслида аёллик жинсини ифодалаш учун **-а** кўрсаткичли шакли, яъни **заифа** сўзи қўлланиши лозим эди, аммо ундан сўнг бирор лексик-грамматик восита қўлланса, **-а** кўпинча тушиб қолади: **заиф киши** (чоғиштиринг: **хотин киши**), **заифлар**, **зайпана** (<заифона, чоғиштиринг: газета - газетхон). Юқори дағи ўринларда **заифа** шаклининг қўлланиши чекланган, шунинг учун **заиф** сўзининг *хотин* маъносида қўлланиши етакчи ўрин тутади, деб ўйлаймиз. Дарвоқе, арабча **аврат** сўзи *хотин* маъносини (5. 35) бутунлай йўқотган ва у бошқа маъно касб этган (55. I. 24).

Ўтмишда, кўп хотинлилик мавжуд бўлган даврларда, хотинлар бир-биридан **катта, кичик, ўртанча** каби қатор сўзлар воситасида фарқланган. Бу ўринда эгалик қўшимчасининг қўлланиши алоҳида қимматга эга: агар у қўлланса, маълум шахснинг хотини - «жена» маъноси аниқ ифодаланади, қўлланмаса, умуман аёл - «женщина» маъноси ифодаланади. Бу ҳодиса Бобурномада ҳам бор: ...**улуғ хотуни** Мир Бузург Тирмизийнинг қизи Хонзодабегим эди (4.83). Мазкур асарда **хотин** (жена) сўзи ўрнида **ҳарам** сўзи ҳам қўлланади: Умаршайх мирзонинг **ҳарамларидан** яна бир Хожа Ҳусайнбекнинг қизи Улус оға эди... менинг холам Султон Аҳмад мирзонинг **ҳарами** Меҳр Нигорхоним... келдилар (4. 69, 216). Албатта, **ҳарам** сўзи асосий маъносида ҳам қўлланган: Бир йил, бир ярим йилдин сўнг **ҳарамдин** чиқардилар (4. 69).

Баъзи мутахассислар мазкур шевада юқорида кўрилган **заиф** (хотин) сўзининг **зағип** шакли мавжудлигини ҳам таъкидлашади: эрка: **зағипги** чақирйапти (57. 371). Бизнингча, бу ҳодиса сарой-қипчоқ тип шеваларга хос бўлиши керак, чунки биз уни шаҳар шевасида ҳозирча учратганимиз йўқ.

Юқорида қисман эслатилганидек, *эр* ва *хотин* маънолари ад. **ота** ва **она** сўзлари ҳамда уларнинг диалектал вариантларининг эгалик қўшимчаларини олган шакли орқали ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан, **ая, буви, гоҳо она** сўзларининг учинчи шахс эгалик қўшимчаларини олган шакли *хотин* маъносини ифодаласа, **дада**, шунингдек **ота** сўзларининг учинчи шахс эгалик қўшимчаларини олган шакли эса *эр* маъносини ифодалайди, аммо сўнгги вақтларда қўллана бошлаган «турмуш ўртоғи» ибораси *эр* ва *хотин* тушунчаларини фарқсиз ифодалайверади.

Айрим туркий тилларда, жумладан, татар, қирғиз, қозоқ тилларида ва ўзбек адабий тили ҳамда кўпроқ қипчоқ тип ўзбек шеваларида *кенжа хотин, иккинчи хотин* маъносида **тўқол** сўзининг мавжудлиги маълумдир (унинг *шохсиз мол* тушунчасини билдириши бошқа масала), аммо андижон шаҳар шевасида «тўқоч хотин» иборасининг қўлланиши характерлидир. Бизнингча, **тўқоч** ва **тўқол** сўзларида ўзаро боғланиш борлиги сезилади. Бу ҳол ҳам уларнинг фонетик шаклланишида, ҳам луғавий маъноси-

да кўзга ташланади. Агар «Таржумон»да келтирилган *чўри*, *жория* маъносидаги юмшоқ ўзакли **тўқа** сўзини (41. 114) ҳамда қорақалпоғистонлик ўзбеклар тилида *қалин дўст* маъносини ифодаловчи лисоний воситалардан **ака-тўқа** жуфтлиги таркибидаги (19. 76) қаттиқ ўзакли **тўқа** сўзини ҳисобга олсак, -л ва -ч элементлари қўшимчага тўғри келади. Тарихан тил олди товушларидан иборат бўлган ўзақларнинг тил орқа товушларидан иборат бўлган қаттиқ ўзакка айланиши ва бунинг акси бошқа туркий тиллардагина эмас, балки ўзбек адабий тили ва ўзбек шеваларида ҳам учрайди. Масалан: ад. **юксак** -**юқори**, ад. **куёв** - озарбайжон шеваларида: **қийов**, **қийав**, **қаав** (33. 60), ад. **кувонмоқ** - «Тафсир»: **куван** (5. 187), ад. **қичиди** -»Девон»: **қичиди** (24.275), ад. **имиқ**, яъни **илиқ**- «Девон»: **эмик** (22.102), мазкур шевада: **йугур** - **йугур**, **йўлак** - **йўлак**, Бешариқ: **кани**< **қани**, **кант**<**қант**<**қанд** ва б. **Тўқа** ва **тўқа** сўзлари тарихан фонетик жиҳатдан бир манбага эга бўлса, **тўқол** ва **тўқоч** сўзларида белги билдириш хусусияти мавжуд, аниқроғи: *хизматкор шахс-аёл* тушунчаси сезилади. Агар ад. **қизил**, **яшил**, **гўзал** каби сўзларни ҳисобга олсак, -л ясовчи қўшимча бўлиб чиқади ва тарихан ундан олдин бирор унли товуш бўлган бўлиши мумкин.

Энди -ч элементига келсак, бу бир оз мураккаброқ кўринади, бироқ **тўқоч** сўзида *хизматкорлик* тушунчаси борлигидан **тўқа** сўзига мослик келиб чиқади. Шу нуқтаи назардан ад. **ачи**//**ача**//**ича** сўзларининг *аёл*, *ўрта ёшдаги ҳар қандай хотин* маънолари (38. 231-232) жуда қўл келади. Бу ҳолда -ч элементи мазкур сўзларнинг қисқарган шакли бўлиб чиқади (сандхи ҳолатдаги ёндош унлилардан бирининг тушиши ҳамда охириги унлининг редукцияга мойиллиги каби фонетик ҳодисалар ҳам тилимизга хос ҳодисалардандир). Хуллас, **тўқоч хотин** ибораси *хизматкор хотин* маъносини ифодалайди. Дарҳақиқат, бизга маълум бўлишича, ўтмишда иккинчи хотиннинг фақат айш-ишрат учунгина эмас, балки маълум сабабларга кўра олдинги хотинга ёрдамчи куч сифатида олиниш ҳоллари ҳам бўлган, ҳатто бу борада бош хотиннинг ўзи бошчилик қилгани ҳам маълум.

Юқорида кўрганимиздек, **эр** ва **хотин** сўзлари бир оиладаги икки жинснинг бир-бирита оилавий муносабатини

ифодаласа, шу шахсларнинг авлодларига нисбатан эса **куёв, почча ва келин, янга** каби номлар билан юритилади.

Куёв сўзи келиннинг ота-онаси ҳамда катта ёшдаги барча қариндош-уруғлари нутқида қўлланиб, *сингилнинг эри*, шунингдек *келиннинг ака, опа, амаки, амма, тоға* ва *холшарининг ёши кичик қизларининг эрлари* маъносини ифодалайди. Қиз томонга тегишли бўлган катта ёшдаги ҳар қандай шахс — хоҳ қариндош-уруғ бўлсин, хоҳ ёт, қўни-қўшни, ёр-биродар бўлсин, бари бир - ўзидан кичик қизнинг эрини **куёв** деб атайверади, ҳатто куёв томонга алоқадор бўлган бошқа куёвларни ҳам шу ном билан аташ мумкин ва бу сўз нутқда **куйов, кийов, кийав** каби шаклларда учраб туради, чоғиштиринг: озарбайжон шеваларида: **қийов, қийав, қаав** (33.60). Бир оилага мансуб бўлган куёвлар бир-биридан **катта, кичик, кичкина** ва **ўртанча** сўзлари орқали ажратилади, ака-ука, опа-сингил ва бошқа яқин қариндошларнинг куёвлари эса **жиян, ўғил** ва қизларнинг куёвлари **невара//набира** сўзлари билан фарқланади: **Энг кичкина кийовини** ичкийов қиволади (Фарғона); ад. **жиян куёв, невара куёв**.

Куёв сўзининг характерли белгиларидан бири **кердак** сўзи билан жуфтлик ҳосил қилишдир: **Куйов-кердаҳти** олдида бўйним(м//н)и қисмийман (Намуна). Адабий асарларда иккинчи компонент сал бошқачароқ кўринишда ҳам учрайди: **келин-кертакларига** қимматбаҳо тортиқлар қилди (52. 92). **Кердак** сўзининг бош шакли ад. **кертак** бўлиб, луғавий маъноси *янги келин-куёвларнинг хонаси* демакдир. (Э.Фазылов. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I. “Фан”, Т., 1966, 595- бет). Бироқ морфологик таркиби ҳозирча аниқ бўлмаса-да, унинг биринчи бўғини (қисми) **кер-** билан *бир ҳовлида турувчи қўшни* маъносини билдирувчи **кирдаш** (22. 429) сўзининг **кир-** қисми ўртасида қандайдир боғланиш борга ўхшайди.

Яна бир ҳодиса, айниқса, халқ қўшиқларида куёвнинг «танқид» қилинишидир: Чимилдикни боғидан чичқон қошти, йор-йор, Писта-майиз тополмай, **куйов қошти**, йор-йор (Намуна). Аварани тагида ит ўйнайди, йор-йор, **Кийов поччам** соқолида пит ўйнайди, йор-йор (Ҳакан). Бундай ҳодиса бошқа шеваларда ҳам бор. **Куёв чақирди** бирикмаси маросим номини билдиради: Полонг куни подишони **куйов чақирдиси** (Кенгаш).

Куёв сўзи «Бобурнома»да ҳозирги шаклда учрайди: ...обоғасининг ўғли ва ўзининг **куёви** эди. ...мирзонинг **куёви** бўлур эди (4. 79,250).

Олимлар **куёв** сўзининг мураккаб фонетик жараёни бошидан кечирганини таъкидлашади. Бир гуруҳ тилшунослар бу сўз қадимги *қуда* (совчи) маъносидаги *қуда* ва *ўғул* сўзларининг бирикишидан ҳосил бўлган дейишса (14. 113), Э.В.Севортян луғатида эса *куйе-//куйу* - феълларига -г ёки -гу кўрсаткичларининг қўшилишидан туғилган деб қаралади (40. 45). Биз қўшимча тариқасида қадимги мўғул ёзув тилидаги *кеу* (ўғил) сўзи билан (46. 18) уйғур тили шеваларидаги *ку:и*, *ку:* шакллари (41. 45) назардан соқит қилмаслик керак деб ўйлаймиз, чоғиштиринг: уйғур тилида ичқуёвнинг *куйўғул* шакли мавжуддир (14. 114). Бундан ташқари, қадимги туркий тилда *куёв* маъносида *кудагу// кузагу* (9. 324), *кудаду* (14. 113) сўзлари ҳам бўлган. Сўнгги сўзларни *меҳмон*, *зиёфат* ва *никоҳ кечаси* маъноларини ифодаловчи *кудан*, шунингдек *зиёфат* маъносини ифодаловчи *кудун* (М.Кошғарийда *кудан*: *зиёфат* - 22. 384), *никоҳ кечаси* маъносини ифодаловчи *кузан* (7. 324) сўзлари билан боғлаш имкони бор. А.М.Шчербакнинг таъкидлашича, «Халаж луғати»да (Г.Дёрфер, С.Тезжон. 1980) юқорида эслатилган *кудан* сўзи икки вариантда: *кидан//кудан* шаклларида берилиб, биргина *туй* маъносини ифодалаш қайд этилган, чоғиштиринг: *гадин*- қайнаға// қайни (СТ, 1983, 3-сон, 100-бет). Агар *д//з//й* ҳодисасини ҳисобга олсак, қайд қилинган сўзлар ўртасида фонетик ва семантик жиҳатдан ўзаро боғлиқлик кўзга ташланади.

Агар **куёв** сўзини тарихан шартли равишда икки қисмга бўлиб қарасак, қуйидаги ҳолатни кўриш мумкин: биринчи қисмни мўғул ва уйғур тиллари фактлари асосида умумлаштириб *ку(й)* деб олиш ва маъно жиҳатдан юқорида қайд қилинган сўзлар билан боғлаш мумкин, иккинчи қисмни эса *ўғил* сўзидан ёки -г// -гу кўрсаткичидан деб эмас, балки *яқин*, *қариндош* маъносидаги *йағуқ* (24.36), хусусан, «халқдан бўлиб, хоқондан икки даража паст ўринда бўлган одам» (24. 39), «ғарбий туркларда олий ҳукмдор унвони» маъносидаги *йафғу* (9. 223) сўзлари билан алоқаси йўқмикан деган фикрга ҳам келиш мумкин,

демоқчимизки, **куёв** сўзининг тарихий шаклланишида **ўғил** сўзининг иштирокини сезмагандекмиз. Бунда юз берган фонетик ўзгаришлар: **и, у, э** унлиларининг ўзаро алмашувчанлиги, сўз ўртаси ва охиридаги **й** ва **в** ундошларининг нотурғунлиги, тилимизга **г>в, ф>п** каби ҳодисалар хослиги фикримизга монелик қилмайди, чоғиштиринг (Наманган): **куйопшовкар** (56. 381). Кўринадики, **куёв** сўзининг шаклланишида **ку(й)+ўғил** бирикмасидан кўра **ку(й)+йағуқ** (балки//йафғу) иштироки ишончлироқ туюлади.

Почча сўзи ҳам юқорида айтилган **эр** ва **куёв** сўзлари билан номланувчи шахснинг ўзи. Уларнинг фарқи кимга нисбатан қўлланишдадир. У сўз биринчи навбатда *опанинг эри* маъносини ифодалайди ва аксарият опанинг ини ва сингиллари нутқида қўлланади. Шу билан бирликда қиз томоннинг куёвдан кичик ҳамма қариндош-уруғлари учун ҳам **почча** саналаверади, аниқроғи: амма ва холаларнинг эрлари, ака, опа, амаки, амма, тоға ва холаларнинг куёвдан катта ва тенгдош қизларининг эрлари ҳам **почча** бўла олади: **Почча**, **чиқибла ўтиринг**, **уй ўзийиizziки-йу** (Умарбек). Халқ қўшиқларида, биринчидан, ҳар қандай куёвга нисбатан қўлланаверади, иккинчидан, **келин** сўзидан ташқари, **куёв** сўзи билан бирикма ҳосил қилади: **Хай-хай почча**, **жон почча**, **жовон олинг**, **йор-йор**, **Келин ойим бошидан тилло сочинг**, **йор-йор** (Эркин). **Куйов поччам** дўпписи алвон экан, **йор-йор**, **Ўз(с) тенгтини ичида полвои экан**, **йор-йор** (Кенгаш). Чаккан кўйнак йенггига тут қоқайлик, **йор-йор**, **Кийов поччам бағрига ўт йоқайлик**, **йор-йор** (Маориф).

Почча сўзининг синоними **язна** ва унинг бошқа вариантлари мазкур шаҳар шеvasида ниҳоятда кам учрайди, аммо қишлоқ шеваларида ҳамда айрим қўшни шеваларда учраб туради: чоғиштиринг: (Ўш): **йазна** (44. 70), «Бобурнома»: Андижонда Носирбекни кўюб эдиларким, Узун Ҳасаннинг **езнаси** эди (4. 121). Жалолкудук шеваси вакилларида **поча** шакли қайд қилинди. Айни шу шакл Бувайда тумани вакилларида ҳам учради. Эҳтимол, бу нутқий ҳодисадир.

Қўшни ва бошқа шеваларда бўлганидек, **почча** сўзи ўрнида ўзига яқин тутиш, ҳурмат юзасидан **ака** сўзидан

фойдаланиш ҳам учрайди, чоғиштиринг: Опамизни кийовини ҳам номини айтиб **ака** деймиз (Бувайда).

Айрим шеваларда **почча** сўзининг *дада* маъносини ифодалаш ҳам маълум бўлди. Масалан, чортоқлик талабамиз Мансурова Мўтабарнинг гувоҳлик беришича (1985/86 ўқув йили, француз тили факультети, II курс), Учқўрғон туманида *дада*(ота)ни **почча** деювчилар бор. Дарвоқе, биз бу ҳодисанинг Тошкент вилоятининг Қурама тоғларига яқин баъзи қишлоқларда ҳам мавжудлигини эшитган эдик. Мутахассисларнинг кўрсатишича, **почча**(пиччони - «дадам») сўзи қадимги Ўрта Осиё эроний (сўғд) тилларига оид бўлиб, «Ўзбек тилининг қарноқ шевасида акасини ва дадасини «поччам» деб аташ ҳозир ҳам бор» (56.95), чоғиштиринг: чуваш тилида **пичче** «ака» демакдир (7.117).

Бир оилага мансуб куёвлар, яъни опа-сингилларнинг эрлари бир-бирига нисбатан **божа** саналади. Бу сўзнинг қўлланиши ва маънолари ўзбек адабий тили ва қўшни шеваларда бўлгани кабидир.

Куёв ва **почча** сўзларининг бирликда қўлланиши ҳар икки сўзнинг маълум даражада синонимик характерга эгаллиги, яъни иккала сўз ҳам, айниқса, ота-она учун айни бир хил даражадаги шахсни билдиришидир: куёв ҳам, почча ҳам қизнинг эридир. Уларни фарқлаш ёшлар учун керак: опанинг эри **почча**, сингилнинг эри эса **куёв**. **Куёв почча** бирикмаси келиннинг куёвдан катта ва кичик қариндош-уруғи, ёр-дўстларининг бир вақтда иштирок этиши ва уларнинг куёвга бирликда мурожаат қилишининг ифодаси бўлиб ҳисобланади ва шунинг учун одатдаги турдош от каби қўлланади: **Кийов поччам** бой дийди, бойи қани, йор-йор, Сомоварда қайнаган чойи қани, йор-йор? (Қизил карвон). **Куёв** сўзи **тўра** сўзи билан бирикканда, куёвни ҳурматлаш ифодаланади: **Куйав тўрам** сўрасанг, анжан пўрма, йор-йор (57. 374).

Келмоқ феълидан ясалган **келин** сўзининг маъноси кент бўлиб, фаол қўлланувчи сўзлардан саналади ва маъноси ҳам кентдир, яъни шу ҳолда ёш жиҳатдан катта-кичикликка нисбатан бетараф сўздир: деярли истаган ёшдаги аёл ўзидан ёши каттага келин бўла олади. Шунинг учун у умумлашма тушунчани билдириб, турмуш қура оладиган

аёл жинсидаги бирор шахсинг, унинг қариндош-уруғдан ёки ёт оиладан бўлишидан қатъи назар, йигитга унашилган кундан бошлаб то куёвниқига келгунга қадар ўтган даврдаги ҳолати учун ҳам, шунингдек тўйдан кейинги даври учун ҳам қўлланаверади. Мисолларга диққат қилинг: **Келинни// келинди** Изваскандан тову:дик (Умарбек). Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан, **келин** келди, йор-йор, Кўшиғ билан, тўй билан **келин** келди, йор-йор (Кенгаш). Қуда холам томини толдин йопкан, йор-йор, Тол хивиштек **келинни** қайдин топкан, йор-йор? **Келин** ке(л)ган эшигни ўрда денгнар, йор-йор (Қизил карвон). **Келиним** ақилли, эпчил (Маориф).

Келин сўзи қариндош-уруғ номи сифатида куёв томоннинг катта ёшдаги барча қариндош-уруғлари томонидан аёл жинсидаги маълум бир шахсга нисбатан қўлланаверади, шунингдек кўни-кўшни, ёр-дўстларнинг келинлари, қудаларга, эр ва хотиннинг авлодларига тегишли бўлган келинлар ҳам шу ном билан аталаверади, мурожатда эса ҳар қандай ёш жувонга нисбатан катталар томонидан қўлланиши мумкин, аммо ёшлар нутқида мурожат учун қўлланиши характерли эмас.

Анъанага кўра, кўпинча халқ қўшиқларида келинни ҳурматлаш учун **ойим** сўзи қўшиб айтилади: Биз(з)и уйди кетида кашнич ўрма, **Келин ойим** сўрасайиз ташкан фўрма, йор-йор (Ҳакан). Ҳай-ҳай почча, жон почча, жовон олинг, йор-йор, **Келин ойим** бошидан тилло сочинг, йор-йор (Намуна). Бу ўринда икки нарса кўзга ташланади: бири ўтмишда юқори табақа оилаларидан чиққан ёки уларга алоқадор бўлган аёлларни ҳурматлаб, **ойим** деб аташ бўлса, чоғиштиринг: **Ойимлар** ўтирар ҳайкалин осиб, Мушку анбар ҳиди ҳар ённи босиб (фольклор), «Бобурнома»да: **бегим, хоним**), иккинчиси гўзаллик, чиройлилик маъноларининг ифодаланишидир, чоғиштиринг: **ойим қиз, ойим пошша**, Тошкент: **қиз пошша, келин(м)пошша**. Бинобарин, **келин ойим** бирикмасида ана шу ҳар икки тушунча мужассамлашган: келинни ҳурматлаш, улуғлаш ва уни ўта гўзал, чиройли деб таъкидлаш маънолари ифодаланади. Шундай маъно **келин** сўзи диалектал **буви** сўзи билан бирикканда ҳам ифодалана олади. Бундай чоғда бирикма таркибида айрим товуш ўзгаришлари юз беради ва

маъноси янада кенгайди. Агар **қариндош** сўзида она томонга алоқадорлик тушунчаси ифодаланса, **уруғ** сўзида эса ота томонга алоқадорлик тушунчаси ифодаланади. Ҳар икки сўз жуфтлик ҳосил қилганда, ҳам ота, ҳам она томонга оид узоқ қариндошлар тушунчаси ҳам ифодаланади: Авлийо потишони ҳамма **қариндош-уруғларини** чақиртирип келади (Қизил карвон). Бу ўринда форсча-тожикча **хел-хеш**, форсча-тожикча-арабча **хеш-акрабо** сўзлари ҳам қўлланади, аммо улар кўпроқ зиёлилар нутқида хосдир.

Қариндош аини бир шахснинг нутқида **қандаш** шаклида ҳам учрайди: Бита **қандашимиз** Бўтақарада (Қизил карвон). Бита **қандашимиз** бор Тошкандда (Жумҳурият). Бу сўз *қони қўшилган*, *қони бир* деган тушунчани билдирувчи **қондош** сўзининг фонетик жиҳатдан бир оз ўзгарган шаклига ҳам ўхшаб кетади. Шу муносабат билан қуйидаги ҳодисани айтиб ўтайлик. Гап шундаки, албатта, **қон-қариндош** жуфтлигининг биринчи компоненти **қон** сўзидан эканлигига шубҳа бўлмаслиги керак, бироқ қадимда **қариндош** маъносида **қап** сўзи бўлганлиги (5.198; 24. 160) ва унинг ўз навбатида шу маънодаги **қазаш** сўзи билан жуфтлик ҳосил қилиб (**қап-қазаш//қадаш**), *қариндошлар* маъносини ифодалаганини эслатиб ўтиш фойдадан холи эмас (9.420; 5.192), чоғиштиринг: **қадашлиқ-биродарлик**, **яқинлик** (22.462). Биз юқоридаги **қап** сўзининг **қон-қариндош** жуфтлигидаги **қон** сўзига алоқаси йўқмикан, деб ўйлаймиз.

Қариндош сўзининг маъноси кенгайганлиги туфайли **қориндош** сўзидан ҳам фойдаланиш маъқул, яъни, юқорида айтганимиздек, **қариндош** ва **қориндош** сўзларини ўзаро маъно жиҳатдан фарқлаб, биринчи сўзни умуман *қариндош*, *авлод* маъносида, иккинчи сўзни *бир қориндан тушган ака-ука*, *опа-сингиллар* маъносида қўллаш фақат адабий тилни бойитади, холос. чоғиштиринг: **қиз қариндаш** - *опа-сингил* (41.17). Бу ўринда мазкур шева учун характерли бўлган қуйидаги икки ҳодисани ҳам айтиб ўтишга тўғри келади. Гап қариндошларни «севатбошлар» ва «илон(м)бошлар» деб икки гуруҳга бўлиш ҳақида бормоқда. Шева вакиллари хотин авлодларини, унинг қариндош-уруғларини «илон(м)бошлар» деб аташса, эрнинг қариндош-уруғлари, авлодларини эса «севатбошлар» деб аташа-

ди. Бу ҳодиса, албатта, оила аъзоларининг, биринчи галда хотиннинг ўзининг ва эрининг қариндош-уруғларига турлича муносабатидан келиб чиққан. Масалан, хотин ўз қариндош-уруғларини яхши кутиб олгани, иззат-икромини жойига қўйиб мулозамат қилганидан, улар ўзларини эркин тутиб, яйраб ўйнаб-кулгани ҳолда, эрининг қариндошларига нисбатан тунд муносабатда бўлганидан, улар уйда ортиқча ўтиролмаган, яъни уйга «сиғмаганлигидан ташқарида қолиб кетган». Ҳодисаларни бундай номлаш халқ донолигининг бир кўринишидир: метафора, ўхшатиш йўли билан сўз маъноларини кўчириш асосида туғилган ҳодисадир, чоғиштиринг: «Ўшда қирқ-эллик ёшдан ошган хотинларни **охвош** дейишади», яъни охвош-«оқ+бош (44. 76).

Қариндош сўзи маъноси **киндикдош** сўзи орқали ҳам ифодаланади, бироқ у, биринчидан, ўта фаол қўлланмаса, иккинчидан, кўпроқ *опа* ва *сингил* маъноларини ифодалайди. Масалан: кир йувганг куну **киндийдо:шийникига** бор (57.374). Аёнки, кирни аёллар ювади ва бу иш аёллар учун оғир меҳнат саналади. Бундай чоғда *опа-сингилгина* бир-бирига кўмакдош бўлиши, бири бириникида эркин нафас олиб, ҳордиқ чиқариши мумкин.

НИКОҲДАН СЎНГГИ ҚАРИНДОШ-УРУҒ НОМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Умумий одатга кўра, эр ва хотинлик амалга ошгунча, маълум расм-русумлар бўлиб ўтади ва бунда қариндош бўлган ва қариндош бўлмаган шахслар иштирок этаверади. Ана шу иштирок этувчилар икки томон вакиллари-нинг ўзаро бирлашувида муҳим ўрин тутади, бинобарин, никоҳдан кейин пайдо бўладиган қариндошлар кишиларнинг «шартнома»: ўзаро келишуви, розилиги асосида вужудга келади. Агар келишув асл қариндош-уруғлар ўртасида бўлса, кишилар икки томонлама қариндош-уруғликка эга бўлади, яъни айни бир вақтда **амаки-ота**, **тоға-ота**, **хола-она**, **жиян-куёв**, **жиян-келин**, **амма-она** каби ҳолат юз беради.

ЭР ВА ХОТИН СЎЗЛАРИНИНГ МАЪНОЛАРИ ВА ҚЎЛЛАНИШИ

Эр ва хотин оиланинг асоси бўлиб, улар икки томон авлодларини ўзаро бириктириб турувчи воситадир. Кишиларнинг қариндошлик даражасига кўра эр ва хотин айна вақтда турлича номланиши мумкин. Масалан, эр хотинга нисбатан ва айна вақтда хотин авлодларидан кимгадир почча, кимгадир куёв, хотин, аксинча, эрга нисбатан ва айна вақтда эр авлодларидан кимгадир келин, кимгадир янга ҳисобланади.

Маълумки, эр оиланинг бошлиғи саналади, ammo уни ифодаловчи эр сўзи расмий нутқдан ташқари ҳолларда камроқ қўлланади. Бу ўринда эски урф-одат, анъана билан боғлиқ ҳодисанинг таъсири сезилади, хусусан, аёлларнинг ўз эрларининг номини ҳамма вақт ҳам очиқ айтивермасликлари шундандир. Айниқса, олдинги авлод аёллари ўз эрларини бош фарзанднинг ёки оилага яқин қариндош-уруғ номлари орқали маълум қилишади: **Болларди отаси ашейтга туради (Намуна). Бахтимизга дадалари** ўлма-син (II. 218). Баъзан мулоқотда эрнинг эшитувчига қариндошлик муносабати орқали айтиш ҳам мумкин: **Иброҳимжон, акайиз(с) қани?** (Тахтакўприк). Эр ва хотин ўзаро муружаатда: **Дадаси**, ба: кенг. Тошкент: **Ойиси**, болага қара(нг).

Анъанага кўра, аёлларнинг, айниқса, бошқа эркак кишилар олдида ўз эрларини «эрим» деб аташи одат эмас, аниқроғи: одобдан эмас, шунинг учун бундай одат тобора камайиб бормоқда ва оилавий мулоқотнинг янгидан-янги шакллари вужудга келмоқда. Жумладан, сўнгги вақтларда **ака** сўзи, адабий тил ва бошқа шеваларда бўлганидек, мазкур шевада ҳам эр маъносида қўллана бошлади, лекин бундай чоғда **ака**, албатта, эрнинг исми билан бирликда айтилади, акс ҳолда эр тушунчаси йўқолиб, ё оддий муружаат, ёки қариндош-уруғ тушунчаси ифодаланади. Эр ва хотиннинг ўзаро мулоқотида эр сўзининг қўлланиши мумкин, иккинчидан, катта ёшдаги эри йўқ аёллар суҳбатда эр, эркак сўзларини, кекса аёллар эса чол сўзини, аксинча, кекса эркаклар **кампир** сўзларини қўллаши мав-

жуд: Мени эрим Султоновоттайди. Мени эркагим похолди ичйа кирип... Эрим(м)и милтиқминан ураверишкан (Намуна). Чолим ўлгандан кейин дартман, инвалит бўгамман (Умарбек), чоғ. (Тошкент): Умиджон, акайиз бормилар?

Шевада эр тушунчасини ифодаловчи сўзлардан бири **тўра** сўзидир. У, адабий тилдаги маъноларидан ташқари, эр маъносида қўлланганда, аёлларнинг ўз эрларига ҳурмат билан муносабатда бўлиши ифодаланади: **Тўрамди** оқинийам, кўкинийам кийвалдим (Намуна), чоғиштиринг: Тол барки сувга чушти, босмачи қўлга чушти, Босмачини(нг) хотини **тўрамлаб** йўлга чушти (Қизил қарвон). Мисоллардан кўринадики, бу сўз, биринчидан, эгаллик қўшимчаларисиз қўлланмайди, иккинчидан, эр маъносида қўлланганда шахс отларини қабул қилмайди, акс ҳолда эр тушунчаси ифодаланмайди. Баъзан мазкур сўз шу шаклда диний раҳнамо бўлган эркак шахс ва унинг ўғилларига нисбатан ҳам қўлланади: Қаландархона дейилади **тўрамми** эшигини (Намуна).

Хотин сўзи оилада эрдан кейинги иккинчи асосий шахснинг - аёл жинсининг номи бўлиб, одатдагича, нисбатан катта ёшдаги, турмуш кўрган аёл, бирор эркакнинг хотини, аёл жинси каби маъноларни билдиради. Бундай маънолар, албатта, матн ҳамда нутқ шароити орқали реаллашади. Мисолларга эътибор беринг: **Хотинди** ати бир бало (Қизил қарвон). **Апандини хотини** бандачилик қилпти. **Хотини** човварган. **Хотилларга** (ош) берилдими? (Умарбек).

Мазкур сўзнинг арабча ва форсча-тожикча синонимлари ҳам қўлланиб туради, аммо улар кўпинча олдинги авлод ҳамда эскича зиёлилар нутқида учрайди: (Вазир): - **Зайилларди** (<заифаларнинг) қонини тўкиш пошшолар учун ҳаром,-дейди (Жумҳурият). Бола онасига: - Менга бир **бевазан** (тул, бева хотин - А.М.) та:на қилди, - деди (Намуна). Тожикча-форсча **ёр** сўзи, айниқса, фольклор асарларида кўпроқ **хотин** (жена) маъносида қўлланади: Томга септим седона, териб йесин бедона. Суйиб олган **йоримни** худо қилди бегона. Самарқанддай шаҳрим қолди, Гуласалхон **йорим** қолди (Қизил қарвон). Албатта, бу сўз, биринчидан, **дўст** маъносидан ташқари, эр маъносини ҳам ифодалайди ва шунинг учун эр ва хотин маъ-

нинг хотинларига нисбатан ҳам қўллайверади: Опаси ўзимиззи опамиздай бўп қоған, **йенгга** дейман (Қизил карвон). Унинг **йангга** шакли кўпроқ уйғур тили, ўш шеваси ҳамда Наманган, Фарғона вилоятларидаги «й»ловчи қишлоқ шеваларида ҳам учрайди. У Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида ака, тоға ва амакининг хотинларининг умумлашма номи сифатида кенг тарқалган.

З.М. Бобур бобоси Абусаид Мирзонинг қизи, ўзининг аммаларидан бирини **ока** деб атаган бўлса, катта амакиси Султоғ Аҳмаднинг кичик хотинини эса **янга** деб атаган: ...бир кун мен **окамни** кўра келганда она била келиб, мени кўрди... Махфий кишилар бориб, **окам** била **янга** била, Поянда Султонбегимни **ока** дер эдим; Ҳабиба Султонбегимни **янга** дер эдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдиким, менинг кейинимча **янга** қизини олиб Кобулға келгай (4. 255). «Бобурнома»да **ока** сўзининг *амма* маъносида қўлланишидан ўтмишда туркий тилларда қариндошуруғ номларининг жинс жиҳатдан фарқланмаган ҳолатининг кўринишидир деган хулосага келиш мумкин. **Аба**, **ача** сўзларининг туркий тиллар ва шевалараро бирида *ома*, бирида *она* маъноларини ифодалаш и ҳам шундандир.

Ўтмишда **ока** сўзининг аёл жинсига нисбатан қўллангани ҳақида гап борганда, қуйидаги маълумотни келтириб ўтишни лозим топамиз. Ҳозирги замон ўзбек адабиётининг таниқли вакилларида Муҳаммад Алининг XIV асрнинг II ярми воқеаларига бағишланган «Сарбадорлар» номли романида **оға** сўзи *ака* маъносида қўлланган бўлса, **оқа** сўзи эса *малика*, *бегим*, *хоним* маъноларида қўлланган, масалан: Абубакр оға, сенинг **оғаларинг** ва Хонлиқ **оқа**, эгачиси Қутлуғ Туркон **оқа** («Шарқ юлдузи» журна-ли, 1990, 9-сон). «Шажарайи турк» асаридида **ақа** шакли *ака* ва *бошлиқ*, *раҳбар* маъноларида қўлланган: Туркон хотиннинг **туққан ақаси** бор эрди, Ҳумор Текин отли. Бир неча уруқлари бир кишини **ақа қилиб** бир юртда ўлтурур эрдилар (1. 31,42).

Яна бир ҳодиса шуки, **ячга** сўзи «Бобурнома»да **чеча** сўзи билан бирликда ҳам қўлланган: ...яна **янга чечамнингким**, Зайнаб Султонбегим (З.М.Бобурнинг амакиларидан Султон Маҳмуднинг бешинчи қизи - М.А.) бўлгай, набераси келиб... (4. 83,417). «Бобурнома»дан фарқли ра-

вишда «Хумоюннома»да **чеча** сўзи якка ҳолда Гулбадан-бегимнинг ўзидан катта қиз қариндошларига нисбатан *она* маъносида қўлланган: (кичик аммаси) Маъсума Султон-бегимни **Моҳи чеча**,(туғишган опаси) Гулрангбегимни **Гул чеча** дер эдим; **чечамнинг** ўзлари (8.40,45). «Моҳи чеча» мурожаатда ҳам учрайди (8.80).

Мазкур шевада ҳозирча **чеча** сўзини учратганимиз ва қандай маъно англатишини аниқлаганимизча йўқ, аммо унинг бошқа ўзбек шеваларида **янга** сўзининг синоними эканлиги, туркий тиллар ва шевалараро *она, ойи, буви, момо, она*(Гулбаданбегимда худди шу маънода қўлланганини юқорида кўрдик) маъноларини ифодалашни маълум (58. 41; Ф.Абдуллаев. Хоразм шевалари. I. ЎзФАН, Тошкент, 1961, 97- бет). Бизнинг Гурлан ва Фузор туманлари вакилларида тўплаган манбаларимизда бир оз тафовут борлиги, жумладан, аканинг хотинини ёш бўлса, ад.**чеча** дейиш, тоға ва амакининг хотинларини **янга**, айни чоғда қари, катта ёшли бўлса **чеча**, ёш бўлса **янга** дейиш аниқланди. Агар М.Кошғарий даврида катта аканинг хотини **янга** деб аталган бўлса (24. 390), «Таржумон»да **чича** сўзи **амма** демакдир (41. 64).

Шевадаги қариндош-уруғ номларидан бири **ая** сўзи бўлиб, **келин** сўзи каби кўп маънолидир. Шунинг учун улар орқали ифодаланган шахсларни нутқ шароитида бири-биридан фарқлаш зарурияти туғилади. Бунинг бир усули мазкур сўзлар йиғиндисидан **-келин ая** бирикмасидан фойдаланишдир. Шу билан birlikда **келин буви** атамаси ҳам қўлланади, лекин юқоридаги атамалар ўртасида маълум тафовутлар бор. Жумладан, **келин буви (буви** сўзининг фонетик жиҳатдан ўзгариши юқорида айтилган бўлса, ёндош келган **нб** товушлари бирикмасининг **мб** тарзида айтилиши одатдаги ҳодисалардандир) атамаси, одатда, амакиларнинг хотинларига нисбатан қўлланса (албатта, мутлақ маънода эмас), **келин ая** атамаси эса ака, тоға ва кичик амакиларнинг хотини, шунингдек амаки, амма, тоға, хола, ака ва опаларнинг катта ўғилларининг хотинларига нисбатан ҳам қўлланади. Шу ўринда шароитта қараб **ая** сўзининг ўзи қўлланиши ҳам мумкин: Аравани тагига септик кепак, йор-йор, Мени **айам** сеплари ба:ри ипак,

йор-йор (Кенгаш). **Айа**, акам(м)и эски пайпағлари йўғми? Қайд этилган атамалардан келин буви нисбатан камроқ қўлланади.

Келин ая атамаси нутқда кенайа, келин айа, кенайи каби шаклларда учрайди: **Кенайилари** йозипти бунни (Жалолбек), чоғиштиринг: **Кўқон: киннайи** (57. 410). Маълумки, биз ўрганаётган шевага **ойи** шакли хос эмас, бироқ юқоридаги бирикмалар таркибида қўлланиши аниқ. Иккинчидан, вилоят доирасида, жумладан, Жалолқудуқ туманида **ойи** сўзи тоғанинг хотини маъносида қўлланиши учратилди: «Тоғомни хотинини **ойи** деймиз, **келин айа** - аканинг хотини»; Риштон (Бешкапа): **келин ояа**.

Ая сўзи айрим қўлланганда, биринчи навбатда аканинг, шунингдек *тоғанинг хотини* маъносини ифодалайди; Хўжаобод, Кувада ака, амаки ва тоғанинг, Кўқон атрофи қишлоқларида, Бувайда ҳудудида тоғанинг хотинидир. Айни чоғда вилоятнинг Избоскан, Хўжаобод, Қўрғонтепа туманларида **айа//йанга**, Шаҳрихон: **айа//келин(м) буви** параллеллиги ҳам мавжуд, чоғиштиринг: Тўрақўрғон (Оқтош): **айа//йанга** - аканинг хотини, Жиззах: **ойи//йанга**. Пскентда онани «опа» деювчиларда **ая** сўзи *опа* маъносида, онани «ая» деювчи шева вакилларида янгани **ойи**, Зоминда эса қайнанани **йанга** деб аташ ҳам кузатилди, чоғиштиринг: Бувайда: «Келинимизни исминни айтиб «опа» деймиз» ёки тўғридан-тўғри «опа» ҳам дейишади. Бу, бизнингча, ҳурматлаш, ўзини яқин олиш натижасидир. Наманган тумани шеваларида ака, тоға ва амакининг хотинлари, шунингдек келинни куёвникига кузатиб борувчи ҳамда дастлабки кунларда куёв-келинга хизмат қилиш учун ётиб қолувчи ҳар қандай аёл ҳам **аянга** деб юритилади. Бизнинг назаримизда, мазкур сўзнинг охириги **а** элементида **айа** сўзининг изи борга ўхшайди (шевэллар ва туркий тиллараро **айа** сўзининг диалектал синонимларининг иштирокини ҳам назарда тутиш лозим, чоғиштиринг: Тошбулоқ: **йанга//йангача**).

Ая сўзи фақат андижон шаҳар шевасидагина эмас, балки умуман Фарғона водийси шеваларида ҳам замонавий касб эгалари, раҳбар, маълумотли, обрў-эътиборга эга бўлган, одатда, ўрта ёшдаги аёлларга нисбатан қўлланади: **Айам-**

ди қизи ортихча чиройли вар-та. **Аймам** жа: саддаикан. **Айя**, маҳаллайиззи нима деб оташарди? (Намуна). **Айамми** бувси каттайла хотин. **Айя**, ким топкан силарни? (Маориф). Бу сўз кейинги вақтларда ҳатто *она* маъносида ҳам қўллана бошлади: **Айя**, пайпахти товберинг (Жалолбек), чоғиштиринг: Сурхондарё, шимолий ўзбек шеваларида **айя** сўзи *буви* маъносида қўлланаверади (ЎТА, 1985, 5, 65-бет).

Ая сўзининг *она* маъносида қўлланиши қатор сабаблар билан боғлиқ. Биринчидан, ёндош ўш, фарғона ва қўқон гуруҳ шеваларида, жумладан, вилоятнинг балиқчи, жалолқудуқ шеваларида **ая** сўзи *она* сўзи ўрнида қўлланади. Бундай ҳолат Жиззах, Пскент аҳолиси нутқида ҳам мавжуд. Иккинчидан, кундалик матбуот, радиоэшиттириш ва телекўрсатувларда, айниқса, Фарғона водийсидан чиққан энг мўътабар, атоқли аёлларнинг «ая» деб аталиши ҳам, юқорида айтилганидек, алоҳида таъсир кўрсатди, жумладан, Халқ артисти Лутфихоним Саримсоқова, собиқ Шўро раҳбарлари билан учрашган ўзбек аёллари ҳақидаги мақолаларни эсланг. Учунчидан, онани «буви» деб аташ адабий тил талабига мос эмас ва бу мактаб таълими орқали ёшлар онгига сингган, бироқ оғзаки нутқда, айниқса, оила муҳиtida **она** сўзини қўллаш шева вакиллари учун ноқулайроқ сезиладигандек кўринади (тошкент ва фарғона тип шаҳар шеваларида ҳануз **она** сўзининг оммалашмаганига ҳам эътибор беринг), аксинча, **ая** сўзида маъно жиҳатдан ҳам, талаффуз жиҳатдан ҳам анча мулојимлик, енгиллик сезилади. Бизнинг кузатишимизча, аёлларни **она** ва **ая** деб аташ уларнинг маълум ёшга бориши билан белгиланавермайди, балки бу борада ижтимоий омиллар муҳим таъсир кўрсатади. Агар илгарилари фарзандлар оналарини, ёшидан қатъи назар, ўз шеваси асосида **она**, **эна**, **аба**, **ача**, **буви...** тарзида атайверган бўлса, ижтимоий ҳаёт, шевалараро алоқанинг кучайганлиги бундай маҳаллийчиликка чек қўймоқда. Хуллас, оналарни ёшга ёки ташқи кўринишга қараб белгилаш асосий мезон эмас, чунки ҳатто 35-40 ёшларда онагина эмас, балки буви бўлганлар мавжуд, аммо улар сира ҳам «буви» бўлмоқчи эмас.

«ҚАЙИН»ЛАР ВА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

Одатда, оила вужудга келишидан олдин икки қариндош-уруғ ёки ёт шахслар ўртасида бўлажак оила хусусида ўзаро келишув бўлиб ўтади ва шу келишув оилага асос солади. Демак, мазкур алоқа эр ва хотин муносабатидан олдин бошланади. Алоқада бўлувчи томонлар бир-бирига нисбатан **қуда** деб юритилади, бироқ бу сўз кишиларни на жинс, на келин ёки куёв томони жиҳатдан ажратмайди, яъни икки томоннинг ўзаро келишуви - «шартнома»си натижасида туғиладиган бу тушунча куёв билан келиннинг ота-оналарининг бир-бирига нисбатан ким бўлишлигини билдиради, холос, шунинг учун у икки томон келишуви амалга ошгандан кейингина реал кучга эга бўлади: Сизда тўққиз қиз боракан, бизда тўққиз ўғил бор. Иккаламиз **қуда** тутиссак, деган махсатга кеган эдик. Шунда у **қудасига...** айтипти (Фарғона).

Қудачилик амалга ошгандан кейин келин ва куёвнинг барча қариндош-уруғлари, ҳатто бирор маросимда қатнашувчи ёр-дўстлари ҳам, ёши ва жинсидан қатъи назар, **қудалар** сўзи билан ифодалана олади. Бундай чоғда, одатда, қуданинг кўплиги эмас, балки қудага тегишли бўлган шахсларнинг кўплиги ифодаланади, холос: **қудалар** кепти (Тахтакўприк) каби (чоғиштиринг: **қуда** томон, **қуда** тараф).

Қуда сўзининг маъноси кенг бўлса-да, лекин қўлланмиш доираси нисбатан чекланган: у аксарият ота-оналар нутқида учрайди, бошқа қариндош-уруғлар нутқида эса **қуда** сўзи баъзи қариндош-уруғ номларининг изоҳловчиси сифатида қўлланади. Масалан, **қуда бува, қуда хола, қуда амма, қуда тоға, қуда ая, қуда буви** каби. Булардан **қуда бува** билан **қуда хола** атамаларининг маъноси анча кенг, жумладан, ака, опа, амаки, амма, тоға, хола кабиларнинг келин-куёвларининг оналари ва шу оналарнинг опалари, сўзловчига нисбатан катта ёшдаги сингиллари ҳамда хотин қудалари ҳам **қуда хола** деб юритилса, келин-куёвларнинг оталари ва шу оталарнинг акалари, сўзловчига нисбатан катта ёшдаги инилари, уларнинг эр-

как қудалари эса **қуда бува** деб юритилади: **Қуда холам** томини толдан йопкан, йор-йор, Тол хивиштек келини қайдан топкан, йор-йор? (Қизил қарвон). Лекин **қуда** сўзи **ота, она** ҳамда **ака, она** каби сўзлар билан бирикмайди (бу ҳақда қуйироқда ҳам гапирилади). Қуда томоннинг номланиши қўшни қишлоқ ва ёндош шеваларда ҳам деярли бир хил, жумладан, Жалолқудуқ: **қуда тоға, қуда хола**, Тўрақўрғон: **қуда тоға** (ака ва опанинг қайнаталари).

Шевада **қуда** сўзи билан ўзакдош бўлган **қудағай** сўзи ҳам мавжуд. Бу сўз, бизнинг аниқлашимизча, келин ва куёвнинг тоға, хола, амаки, амма, ака-ука ва опа-сингилларини умумлаштириб ифодалайди ва шунинг учун кўпинча кўплик қўшимчасини олади. Мазкур шахсларнинг болалари ҳам **қудағайлар** деб юритилаверади ва бу сўз қуда томонларнинг ўзаро мулоқотида ҳам қўлланиб туради. Мазмунан қараганда, **қудағай** сўзи аксарият қудага нисбатан иккинчи даражали шахсларни ифодалайди, жумладан, **қудани оши билан қудағайни сийламоқ** (Тошкент) ибораси ҳам ана шу фикрга ишорадир. Кўринадики, **қудағай** кишиларни жинс жиҳатдан ажратмайди, гарчи айрим манбаларда аёл жинсини, яъни *хотин қуда* маъносини ифодалайди деб кўрсатилса ҳам (55. II.612).

Модомики, этимологик жиҳатдан **қуда** сўзи мўғулча экан, **қудағай** ҳам ана шу манбадан ясалган бўлиши керак, чоғиштиринг: хакас: **худағай**, ёқут: **ходоғой**, қирғиз: **қудағий**. Олимлар **қудағай** сўзини **қуда + -ғай//ғий** тарзида қарашади ва аффиксни ўз навбатида аёллик жинсини ифодаловчи **-ғи** ва чақириниш кўрсаткичи **-й** элементларидан иборат деб кўрсатишади (33. 73-75; 14. 127-128). Эътироз йўқ, лекин шундай бўлса-да, қуйидаги тахминни айтиб ўтишни лозим топдик: **қуда+аға+-й> қудаағай>қудағай**. Қадимда **ака//ока//ақа//оқа//аға//оға** параллелиги эркак ва аёл жинсига нисбатан қўлланаверганини юқорида кўрган эдик. Бу ҳам **қудағай** сўзи хотин қудани билдиради дейиш ўта тўғри эмаслигини кўрсатади.

Агар келин ва куёвнинг **ота-оналари** бир-бирига нисбатан **қуда** деб юритилган бўлса, аксинча, қудалар ва уларнинг оила аъзолари ҳамда қариндош-уруғлари келин-куёвга нисбатан **қайин>қайн...** бўлиб ҳисобланади. Лекин бу

шакл ҳеч қачон якка ҳолда қўлланмайди, балки бирор қариндош-уруғ номининг биринчи компоненти бўлиб келади, холос. **Қайн** шакли мазкур шевада, одатда, **ота, она, оға, ини, сингил** сўзлари билан бирикади-ю, бироқ **дада, ая, ака, опа** ва **ука** сўзлари билан эса бирикмайди. Бу жиҳатдан **ака** сўзи ўрнида **оға, ука** сўзи ўрнида **ини, опа** сўзи ўрнида **эгачи** сўзлари қўлланади, лекин ҳар икки ҳолда ҳам, бари бир, **қайн** шакли **ота, она** ҳамда ҳар икки томоннинг қориндошлари номини билдирувчи сўзлар билан бирикади, қўлимиздаги манбаларда эса **қайн** шакли айрим ўзбек шеваларида **ака, опа, ука** сўзлари билан ҳам бирика олишини кўрсатади, жумладан, Бекобод, Фузор, Навоий, Қизилтепа, Пахтачи, Нуробод туманлари аҳолиси нутқида **қайнака, қайнопа, қайнука//қайнука** шакллари қайд этилди. Ўзган: **қайнака** (57.347).

Албатта, **қайн** шаклининг ҳамма вақт қўлланиши шарт эмас, айниқса, бевосита мулоқотда қуда томон вакилларида **қайин** сўзи иштирокида мурожаат қилиш одобдан саналмайди, акс ҳолда тингловчини ўзидан узоқлаштириш маъноси ифодаланади. Шунинг учун сўзловчи тингловчига ўзининг бевосита қориндошлари номи билан мурожаат қилади. Бу ҳол деярли барча шевалар учун умумийдир, жумладан, вилоятнинг Қўрғонтепа туманида **қайната** сўзи ўрнида **ота, қайнана** сўзи ўрнида **опа** сўзлари қўллана олади. Айни чоғда айрим жойларда чекланиш ҳам учрайди, масалан, Шаҳрихонда кўпинча хотиннинг ака-укаларини **қайнаға** деб юритилиши маълум. Бундай ҳодиса кўшни Наманган вилояти шеваларида, шаҳар шевасида ҳам мавжуд (37. 16), чоғиштиринг: Самарқанд вилоятининг Норпой туманида: **қайнана** ёш бўлса **хола**, кексароқ бўлса **момо** сўзлари билан юритилса, **қайната** эса **ота//тоға//бува** параллеллигига эга; шу вилоятнинг Нуробод туманида **қайнана: она//хола,қайната: ота//тоға**, Бухорс тумани аҳолиси нутқида **қайнана** (эрнинг онаси): **ойн//ойби**.

Қайн шакли иштирокида тузилган қариндошлик аталмаларида шундай фонетик ўзгаришлар юз беради:

а) **ота, она** ва **оға** сўзлари билан бирикканда, мазкур сўзларнинг биринчи унли товуши **а** унлиси билан алмашади: Аввал эди ўз **отам**, энди бўлди **қайнатам**, - депти

(Жалолбек). **Қайнанам** бечора ҳаммасини эплап туради (Чархпалак). Кеча **қайнағам** келди (Тахтақўприк). Баъзан она сўзининг бош товуши тушса, гоҳо гаплогология натижасида а шаклигача қисқаради: Мен бир вахтларда **қайннаммикига** борсам, **қайннам** менга оссолайтип... (Умарбек). Аввал эди ўз бувим, энди бўлди **қайнам-а**, - депти (Жалолбек). Сўнгги ҳолатда: **қайн+она** > **қайнона** > **қайна-на** > **қайна**; чоғиштиринг (Ўш): **қайна-келинд** ирқи ҳич келишимийди (43. 29); Поп: **қейната**, **қейна** (48.487), **қейнаға** (48. 488), сўнгги сўзлардаги **е(э)** <а тил ўрта й ундошининг таъсиридан бўлиши керак:

б) **ини** сўзи билан бирикканда ҳам ҳосил бўлган бир хилдаги икки бўғиндан бири гаплогология қонунига кўра тушиб қолади: **қайин+ини** > **қайнини** > **қайни**, ҳалиги **қайнимга** уссўм берсин (Умарбек);

в) **сингил** сўзи билан бирикканда, баъзан охириги и товуши тушса, баъзан охирида и товуши ортади: **қайсий-нис** побиркада ишлайди (Кенгаш). Бу бир чиқармаган (турмушга чиқмаган - А.М.) **қайнисинглимникийди** (Қизил карвон), Тошкент: **қайнисингил**(49. 276).

Қайин сингил атамаси, бошқа кўшни ўзбек шеваларида бўлганидек, эр ва хотиннинг сингиллари маъносини ифодалайверади, аммо бу атаманинг қадимги ёзма ёдгорликларда қайд этилмаслиги, бизнингча, унинг нисбатан кейинчалик шаклланганлиги билан боғлиқдир.

Қайин сўзи «Бобурнома»да **қойин** шаклида қўлланган: Неча навбат **қойин отаси** Юнусхонниким, Ченгизхоннинг иккинчи ўғли Чигатайхон наслидандур...(4. 63), чоғиштиринг: Хоразмшоҳнинг **қоин отаси** (62. 197). Кўшкўпир (Ўзбекёп) туманида **қойнота**, **қойнона** шаклларида қайд этилди ва **о** унлисининг аниқ талаффуз этилиши кузатилди. Бу ўринда унлилар оҳангдошлиги таъсири бўлиши мумкин. Бироқ Шовот (Бешмарган) аҳолиси тилига оид материалларда ҳам ана шу ҳолат мавжуд: **қойнота**, **қойна**, **қойнбика**. **Қайн** элементини олган сўзлар, юқорида эслатилганидек, келин ёки куёв томонидан ўзгалар ёки ўз қариндош-уруғлари билан бўлган суҳбатда қўлланадию, лекин қуда томон вакиллари билан бевосита мулоқотда қўлланмайди. Бундай чоғда, одатдагидек, **ота**, **дада**,

буви(она), ака, она каби сўзларнинг ўзи қўлланади. Дейлик, келинлар ўзаро мулоқотда ҳеч қачон «қайнана» деб мурожаат қилмайди.

Шу муносабат билан **қайин** сўзининг этимологик таркиби ҳақида қуйидаги фонетик ҳодисага диққатингизни қаратмоқчимиз.

Қайин сўзидаги **а** унли товушнинг қадимги туркий тил орқа **а** товуши эканлиги ҳақиқат. Буни «Девон» материаллари ҳам тасдиқлайди. М.Кошғарийнинг таъкидлашича, **қайни, қайнага** ва, умуман, ўзига яқинларини қадимда туркий қабилаларнинг бирида **қайин** деб аташган бўлса, бирида **қазин** деб атаган (23. 68), чоғиштиринг: **қадин**. Бироқ **қадин, қайин** сўзлари ДТСда **тестъ**, яъни хотиннинг отаси деб таржима қилинган (9. 402,407). Мисоллардан кўринадики, **қайн** шакли тарихан икки қисмдан иборат бўлган ясама сўздир: **ўзак қай//қаз//қад+** ясовчи кўшимча **-ин**. Ўзгариш аввало **ўзак** охиридаги ундош учун характерлидир ва у тилимиз тарихидаги **д//з//й, д//т, қ//х** каби фонетик ҳодисалар билан, аффикс таркибидаги унлининг тушиши эса тор унлининг ўта қисқалиги, сўнгги сўз билан бирикиш натижасида урғунинг кўчиши каби ҳодисалар билан боғлиқ.

Бироқ XIV аср ёдгорлиги - «Таржумон»да таҳлил этилаётган сўз ад. **қўйин** шаклида берилган: **қўйин ата** - қайната, **қўйин ана** - қайнана, **қўйин қариндашлар** - қайната билан қайнананинг болалари (41. 64), «Бобурнома»да эса ад. **қойин** (4. 63) шаклида учраши **ўзак** унлисида ҳам ўзгариш юз берганини кўрсатади: қадимги лабланмаган тил орқа кенг (қуйи даража) туркий **а** унлиси XIV асрда лабланган тил орқа ўрта кенг **ў** унлиси билан, XV-XVI асрларда эса лабланган тил орқа кенг (қуйи даража) **о** унлиси билан алмашган. Дарвоқе, **қойин** шакли ҳозирги қоракўл шеvasида ҳам мавжуд: **қойнона** – қайнана (58. 430). Бу ҳолда **қайн** <**қайин** сўзи юқоридаги **қўйин** сўзининг ҳам фонетик, ҳам семантик жиҳатдан ўзгариши натижаси бўлиб кўринади. Агар **қўйин** сўзининг **кўкрак, қучоқ, бағир, оғуш, кўкс** маъноларини ифодалаш (9. 453) ҳамда **қуйи, наст, ост** маъноларини ифодаловчи қадимги ад. **қўди** (9. 451) сўзига асосланиб, эр ва хотин ўртасидаги муносабатлар асосида **қайин** сўзи **қўйин** сўзи билан боғлиқ ва **қайин**

дастлаб хотиннинг ота-онасига нисбатан қўлланган деб ўйлаймиз. Л.А. Покровская эса **қайин** сўзини этимологик жиҳатдан **қадин**, яъни **хотин** сўзи билан боғлайди (33. 71). Бу борадаги яна бир муаммо ўзак отми ёки феълми деган савол ва **-ин//ун** аффиксининг қайси сўз туркумидан сўз ясашидир. М.Кошғарийнинг «**қатун** – Афросиёб қизларидан бўлганларнинг номи» (22. 388) дейиши мазкур сўзнинг шаклланиш тарихи ўта узоқлигини кўрсатади.

М. Саидова ҳам юқоридаги фикрни келтиради ва ўзига хос талқин қилади. Тўғри, туркий тиллараро, жумладан, ўзбек тилида муаллифлар учун фонетик далиллар мавжуд, бироқ бизга нима учундир **қайин** ва **хотин** сўзлари ўзаро лексик-семантик жиҳатдан тўлиқ мослашмагандек кўринади. **Қайин** сўзи жинс жиҳатдан бетараф бўлгани ҳолда, **хотин** сўзининг *аёл* тушунчасини ифодалаш билан чекланганлиги ҳам шундан далолат беради. Шимолий-шарқ туркий тиллардаги, жумладан, хакас, тува тиллари ҳамда олтой тиллари шеваларидаги **қат//хат** (**хотин**, *аёл*, *жувон*), ўзбек тилидаги **қат** ва қадимги туркий тилда *олд*, *ён* маъноларини ифодаловчи **қат** (22. 311) сўзларида қўшилиш, бирлашиш, қатлашиш (чоғиштиринг: **иккиқат**, **қават**, **қатма-қат**) тушунчаси ифодаланади. Шу жараён **хотин** (<**қатин//қадин//хатин**) сўзига асос бўлган бўлиши керак. И.Исмоилов ҳам **хотин** сўзини **қат** сўзи билан боғлаган (16. 107). Унинг *малика*, *хон*, *бекнинг хотини* маънолари ҳам шу билан боғланса ажаб эмас. Шунини қўшимча қилиш керакки, бу сўз тарихан ад. **хат//қат+(и)н** қисмларидан иборат бўлиб, **-(и)н** амалнинг бажарилишида иштирок этувчи восита маъносини ифодаловчи сўз ясовчи элемент бўлган, чоғиштиринг: ад. **хати**, **қати**, **қадди** (М.И. Боргояков. Словник Г.Ф.Миллера по тюркским языкам Сибири, 127- бет); **қат** - томон, ён, қатор, қават (С.Е.Малов. Памятники... , 412- бет).

Мазкур шевада баъзан **қайнага** ўрнида **мулла ака** бирикмаси ҳам учрайди. Бу атама қариндошлик атамаси сифатида, одатда, келинлар нутқида эрининг акасини, шунингдек иниларининг каттасини ҳурматлаш юзасидан қўлланади: **Муллакам** кегича ўтиринг (Намуна). Бироқ бу сўз эрининг энг яқин қариндошларининг ўзидан катта ўғилларига, муомала чоғида эса, яъни мурожаатда ўзидан сал

каттарок ёт кишиларга нисбатан ҳам қўллана олади: Каримжон амакимми ўғли. **Муллакам** жа: садда-да (Намуна). Пахтаобод: Эй муллака, мен бир ўтирсам, уч кечойу уч кундуз ўтираман, дегандан кейин йўловчи кетовради.

Агар тошкент шевасида эрнинг бош укасини муллака деб аташ расм бўлса, кундалик алоқада ўзидан каттарок ёшдаги эркак кишиларга «муллака» деб мурожаат этиш водийдаги бошқа шеваларда ҳам мавжуд, чоғиштининг: Бухоро-Самарқанд: **ака мулло**. Бу жиҳатдан Шаҳрисабз шаҳри вакиллари нутқи характерли кўринади: уларда **мулло (мулла)** сўзи талайгина қариндош-уруғ номлари билан бирика олади, масалан: **янга мулло** (келин), **унамулло// аямулло** (қайнана), **амакимулло** (қайната), **укамулло** (қайни, қайнсингил). Айни чоғда қайнанани келинлар томонидан «онабийе» деб мурожаат қилиниши ҳам мавжуд (57. 237). Яна: **янга мулло** - амаки ва тоғаларнинг хотини (Бухоро), **муллопа//чеча** (Хатирчи). Кўринадики, **мулло** шакли мазкур шеваларда жинс ажратмайди. Эҳтимол, бу тожик тили таъсирдир.

ҚАРИНДОШЛИККА ОИД БОШҚА АТАМАЛАР ВА УЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Бўлажак келин ва куёв ўртасида ёки қудачиликнинг тикланишида фаол иштирок этувчи шахс - куёв томоннинг вакили мазкур шевада **совчи**, **йовчи** ва **жовчи** шаклларида учрайди. Сўнги икки шаклни мутахассислар сарой ва қипчоқ гуруҳ шеваларининг таъсири деб тўғри кўрсатишади (10. 19). Дарҳақиқат, шаҳар таркибига қачонлардир қўшилиб кетган собиқ ёндош маҳаллалар, масалан, Оқбура, Қорабура аҳолиси қипчоқ уруғларига мансубдир.

Совчи сўзининг *хабар* маъносидаги қадимги **сав** сўзидан **-чи** аффикси ёрдамида ясалгани маълум (24.445). Шу билан бирликда арабча **завж** (эр) сўзини ҳам эслашга тўғри келади, ахир, **совчи** эр томондан келади-да! Эҳтимол, тожикча **завчи** сўзи ана шу арабча **завж** сўзи билан боғлиқдир. Иккинчидан, гарчи олимлар М. Кошғарийга

суяниб, **-чи** элементини ясовчи деб қарашса-да, ёши улуг биродар, яъни *ака* маъносидаги **ичи** (22. 114) сўзи билан боғланиш йўқмикан деб ўйлаймиз. Туркий **совчи** ва тожик тилидаги **завчи** сўзларининг шакл ва маъно жиҳатдан мос келиши ҳам тасодифий бўлмаса керак. Мисолларни чоғиштиринг: **совчила** кеп кетти. Қашқадарё шеваларида: Илгари **завчила** ўйма-ўй... йуруп қис қидирайчийдила (58.210); Қўқон: **зовчи** (58. 409).

Маълумки, қудачилик маълум босқичларни босиб ўтади ва у табиий асосда эмас, балки кишиларнинг ўзаро келишуви туфайли юз берадиганлигидан айрим сабабларга кўра узилиши ҳам мумкин. Қудачиликнинг бошланғич босқичи **бўлмоқ** ва **унамоқ** (чоғиштиринг: **кўнмоқ**) феълларининг турли шакллари ҳамда **-га** ёрдамида ифодаланади: Қиз Ҳошим копир диганга **бўлиғли:кан** (Қизил карвон). Мени хотинга **бўлушканидик**. Энди тўй қиламиз деп турувдик, бувумиз ўлди, тўй тўхтади...(11. 155-156), чоғиштиринг: **унамоқ**, **унаштирмоқ**, **унашилмоқ**, **унаштирилмоқ**, **унаштиришмоқ**.

Оилавий ҳаёт жараёнининг реал бошланиши ва унинг бузилишини ифодаловчи сўзлар ҳам бор. Бунда эркакларга нисбатан **олмоқ** ва **қўймоқ**, аёлларга нисбатан **тегмоқ** ва **чиқмоқ** феъллари қўлланади. Булардан **олмоқ** ва **тегмоқ** феъллари оилавий ҳаётнинг бошланиши, **қўймоқ** ва **чиқмоқ** феъллари эса, аксинча, унинг бузилишини ифодалайди. **Оила қурмоқ** ибораси жинс жиҳатдан фарқсиз қўлланаверади.

Тўйнинг босқичларидан бири никоҳ маросимидир. Бу жараённинг асосий вазифаси қариндош-уруғ, дўст-биродарлар олдида келин билан куёвнинг розилигини расмий равишда олишдир. Бу маросимни келин билан куёвнинг ота-оналари томонидан белгиланган расмий вакиллар, одатда, қариялар, бола-чақа кўрган кишилар ўтказади ва улар ота-она вазифасини бажаргани учун **вакил ота**, **вакил она** деб юритилади. Анъанага кўра бўлса керак, бу ўринда **ота**, **она** сўзларининг диалектал шакллари қўлланмайди, ҳисоб. Айниқса, **вакил ота** (арабча+ўзбекча) бирикмаси кўпроқ қўлланади ва у **вакил ота**, **ўкил ота** шаклларида учрайди. Қўшни норин-учқўрғон гуруҳ шеваларида эса **вакил** шакли **укул** тарзида талаффуз қилинади.

Унинг қўлланиш доираси кенгайганидан **оға**, **ука** сўзлари билан ҳам бирика олади: **укул ота** – вакил ота, **укулена//укулина** – вакил она, **укул оға** – вакил ака, **укулука//укулка** – вакил ука (Х. Акромова. Норин-Учқўрғон группа шевалари лексикасидан материаллар. “Ўзбек тилшунослиги масалалари”. Илмий ишлар тўплами. ТошДУ, Т., 1988, 79- бет)

Маълумки, айрим ўзбек шеваларида **вакил ота**, **вакил она** атамалари ад. **муриндиқ ота**, **муриндиқ эна** деб юритилади, бироқ уларнинг вазифаси айнан тенг эмас. Масалан, **муриндиқ эна** келинни аравадан тушириб олувчи аёл (57. 378). Бу соҳада икки нарсани аниқладик. Биринчидан, Янгибозор туманининг Боғолон қишлоғида ад. **бурундиқ ота//она** вариантыни учратдик (чоғиштиринг: **бурун//мурун**), иккинчидан, бундай шахс совчилик ишларини ҳам бажаради.

Кўп хотинлилик, одатда, ўтмишга хос бўлиб, унинг тилдаги кўринишларидан бири **кундош** сўзидир. Бу сўз бир эрга тегишли бўлган икки ёки ундан ортиқ хотинларнинг бир-бирига муносабатини билдиради ва **кундаш** тарзида талаффуз қилинади: **Кундашлари** куйип, қизни ҳовузга чушириб йубаради (Жалолбек). Бита **кундаши** бориди (Қизил карвон). Бу сўзни, гарчи у ҳақда турли этимологик қарашлар мавжуд бўлса-да (40. 104-106; А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, 107-108- бетлар), тарихан **кунда+эш**, яъни маъно жиҳатдан **кунда** бирга, **кунда** ҳамроҳ деб қараш ҳақиқатга яқинроқ кўринади (сўнгги бетларга ҳам қаралсин). Бироқ қадимги туркий тилда **қариндош**, **халқ**, **киши** маъносида **кун** (9.326) ва **иккинчи хотин**, **кундош** маъносидаги **кун** (24.255), **чўри**, **хизматкор** маъносидаги **кунг** (23.216) сўзлари ҳам бўлган, лекин **кун** кўпроқ ҳозирги **қариндош-уруғ**, **қавм-қариндош** тарзида **қадаш** сўзи билан birlikда қўлланган: **кун қадаш//қадаш кун** – эр ва аёл қариндошлар (9. 326,401-402; 46.44-45).

Эҳтимол, бу ҳолда **кундош** сўзи ўша **кун қадаш** бирикмасининг қисқаришидан туғилган бўлиши мумкин ва **-дош** қўшимчасининг юмшоқ ўзақларда ҳам кўпроқ сақланиб қолиши, яъни тил оҳангдошлигига ҳамма вақт бўйсунавермаслиги шу билан боғлиқ эмасмикин деб ўй-

лаймиз. Мутахассислар мазкур **кун** сўзини тунгус-манжур тилларидаги **ахун** (ака) сўзининг иккинчи компоненти (бўғини) -**хун** билан, уни эса ўз навбатида хитойча *ака* маъносидаги **хюн** (чоғиштиринг: хунлар//гунлар - қадимги туркий қабилалар - А.М.) ёки **сюн** билан боғлашади (26. 100, чоғиштиринг: Н.Я.Сыромятников. Как отличить заимствования от исконных общностей в алтайских языках. ВЯ. 1975, 3- сон, 53- бет). Қуйидаги сўзларга ҳам эътибор беринг: **қазаш** — ака, қариндош, туғишган, биродар; **қап** - қариндош, **қап қазашимни** - қариндошларимни (5. 192-193,198). Тарихан **қадаш** ва **қазаш** сўзларининг э>д асосида ўзаро боғлиқлиги кўзга ташланади.

Агар қариндош, яъни туғишган опа-сингилларнинг эрлари бир-бирига нисбатан **божа** деб юритилса, туғишган ака-укаларнинг хотинлари эса бир-бирига нисбатан **овсин** деб юритилади: Шу ваққача **овсинига** дастон қилиб йурипти (Тахтакўприк), чоғиштиринг: бошқирд: **апсин**// **апҳин** (54. 134), қозоқ: **абисин** (14. 121). Бошқирд тилида с>ҳ ҳодисаси шу тилнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир (Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948, 23, 27-28- бетлар). Бу сўз ҳам бошқа туркий тилларга хос сўзлардан бўлиб, **божа** сўзи божаларнинг ўзаро мурожаатида қўллангани каби, овсинларнинг бир-бирига ва яқинларига мурожаат қилишида қўлланади.

Мазмунан **овсин** сўзи **опа** ва **сингил** сўзларининг бирикишидан туғилганлиги аниқ сезилади. **Аба**, **ава**, **апа** ва уларнинг бошқа шакллариининг бир манбадан эканлиги ҳамда уларнинг маъноларидан бири *опа* эканлиги, иккинчи қисм, яъни **-син** элементининг *кичик*, *сўнгги* маъноларидаги **сингил** сўзи билан боғлиқлиги кўриниб турибди. Чиндан ҳам овсинлар ака-укаларга мос равишда ёш жиҳатдан, одатда, катта-кичик, яъни *опа* ва *сингил* тарзида бўлади. Агар **аба**, **ава**, **апа** шакллариининг *ота*, *бобо* маъноларини ифодалаш иорқали (38.54-55) *катта*, *бош*, *биринчи* маънолари келиб чиқса, **-син** элементини эса *охирги*, *сўнгги* маъносидаги юқорида айтилган туркча **сўн** сўзи билан боғлаш мумкин бўлади («сингил» сўзи таҳлилига ҳам қаралсин). Шу жиҳатдан баъзи олимларнинг бошқирд тилидаги **апсин** (/апҳин) сўзининг иккинчи элементини қўшимча деб тахмин қилиши асосли

кўринмайди, ammo биринчи қисмнинг охиридаги **а** унлисининг тушиб қолганлиги ҳақидаги фикрга эса қўшила- миз (53. 134). Бизнингча, қозоқ тилидаги **абисин** сўзида иккинчи унлининг тор унли билан алмашиши сўнгги эле- ментнинг таъсири натижасидир.

В.И. Цинциус ҳам иккинчи элементни **-з** асосида ясалган кўшимча деб қарайди (46.34). Бизнингча, **-з** иккинчи эле- мент бошидаги **с** товушининг икки унли орасида қолиши сабабли туғилган бўлиши керак.

Овсин сўзи бошқа қариндош-уруф атамаларига нисба- тан кейинги даврлар маҳсули бўлмоғи керак, чунки **овсин** атамасининг ибтидоий оила шароитида яратилиши амри маҳол туюлади. Ҳозирга қадар ибтидоий ҳаёт тарзида яша- ётган айрим қабилаларда кўп эрлилиқнинг учраб тури- ши, жоҳилия давридаги араб қабилаларида хотиннинг болага мерос қолиши каби ҳоллар **овсин** атамасининг яра- тилиши учун ижтимоий манба йўқлигини кўрсатади. Би- нобарин, овсин оилада якка эр-хотинлилик мустаҳкам- лангандан сўнг юз берган юксак онглилик, ахлоқий- маънавий муносабатлар маҳсули бўлиши керак. Айрим олимларнинг **овсин** атамаси «қариндошлик муносабатлари энди шаклланаётган (тагини биз чиздик - А.М.) пайт- ларда яратилган» (37. 19) тарзида худди кўрган-билган- дек хулоса чиқариши тўғри эмас. Унинг қадимги туркий тилга оид луғатларда учрамаслиги ҳам **овсин** сўзининг кей- инги даврлар маҳсули эканлигига ишорадир.

Биз қўшни Наманган вилоятининг айрим қишлоқ ше- валарида **овсин-ажи**, чоғиштиринг: қозоқча **абисин-ажин** (14.121), Навоий вилояти доирасида эса **овсин** сўзининг **ойсун** шакллари учратдик, чоғиштиринг: Бухоро вило- яти шеваларида **авсун//авсин** (29. 109).

Ҳозирги кун нуқтаи назаридан луғавий маъносини йўқотган ва шунинг учун якка ҳолда қўлланмайдиган сўзлардан бири **халаж** сўзидир. У **хотин** сўзи билан бир- ликда қўлланади ва жуфтликнинг иккинчи компоненти бўлиб келади: **хотин-халаж**. Луғавий жиҳатдан бу жуфт- ликнинг маъноси *хотин-қизлар* деган тушунчани ифода- лайди-ю, лекин, одатда, катта ёшдаги аёлларга нисбатан қўлланади: **Хотин-халаж** келади (Умарбек). **Хотин-халаж- лар** қани? Айтинг, кирисин (Қўнжи). Профессор С.Иб-

роҳимовнинг кўрсатишича, бу бирикма «оила аъзолари» маъносини ифодалайди: Маккам акага айтипгүйнинг, **хотин-халажи** билан тўйга келсин (11. 133).

М.Кошғарийнинг ёзишича, **халаж** (<халач<қалач) туркий қабилалардан бирининг номидир (24. 422). Агар **халаж** сўзининг **қалач** сўзи билан боғлиқлиги ҳисобга олинса, сўнги сўзнинг **қал-** элементида **қари** тушунчаси мавжудлигидан (9. 410) **хотин-халаж** бирикмасининг нисбатан катта ёшдаги аёлларга қарата қўлланиши асосли бўлиб чиқади.

Доя маъносини билдирувчи **энага** сўзи қариндош-уруф номини билдириши ҳам, билдирмаслиги ҳам мумкин, бошқача айтганда, энага, яъни момо вазифасини ёши ўтган, тажрибали, бола-чақа кўриб юриб, дояликдан хабардор бўлган ҳар қандай аёл, хоҳ қариндош, хоҳ ёт бўлсин, бажара олади. Шунинг учун бу сўзни этимологик жиҳатдан юқорида кўрилган *катта* маъносидаги **до//да//то//та+ойи//ойа//айа** тарзида ҳосил бўлган дейиш мумкин (чоғиштиринг: катта ойи): Ўши кампир Ҳайотилланинг **энагаси** бўган, ўзийам катта хотин (Маориф). Одатдагидек, **энага** сўзи *тарбиячи, хизматкор* маъносида ҳам қўлланади: Шунда Бо:ччахонди эшигида бир **энага** боракан... Қорама-қора кампирди кетидан (**энагани** орқасидан чувалишип) йуришади. «Сис ким бўласиз?» - деса, «Мен (шоҳзоданинг) **энагасиман**», — дейди (Кенгаш).

Айрим олимлар **энага** сўзини тарихан **она + -га** тарзида қараб, унда кичрайтиш-эркалаш маъноси борлигини таъкидлашади (А.Жўрабоев. Этнографик лексикага экскурс. «Лексика, стилистика ва нутқ маданияти масалалари». Илмий асарлар тўплами. Низомий номидаги ТДПИ. Тошкент, 1980, 45- бет). Дарвоқе, Э.В. Севортян **энага** сўзининг айрим шимолий-ғарбий ҳамда Ўрта Осиё туркий тилларида *она, онажон, буви* маъноларида қўлланишини таъкидлайди-ю, аммо кичрайтиш-эркалаш кўрсаткичини **-қа// -ке** шаклида қайд этади (38. 280). Бизнингча, модомики, **энага** сўзида *доя, момо* маъноси ифодаланар экан, унда *эркалаш*, айниқса, *кичрайтиш* тушунчаси бўлиши табиий эмас, аксинча, ёш ва тажриба жиҳатдан онага нисбатан *катта, улуғлик* тушунчасининг ифодаланиши устундир, чоғиштиринг: тунгус-манжур: **энэкэ...**-ўғай она;

мўғул: эмэгэ - буви (46.24,28). Шу жиҳатдан қараганда, мазкур сўзни юқорида кўрилган эгачи,ока («Бобурнома»-да амма маъносида), ака (она маъносида). чоғиштиринг: қадимги туркий тилда ача - ака, яъни она, ачи - кекса хотин (22. 114: 5 72) сўзлари билан қиёслаш лозимдир. Шунга ўхшаш хоразм шеваларидаги анака, яъни доя (58. 38) сўзида ҳам кичрайтиш тушунчаси йўқ, аммо агар юқоридаги фаразга асослансак, бу сўздаги -ка элементи ҳақиқатан ҳам кичрайтиш кўрсаткичига мос келади. Бироқ бу сўзни биз икки мустақил сўзлан иборат деб қараймиз: она//ана//эне+ака. Иккинчи элементнинг қадимда она тушунчасини ифодалаганини юқорида кўрдик. Бундай чоғда анака сўзи тарихан она+она тушунчалари асосида шаклланган бўлади.

А.Жўрабоев юқоридаги мақоласида Андижонда (шаҳар шевасида ёки умуман андижон шевасида - бу бизга ҳозирча қоронғи) энига маъносида эначи сўзи ҳам мавжудлигини қайд этиб, унинг таркибини қуйидагича кўрсатади: эначи<эна+чи<эна+си ва бу сўзнинг этимологиясини шундай изоҳлайди: доя гўлакнинг энасидай (эна+си<она+си) бўлиб қолиши мумкин. Демак, бу ҳодиса эна+си шаклининг туғилишига асос бўла олади, бироқ эна (она) сўзи -чи қўшимчасини олмайди. Шундай бўлса ҳам, дейилади мақолада, -чи ясовчи қўшимчаси «иш билан шуғулланувчи шахс отларига нисбат бериб қўшиб юборилган бўлиши мумкин» (кўрсатилган асар, 45- бет). Бизнингча, энаси (онаси) атамасидаги -си қўшимчасини учинчи шахс эгалик кўрсаткичи деб қараш жоиздир, аммо эначи сўзидаги -чи элементини -си билан эмас, балки тарихан ачи//ача шакллари билан боғлаш лозим.

Хуллас, эна иш сўзи эна (<она)+ачи//ача бирикмасидан туғилган бўлиши керак. Фарғона водийсидаги қатор шеваларда ача шаклининг буви маъносида қўлланиши ҳам юқоридаги фикримизни қувватлайди деб ўйлаймиз. Дарвоқе, айрим жойларда доя маъносида киндик эна атамаси ҳам учратилди: манент шевасида киндик эна - доя (19: 120), Пахтакор: «киндик эна - киндигимни кесган киши». Сўнги шева вакилларида момо//мома ҳам юқоридаги маънода қўлланади, чоғиштиринг: Ўққабоб: киндик момо- доя.

Доя сўзи *катта, улуг, тажрибали аёл* каби маънолар билан боғланганлиги учун уни *до//да+ая//ойа//ойи* тарзида қараш имкони бор, аммо баъзилар арабча деса(31.200), баъзилар эса сўғдча *дой* (хизматкор аёл, қул) сўзидан деб қарайди. Масалан, *допот* (<до+пот<пой - қўриқлаш) доялар тарбиялаган бола (М. Исҳоқов. Унутилган подшоликдан хатлар. “Фан”, Т., 1992, 22- бет). Бу ўринда *хизматкор, энага* маъноларига эга бўлган форсча *даҳ* сўзини ҳам эса тутиш лозим. Хуллас, бу масала келгуси ишлар мавзуси деб ўйлаймиз.

Қариндош, авлод маъноларини ифодаловчи *қаёш* сўзи ҳозир учрамайди, аммо у «Бобурнома»да *уруғ* сўзи билан жуфт ҳолда қўлланган: ...оға-ини ва *уруғ-қаёштин* ҳар неча изойлиқ воқе бўлса, мендин мутанаффир бўлғайлар. Шохбегимни ва *уруғ-қаёшни* ҳам етти-секкиз йил бор эди, кўрмайдур эдим, бу баҳона била аларнинг ҳам кўрулди (4. 114,179). Қизиги шундаки, ушбу жуфтлик Бобур бўлган Даҳқат, Масчо ҳудудлари аҳолиси нутқида ҳозир ҳам қўлланади. Масалан: Тожу тахтдан айрилгач, ундан бори дўстлариям, *уруғ-қаёшиям* юз ўгиришган (ЎАС, 1995, 28 апрель. Шойим Бўтаевнинг “Кўк осмон довони” ҳикоясидан). *Қаёш* сўзининг қадимда *қадас, қадаш, қатас* шаклларида бўлганлиги ва ҳозирги уйғур тилида *қаяш* шаклида мавжудлиги адабиётларда қайд этилган (33. 72, чоғиштиринг: 9. 401-402). Мазкур сўзларнинг з товушли кўриниши ҳам бор: *қазаш* - ака, туғишган, қариндош (5.192; 9.404), чоғиштиринг: *қадашлик* - яқинлик, биродарлик (22. 462). *д//з//й//т* ҳамда сўз охиридаги *с//ш* умумтуркий тилларга хос ҳодисалир.

Турли даражадаги қариндош-уруғлик тушунчасини билдирувчи қуйидаги сўзларни ҳам кўрсатиб ўтамиз.

Агар *жигар, туғишган* сўзлари яқин қариндош-уруғликни, *чатиш* узоқроқ қариндош-уруғликни билдирса, *ота томон, она томон, куда томон* каби бирикмалар эса қариндош-уруғларни гуруҳлаб, жамлаб кўрсатади. Баъзан *томон* ўрнида *тараф* сўзи ҳам қўлланади, жумладан, «Бобурнома»да айни шу ҳодисани кўрамиз: *Ота тарафидин* насаби Шайх Бурҳониддин Қиличқа мунтаҳи бўлур. *Она тарафидин* Султон Илик Мозиға етар (4. 112). «Бобурнома»да

яна қуйидагича номлар ҳам мавжуд: Бир неча **кўкалтош**, **эмалдош** ва **бойриси** Султон Масъуд мирзони олиб... Кешқа келдилар. **Нуён кўкалтош**, **Хисрав кўкалтош** (4. 116, 139), чоғиштиринг: **кўкалар**, **подшоҳнинг кўкалари** (8.32,47), **куку** - амма (9. 325), “Девон”: **кўку** — хола (24.250).

Юқоридаги эмалдош сўзини эмакдош, эмикдош сўзлари билан боғлаш шубҳали кўринади, чунки **кўкалтош** (-бир кўкрақдан сут эмишган болалар) сўзидан кейин яна шу маънодаги сўзнинг қўлланиши ўринсиз. Бу сўз, бизнингча, *умид*, *орзу*, *тилак*, *истак* маъноларини билдирувчи **амал** (20. 18) сўзидан бўлса керак. Бу ҳолда унинг маъноси *ҳамфикр* тушунчасини ифодалаш бўлиб чиқади. **Бойри** сўзининг маъноларидан бири **синашта** (20.52) эканлиги маълум. Бундан *синалган дўстлар* тушунчаси келиб чиқади.

Тўнғич ва **кенжа** сўзлари, одатда, қориндош болаларга нисбатан қўлланади: **тўнғич** сўзи *бош бола* маъносини, **кенжа** сўзи эса *охирги бола* маъносини билдиради. Албатта, маъно кенгайиши туфайли бошқа қариндош-уруғларга, ҳатто инсондан бошқа нарса-предметларга нисбатан ҳам қўлланиши мумкин. Баъзан **тўнғич** маъносида **кўзачи** (<кўз очиб) **кўрган** бирикмаси ҳам қўлланади ва у кўпинча **эр**, **хотин**, шунингдек **бола**(ўғил ва қиз) сўзлари билан бирикади. Бундан ташқари, *биринчи*, *бош*, *катта*, *тўнғич* маъноларида **олд(и)**, **кенжа**, **кичик**, *охирги*, *сўнги* маъноларида эса **кет(и)** сўзлари ҳам қўлланиб туради: Ўғилларди **олди** йигирма бешка, **кети** ўмбешка кирипти-йу... (Фарғона).

Тўнғич ва **кенжа** сўзларининг этимологияси ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Бизнинг назаримизда, мавжуд қарашлар мазкур сўзларнинг нисбатан кейинги давр тараққиётига асосланган. Аввало шуни айтиш керакки, қадимги туркий тилда *биринчи*, яъни *бош*, *тўнғич* маъносини билдирган **тўн** сўзи (24. 151) ҳозирги қирғиз тилида тун шаклида учрайди, уйғур тилида эса **тўнғич** сўзининг **тунжа**, **тунжи** каби диалектал вариантлари таркибида сақланган (12. 79). Олимлардан И.Исмоилов **тўнғич** сўзини қадимда *бола* маъносини билдирган **ганч** (22. 276; 23. 351) ва **кенч//канч** - **кинч//кинж** (5. 172, 180) сўзларининг **тўн**

сўзига қўшилишдан ҳосил бўлган деб тахмин қилади (12. 78). Бу фикрга қўшилиш мумкин, аммо биз уни **тўнғич** сўзининг шаклланишидаги иккинчи босқич деб қараймиз. Энди И.Исмоиловнинг уйғур тилидаги **тунжа**, **тунжи** сўзларини **тўнғич** сўзининг қисқарган варианты, яъни **тўнғич** сўзи шаклланиб бўлгандан кейин туғилган кўриниши, **-жа**, **-жи** элементлари эса кичрайтиш, эркалатиш аффикси деб фарз қилиши бир оз аниқликни талаб қилади (12. 79).

Гап шундаки, мазкур сўзлар аслида инсонга нисбатан қўлланган экан, демак, қариндош-уруғ номлари таркибидаги портловчи **ч** ва **ж** товушларини юқорида кўрилган **ача**, **ачи**, **ичи**, **ажичи**, **эже**, шунингдек **ажу** (ота - 9. 74) сўзларидан алоҳида қараб бўлмайди. Айниқса, **ача** сўзининг **қариндош**(9. 4), **ичи** сўзининг **эрнинг китта укаси** (24. 13; 25. 101) маъноларини ифодалашни юқоридаги фикримизни қувватлайди деб ўйлаймиз. Портловчи **ч/ж** ҳодисаси туркий тилларгагина эмас, балки мазкур шевага ҳам хос ҳодисадир.

Маълумки, юқорида **тўнғич** сўзининг туғилиши хусусида И.Исмоиловнинг фикрини бир томонлама маъқуллаган эдик. Бунда биз мазкур сўзнинг икки қисмдан иборатлигини ва олдинги қисмнинг **биринчи**, **бош** маъноларини ифодаловчи қадимги **тўн** сўздан эканлигини кўзда тутган эдик. Энди иккинчи қисмга келсак, бу анча мураккаб ва мулоҳазали кўринадиди. И.Исмоиловнинг фикрича, иккинчи қисм, яъни **-ғич** элементи тарихан товуш ўзгаришлари натижасида **бола** маъносидаги **ганч** (**//кенч / /кинч**) сўздан келиб чиққан (12. 78-79). Бизнинг кузатишимизча, бу ўринда **ганч...** сўзининг иштироки йўқ, балки **ака** маъносидаги **ичи**, **эчи** каби сўзлар фаоллик кўрсатган. **-ғич** элементи бошидаги **ғ** товуши хусусида шуни айтиш керакки, у мустақил товуш эмас, балки **тун** сўзининг қаттиқ ўзаклиги ва сўз охирида юз берадиган **н>нг//нг** типидagi товуш ўзгаришлари оқибатидир. Бу туркий тиллар ва ўзбек адабий тили ҳамда мазкур шева доирасида учраб турадиган ҳодисадир. Масалан: ўзбекча **сўнг//** туркча **сўн**(21. 135) **//қадимги туркийча сўн//сўнг** (9. 508), ад. **тўнолон//** мазкур шевада **тўпаланг//** сарой тип шеваларда **тўпаланг**. Хуллас, биз **тўнғич** сўзи қадимда **би-**

ринчи, бош маъноларини ифодалаган *тўн* ва *ота, ака, она, қариндош* каби маъноларни ифодаловчи *ача, ичи* сингари сўзлар йиғиндисидан ҳосил бўлган деб қараймиз.

Манбалардан маълум бўлишича, **кенжа** сўзи туркий тиллар доирасида **к** ва **г** товушлари билан бошланишдан ташқари, унлига тугаган **кенжа** ва ундошга тугаган **кенж** шаклидаги вариантларга ҳам эга (40. 20-21). Баъзи олимлар, жумладан, проф. А.К.Боровков **кенж** типини тожикча-форсча деб қараса (5. 180), баъзилар **кенжа** типини мўғулча деб қарайди, бинобарин, ҳар икки типнинг асоси бошқа-бошқа манбадан деган фикрга келишади (40. 21). Тил далилларининг кўрсатишича, ҳар икки типнинг манбаи битта - туркий тил, чунки, модомики, **кенжа** сўзи *ёш, кейинги бола* маъноларига эга экан, унинг **кен-** элементини мустақил сўз деб қараш имкони бор. Бу фикрни *сўнг, кейин* маъносидаги қадимги **кен//кин** сўзлари (9. 297,307) тўла қувватлайди, қозоқ тили шеваларидаги *сўнги ўғил* ёки қиз маъносини ифодаловчи **кейинжи** сўзи (40. 21) **кенжа** сўзининг чиндан ҳам икки қисмдан иборатлигини, аниқроғи икки мустақил сўздан туғилганини кўрсатади. Албатта, **кейинжи** сўзининг **кейин** қисми сўнги даврлар маҳсули, чунки ўзбек тилидаги **кейин, кет** (орқа), **кетин** (чоғиштиринг: бирин-кетин), қадимги **кединги//кединки** (9. 293) каби сўзлар ўзакнинг **кан//кен** эканини, **ч/ж** эса, юқорида кўрганимиздек, *ача* типигаги сўзлар билан боғланишини тасдиқлайди. Бундан **кан//кен** ҳам аслида ясама сўз бўлиб чиқади: ўзак тарихан **к+** «беқарор» унли **+й//н//т//д** ясовчи қўшимчадан иборат бўлган **СВ>СВС** типигаги сўздир. Қадимда **са-, си-, ба-** типигаги сўзлар бўлгани аллақачон исбот қилинган.

Дарвоқе, И. Исмоиловнинг таъкидлашича, акад. А.Н. Кононов ҳам **кенжа** сўзининг биринчи элементини **кен**, сўнги **-жа// -ча** элементини эса кичрайтиш қўшимчаси деб қараган ва муаллиф ҳам буни қувватлаган кўринади (12.80). Лекин акад. А.Н. Кононов **кен** шаклини **кейин** сўзидан келтириб чиқарган (**кен<кейин**) ва **-жа// -ча** элементини кичрайтиш кўрсаткичи деб қараганки, бундай фикрни тарихий далиллар тасдиқламаётгандек кўринади.

Тирноқ сўзи *узокроқ қариндош* маъносини билдиради.

Унинг *фарзанд* тушунчасини ифодалашини маъно кўчиши билан боғлиқ бўлиши керак, чоғиштиринг: этни тирноқдан ажратиб бўлмайди.

Юқоридаги каби ҳодиса кўшни норин-учкўрғон шеваларида *туёқ* сўзи доирасида ҳам учрайди: Уннан бир *туйоқ* (фарзанд — А.М.) қолди (Х. Акромова. Норин-Учкўрғон группа шевалари лексикасидан материаллар, 79-бет).

Ўғай сўзи, одатдагидек, ота-она ва болаларга нисбатан қўлланади. *Ўғай* онани *кичий буви* дейиш, бизнингча, кўп хотинли оилаларда катта хотиннинг болалари кичик хотинни айтса керак. Бу бошланғич нуқта бўлиб, кейинчалик бошқаларга нисбатан ҳам қўллана олган (*ўғай* сўзи таркиби ҳақидаги айрим фикрлар юқорида айтилган эди).

Етим сўзи аксарият болаларга нисбатан қўлланади ва у болалар *асранди, бохвоган* (<боқиб олган), баъзан *бахма* каби номлар билан юритилади. Номаълум отадан туғилган болалар эса *ҳороми, ҳаромзада* деб аталади.

Тул (бева) сўзи кўпроқ аёлларга нисбатан қўлланади: *Ўттизда тул* қолдим (Намуна). Мазкур сўзнинг ўрта-кенг тил олди *ў* унлили варианты *тўл* айрим туркий тил ва шеваларда *бола* маъносини ҳам ифодалайди (9.579; 24.147; 58.31).

Ниҳоят, *бўта* сўзи кекса эркаклар нутқида учрайди ва мурожаатда биринчи шахс бирликда эгалик қўшимчасини олган ҳолда ўғил болаларга нисбатан қўлланади: *бўтам..*, чоғиштиринг: қадимги туркий тилда ад. *бўту* (9.115). Агар -лоқ қўшимчасини олса, эркалаш маъноси ифодаланади.

Гарчи қариндош-уруғликка бевосита алоқаси бўлма-са-да, биз *адаш* сўзи ҳақидаги бир тахминни ҳам айтиб ўтмоқчимиз. Гап шундаки, бу сўзнинг тарихий тараққиёти, этимологияси ҳақида анчагина мулоҳазали фикрлар бор ва улар Э.В. Севортяннинг луғатида батафсил келтирилган (38. 203-204).

Ота, она, дада сўзларининг киши номлари бўлиб келиши кенг тарқалган, хусусан, Фарғона водийсидаги ўзбек шеваларида юқоридаги номларни *Оташ, Дадаш, Онаш, Энаш, шунингдек Тўхташ, Болташ* (чоғиштиринг: тошкент шевасида *Тўлаш*), *Донаш, Каримаш* каби тарзда

қўллаш, айниқса, ёшлар нутқида кўп учрайди (биз бундай шаклларнинг тўлиқ исм маъносида қўлланганини ўтган асрда таваллуд топган қариялар номларида ҳам учратганмиз). Мазкур исмларнинг тўлиқ кўриниши **Отахон, Отамирза, Дадахон, Дадамирза, Тўхтаҳон, Тўхтапошша, Онахон, Доноҳон, Каримаҳон, Энаҳон, Энақиз, Тўлаган** ва бошқалардир. Агар юқоридаги шаклларда эркалаш-кичрайтириш маъноси мавжудлигини ҳисобга олсак, **ш<ч** ҳодисасини кўрамиз, чоғиштиринг: **атач, анач, экач** (22. 86). Биз шундан келиб чиқиб, **адаш** сўзининг отдошлик маъноси, яъни **адаш** шаклига ўтиши кейинчалик маъно тараққиёти ва сўзлар ўртасидаги ташқи ўхшашлик - аналогия натижаси бўлиши керак деб ўйлаймиз: **атач//адач>аташ//адаш>адаш**. Бу сўзнинг этимологияси билан шуғулланган олимлар уни **ат/ад+-даш, ада+-ш, ат/ад+-эш, ат (ад)+таш, аддаш>адаш, атташ>аташ** каби шаклларда қарашади (38. 203-204), чоғиштиринг: «Тафсир»: **атташи** - адаш (5. 62). Айрим туркий тилларда **дада** сўзининг **дадаш, да:ш, дада//дедек** шакллари ёш йигитларга мурожаат қилишда қўлланганда, кичрайтиш маъноси ифодаланади (40. 212-213).

Одатда, йигит кишиларга нисбатан қўлланиб, аёлларга ўхшаб **қўрқоқ, журъатсиз** деган тушунчани ифодаловчи **ҳажикиз** сўзи икки қисмдан иборат. Бу сўзни тарихан сўз бошида **ҳ** товушини орттириш на фақат ўтмишда, балки ҳозир ҳам қатор шеваларда мавжудлиги ва ишимиз объектига **ж//ч** ҳодисаси хослиги асосида **ача** ва **қиз** сўзларидан иборат деб қараймиз, яъни **ача//ажи>ҳажикиз, чоғиштиринг: қари қиз**.

Адабий **кўч** сўзи водий аҳолиси нутқида **рўзғор**, ташиш билан боғлиқ ҳолда **юк** маъноларидан ташқари, **эр** ва **хотин** (жена) маъноларини ҳам ифодалайди. Эски ўзбек тилида, жумладан, Абулғозий Баҳодирхонда **хотин** маъносида қўлланган: **Кўркут ота бошлиқ барча беклар сўрди-лар: хоннинг кўчларининг ҳеч бўйларинда борму, теб...** (Шажарайи тарокима. Т., 1995, 27- бет). Бу сўз **кўрон** сўзи билан жуфт ҳолда ҳам қўлланади: **кўч-кўронини олиб кетмоқ. Кўч** сўзи эр ва хотинга нисбатан жинс жиҳатдан бепарқ қўлланаверади.

Тўйдан сўнгги маросимлардан бири келиннинг ўз ота-онасининг уйига боришидир, чоғиштиринг: **чарлар**. Ана шу маросим тил олди товушларидан иборат бўлган ад.**тўркун** сўзи билан ифодаланади. Проф. С.И.Йброҳимов бу сўзни қатъий равишда **тўрт кун** бирикмасидан иборат деб қарайди: Адолатхон дадасиминан бувусини олдига **тўркуллап** (<тўрт кунлаб) кеп кетипти (11. 241). Домла ўз фикрини исботлаш мақсадида марғилонлик шоир Рожийнинг куйидаги мисраларини келтиради:

Кўз йўлингда тўрт эрди, келмадинг уч-тўрт кун,
Тўрт кунлаб келдинг эмди, кетмагин уч-тўрт кун.

Бундай ҳолат ҳамон учраб турибди: - Ҳа, қилмайсизми? Бўлмаса **тўрткунлатиб** кўйинг! (ЁЛ, 1982, 18 июнь).

Лекин тарихий манбалар мазкур сўзнинг **тўрт кун** бирикмасига алоқаси йўқлигини кўрсатади. Масалан, М. Кошғарий асарида бу сўз ад. **туркун** шаклида бўлиб, *қавм, қабила, ота-онанинг уйи* маъноларини ифодалайди: ад. қиз **туркунга** келди - қиз отасининг уйига келди (22. 414). Бу сўздан қадимда феъл ҳам ясалган: **туркунланди** - ўз уйи ҳисоблади (23. 323). Қадимги шакл қипчоқ шеваларида сақланган: **туркуллат** - янги тушган келинни ота-онасиникига сарпо билан юбориш; чарлар (З.Т. Холманова. «Шайбонийхон» достони лексикаси. Номзодлик диссертацияси автореферати. Т., 1998, 12- бет); Қашқадарё шеваларида: **тўркунлатар** (Н.Мирзаев. Этнографическая лексика узбекского языка, АКД. Т., 1971, 8- бет).

Турк олими Зиё Кўкалпнинг «Биз сув. ичган дарё» мақоласида бу сўз **тўркун** шаклида бўлиб, урф-одат, анъана, «туркларда ота ўчоғи», яъни қиз тарбияланган, катта бўлган уй демақдир. Одатга кўра, турмушга чиқиб кетган фарзандлар, яъни қизлар вақти-вақти билан йиғилиб, ўтганлар ҳурмати учун уларни эслаб маъракалар ўтказиб туришган (ЁЛ, 1991, 3 декабрь).

Аниқлашимизча, **тўркун** сўзи Нурота, Куйи Чирчиқ туманларидаги қозоқ шеваларида *ота юрти* маъносини ифодалайди: ад. **тўркин//тўркун**- келиннинг юрти, **қайн-журт** - куёвнинг юрти, келин тушган юрт. Биринчи бўлиндаги унли аслида лабланган, тил олди тор у товуши-

дан иборат бўлиб, унинг лабланган тил олди ўрта-кент ўтовуши билан алмашинуви кейинроқ юз берган. ДТСда унинг икки хил вариантда қайд этилиши ҳам шундан бўлса керак: ад. **тўркун** (9. 589) // **туркун** (9. 599). у > ў ҳодисасининг қатъийлашуви ҳамда мазкур сўзни **тўрт кун** бирикмаси билан боғлаш **тўрт** сўзининг талаффузига, яъни охирги ундош товуши тушиши туфайли туғилган **тўр** шаклига асосланган: **тўрт кун** > **тўр кун** ва **тўркун**, чоғиштиринг: **гўшт** > **гўш**. Хуллас, тарихан бу сўз икки қисмдан – **тур** // **тўр** ва **кун** сўзларидан иборат бўлиб, биринчи қисмни *уйнинг тўри*, *юқори қисми* (24. 133; 9.58), сўнгги қисмни эса кўчма маъно асосида *ёритмоқ*, *қуёш маънолари* (22. 327; 9. 580) билан боғлаш мумкин деб ўйлаймиз.

Мазкур сўз ифодалаган маросимнинг амалий кўриниши ҳақида шундай дейилади: «Одатда қиз эрга чиққандан сўнг 4-5 кун ўтгач, ота-оналарини кўриб кетади» (11. 241). Бироқ амалда бу маросимни ўтказишда бир хиллик йўқ: қаерда тўйнинг учинчи куни, қаерда бирмунча кейинроқ куёв томон қудалар келини ота-онасиникига олиб боради. Бу қудаларнинг биринчи расмий зиёфат маросими бўлиб, **чарлар** деб аталади.

*

* *

Маълумки, илмий адабиётларда қадимги туркий қабилалардан бири **юэчжи** номи билан юритилади. Бу ном бизга фонетик жиҳатдан туркий эмасдек туюлади. Бироқ Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» асарида (Т., 1992) **тевачи** сўзи учрайди: «Андин то тенгизга қўйган еригача **тевачи халқи** ўлтурур эрди» (126-бет). Ёзувчи А.Эгамбердиевнинг милоддан олдинги II асрда Хитой қўшинининг Фарғона водийсига юриши воқеаларига бағишланган «Сариқ аждар ҳамласи» номли романида **туячи** номли қабилалар яшаганлиги айтилади. **Тевачи** ва **туячи** сўзлари айни бир маънони ифодалайди, чоғиштиринг: **тува** - **туя** («Аттуҳфа», 263- бет). Биз **тевачи** ва **туячи** сўзларини **юэчжи** сўзининг туркий-ўзбекча жаранглаши, аксинча, **юэчжи** сўзи ҳар икки туркий сўзнинг кўриниши деб ўйлаймиз.

ҚАРИНДОШ-УРУҒ НОМЛАРИНИНГ БАЪЗИ БИР ФОНЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Бу ҳақда юқорида ҳам йўл-йўлакай фикр юритилган эди, лекин қариндош-уруғ номларини билдирувчи сўзларда яна қатор фонетик хусусиятлар мавжудки, улар махсус тўхтаб ўтишни тақозо қилади. Шулардан бири уларнинг фонетик тузилишидир: кўпчилик қариндош-уруғ номлари унли+ундош+унли тарзида шаклланган, яъни В+С+В кўринишига эга. Масалан, **ота, она, ака, она, ука, оға, ини, ача, эна, аба, ойи, айа(ая), ада** ва бошқалар. Тўғри, мазкур тузилишга мос келмайдиган қариндош-уруғ номлари ҳам бор, масалан, **ўғил, қиз, сингил** ва бошқалар, бироқ бундай номлар кўп эмас, иккинчидан, уларнинг аксарияти тарихан ясама ёки ўзлашмадир. Жумладан, **хола, амма** сўзлари ўзлашма (арабча) бўлса, **ўғил, тоға** кабиларда эса ясамалик мавжуд.

Бола, бобо, биби каби атамаларнинг қайси тизимдаги тилларга оидлиги у қадар аниқ эмас, лекин шунга қарамай, уларнинг аксарияти ҳам ўзига хос тузилиш хусусиятига эга. Масалан, шу гуруҳдаги қатор қариндош-уруғ номлари С+В+С+В кўринишида, яъни ундош+унли+ундош+унли тарзида шаклланган: **дада, бобо, биби, мома, бўла** каби, чоғиштиринг: манжур тилларида: **хаха** (эркак), **хэхэ** (аёл), **гэгэ** (она) ва б. (26.99). Шу ўринда яна бир хусусият кўзга ташланади: биринчидан, мазкур сўзларнинг аксариятида шаклан бўғинларнинг такрорланиши: **дада, бобо** (чоғиштиринг: русча **паша, мама**, қирғизча **чече, қозоқча шеше**), иккинчидан, «дада»дан бошқа сўзларда болага қариндошлик даражаси нисбатан узоқроқ, чоғиштиринг: **тоға, хола, бўла**.

Қариндош-уруғ номларида семантик жиҳатдан ҳам ўзига хослик мавжуд. Бу қатор сўзларда ўзлари ифодалаган шахсларга хос белгиларнинг акс этишидир, аниқроғи унлиларнинг йўғон-ингичкалигининг (тор-кенглигининг) шу унлилар иштирок этган сўзлар орқали ифодаланган шахсларнинг ҳаётдаги ижтимоий мавқега, турли табиий хусусиятига мос келишидир. Масалан, **дада, ота, она** (//**айа//ойа//ойи**), **ака, оға, она, тоға, хола, бобо, мома,**

аба, амаки, ача каби таркибида **о,а** унлилари бўлган сўзларда *буюклик, катталик, улуғлик, кучлилик* каби маънолар акс этса, **ини, ука, биби, сингил, жийан** каби таркибида, хусусан, биринчи бўғинида қисқа **и,у** унлилари бўлган сўзларда эса *кичиклик, ёшлик, кучсизлик* каби маънолар акс этган. Қўқон гуруҳи шеваларида катта тоғанинг хотинини **айа**, кичик тоғанинг хотинини эса **ойи** дейилишига, хоразм шеваларида эса **ука** сўзининг **ийа** шакли (57. 343) мавжудлигига ҳам эътибор беринг.

Бундай ҳодиса тил ҳаётининг, борлиқнинг киши онгидаги акси, табиат ва жамиятда юз берган турли ўзгаришлар тилининг бойиш, сўз маънолари ўзгаришининг асосий манбаи эканлигидир. Шунинг учун талқин қилинаётган ҳодиса нарса-предмет, воқеа-ҳодиса, ҳайвон номларида ҳам акс этган. Масалан, аксарият ўзакда тор унлилар бўлган талай сўзларда нарса-предметларга, жонли мавжудотларга хос бўлган катта-кичиклик, йўғон-ингичкалик, юмшоқ-қаттиқлик, кучли-кучсизлик, йирик-майдалик, мулойимлик-дағаллик каби қатор белгилар ифодаланади. Жумладан, **ин** (чоғиштиринг:ини), **уйа, илгак, ҳил-ҳил, ирмоқ** (чоғиштиринг: ариқ), **ичак, илон** (чоғиштиринг:қоплон, арслон), **қил, қилтириқ, ингичка** (чоғиштиринг: йўғон), **кичик** (чоғиштиринг: катта), **ип, ипак, ит** (чоғиштиринг:от), **тиш** (чоғиштиринг: тош, тоғ), **қисқа, тирноқ** ва бошқалар.

Шуни ҳам айтиб ўтайликки, форс-тожик тилларида **хоҳар** сўзи *опа* ва *сингил* маъноларини ифодалайди. Аммо, бизнинг аниқлашимизча, Фарғона вилоятининг Риштон тумани аҳолиси тилида мазкур сўзнинг **о** унлиси ўзгариши туфайли унинг маъноси ҳам ўзгарган, яъни **хоҳар** *опа* маъносини, **ҳаҳар** шакли эса *сингил* маъносини ифодаладиган бўлган. Эҳтимол, **х>ҳ** ҳодисаси дистакт ассимиляция натижасидир. Шунингдек водий учун умумий бўлган **ука** сўзини **ико** тарзида талаффуз қилишади.

Баъзан истисно тариқасида унли товушларнинг йўғон-ингичкалигининг объект табиатига мос келмаслиги, яъни йўғон, тил орқа унлиларнинг аёл жинси номларида, аксинча, ингичка, тил олди унлиларнинг эса эркак жинси номларида қўлланиши ҳам учраб туради. Масалан, эвенк тилида *ате* сўзи *буви, кампир* маъноларини ифодаласа,

этэ сўзи эса *бобо, чол, амаки* маъноларини ифодалайди (46.37), чоғиштиринг: нивх тилида мурожаатда: *атак, атака* (<ата-ка) – *бобо, итик, итика* (<этэ-кэ<эти-ка) - *ота, дада* (46. 37).

Бироқ масаланинг қизиқ томони шундаки, юқоридагига ўхшаш ҳодиса - унлиларнинг юмшоқ-қаттиқлиги, кенг ва ўрта-кенглиги билан бир-биридан фарқланувчи қариндош-уруғ номлари манжур тилларида ҳам мавжуд: *хаха* (эркак) - *хэхэ* (аёл), *агэ* (ака) – *гэгэ* (опа), чоғиштиринг: эвенк: *ака*, нанай: *ага* (катта ёшдаги ҳар қандай эркак кишига мурожаат), *ама* (ота) - *эмэ*(она) (26. 99-100). Яна: манжур: *ама-қа* (қайната - эрнинг отаси) - *эмэ-кэ* (қайнана - эрнинг онаси), чоғиштиринг: *ама* (ота) - *эмэ*(она), *ам-қа* (қайната - хотиннинг отаси) - *эм-хэ* (қайнана - хотиннинг онаси), *эми-ла* (урғочи, яъни *аёл* тушунчаси ифодаланади - А.М.) - *ами-ла* (эркак); мўғул: *ах* (ака) -*эгч* (опа, чоғиштиринг: эгачи); эвенк: *акин* (ака) - *экин* (опа) (46. 16-18, 21). Бу ўринда тошкент шеvasида ўзидан катта ёшдаги эркакларга мурожаатда, шунингдек қориндош аканинг, «Бобурнома»да эса амманинг *ока* дейилишига эътибор берилсин. Булар айрим қариндош-уруғ номларида юмшоқ-қаттиқлик оппозицияси қачонлардир маъно айириш хусусиятига эга бўлганлигини ва юқоридаги далиллар ана шу ҳодисанинг қолдиғи эканлигини кўрсатади (46. 18).

Таъкидлаш керакки, қайд этилган белгиларнинг ҳозирги мавжуд, кенг маънода, нарса-предметларда акс этишида айрим ундош товушларнинг ҳам фаол иштироки кузатилади. Айниқса, кичкиналик, нозиклик, ингичкалик белгиларининг ифодаланишида аксарият ҳолларда *ч*, шунингдек *ж* (портловчи), қисман *ш* ундош товушлари қўлланади. Мисолларга эътибор беринг: *чивин, кучук, чумоли, ингичка, синчалак, чумчуқ, жимжилок//чинчалоқ, чувалчанг, жўжа, жўжиқ, жиндак, читтак, сичқон, эчки* (чоғиштиринг: *чиги*), *тош* (чоғиштиринг: *тоғ, тоғ-тош*). Шу ўринда тарихан ва ҳозирда ҳам *ч,ш* товушларининг эркалаш-кичрайтириш қўшимчалари вазифасини бажариши ҳам юқоридаги фикрларга ҳамоҳангдир. Тилимиздаги *ч//ж,ч/ш* каби фонетик ҳодисалар, масалан, *жўжа//чўжа*, «Девон»даги *анач, атач* (22. 86), ҳозирда ёшларни эркалаб

гапиришда қўлланадиган **Донош** (Донохон), **Дадаш** (Дадахон, Дадамирза) каби ҳоллар ҳам тилнинг тараққий этиши, сўзларнинг шаклланишида, қисқаси, сўзларнинг келиб чиқиши, этимологиясини аниқлашда ҳисобга олиниши зарур бўлган омиллардандир.

Албатта, юқорида қайд қилинган ҳодисаларни мавжуд ҳар бир сўздан қидирмаслик керак. Биз кўзда тутган ҳодиса тил тараққиётининг бошланғич даврларига, кишиларнинг сўз бойлиги ҳаётда бевосита кўрилган, кузатилган аниқ объектлар, нарса-предметлар билан боғлиқ бўлган даврларга оиддир. Аёнки, мавҳум тушунчалар, ясама сўзлар, бир-биридан тайёр сўзларни олиш, атоқли отлар, илмий ва махсус касб-ҳунар атамалари, терминлар кейинги даврлар маҳсулидир. Дейлик, ўзбекча **битик** сўзи боболаримизда ёзув пайдо бўлиши билан боғланса, **китоб** сўзи арабларнинг Ўрта Осиёга кириб келиши билан боғланади.

Синчиқлаб қаралса, юқоридаги маънолар **кирмоқ**, **чиқмоқ**, **йиғмоқ**, **қирмоқ** (тозаламоқ), **чўқимоқ**, **чимчимоқ**, **чимчиламоқ**, **тирнамоқ**, **тилмоқ**, **илмоқ**, **қимчимоқ** каби феълларда, аксинча, уларга зид маънолар **ёймоқ**, **тарқамоқ**, **яйрамоқ**, **оқмоқ** каби феълларда ҳам мавжуд. Яъни биринчи гуруҳ феълларда ҳаракатнинг бирор жисмнинг бир қисмида, кичик, тор доирада содир бўлиши (чоғиштиринг: **яра чиқмоқ**, **тикан кирмоқ**), ҳаракат-ҳолатнинг кучсиз, паст даражада юз бериши, текисликда сочилган нарса-предметларни бир ерга йиғиш, тўплаш, яъни предмет эгаллаган жойни кичрайтириш, иккинчи гуруҳ феълларда эса текислик, фазода кенгайиш, ёйилиш, тарқалиш, қисқаси, катта жойни эгаллаш маъноси мавжуд.

Иш-ҳаракат ва ҳолатнинг содир бўлиш даражаси: кучли-кучсиз, паст-юқори, кўламининг кенг-торлиги, меъридан ортиқ-камлик, такрор, турли ҳаракатнинг аралашуви каби тушунчаларнинг ифодаланишида кенг-тор унлиларнинг ўрни тақлидий сўзларда янада яққол кўринадди. Мисолларга диққат қилинг: **вақ** - **виқ**, **вақир** - **вуқур**, **йалт** - **йилт** - **йалт-йулт** - **милт**, **карс** - **кирс**, **пақ** - **пиқ** (*пақ этиб тушмоқ* - *пиқ-пиқ йиғламоқ*), **тарс** - **тирс**, **тақ** - **тиқ** - **тақ-туқ**, **чарс** - **чирс**, **қалт** - **қилт** (*қалт-қалт титра-*

моқ -қилт этган шамол йўқ), **ғарч-ғирч - ғарч-ғурч, қарс-қирс - қарс-қурс** ва бошқалар.

Дарвоқе, тунгус-манжур тилларидаги **ахун** ва **эхун** сўзларини морфологик жиҳатдан икки қисмга бўлиб, **а-хун** ва **э-хун** тарзида қараш ва **а-** ҳамда **э-** шаклиларининг мустақил, ўзаро антономик сўз эканлигини таъкидлаш характерлидир. Улар бир неча маънога эга, жумладан, **а-** шакли *эр, эркак* маъноларини, **э-** эса *урғочи* маъносини ифодалайди (46.44; 26.100). Демак, **а- зўрлик, катталик, кучлилик** каби маъноларга, **э-** эса *юмшоқлик, кучсизлик, майинлик, мулойимлик* каби маъноларга эга. Аёнки, табиатан биринчи гуруҳ белгилар эркакларга хос бўлса, сўнги гуруҳ белгилар аёлларга хосдир. Агар **-хун, -қун, -қин** кабиларни **хуни//гуни** (киши, қабила) билан боғласак, **ахун//ахун** кучли киши, яъни *эркак, экин//эхун//эхун* эса кучсиз киши, яъни *аёл* маъноси келиб чиқади, чоғиштинг: **ота** ва **она, ога//ака** ва **опа, ини**. Юқорида эслатилган манжур тилидаги **ама(ота)** ва **эмэ(она)** сўзлари ҳам характерлидир.

Фонетик товуш ўзгаришлари, юқорида ҳам кўрганимиздек, айниқса, **а** унлиси билан тугаган барча қариндош-уруғ номларида учрайди, жумладан, иккинчи шахс эгалик қўшимчаларидан олдин мазкур **а** товуши кенг **э** товушидай талаффуз қилинади. Бу ҳол кўпинча **нг>й** ҳодисаси туфайли янада аниқроқ эшитилади (албатта, буни мутлақ маънода тушунмаслик керак). Шуни яна эслатамизки, мақсад шеванинг ва, умуман, келтирилган ҳар бир ҳодисанинг фонетик хусусиятини батафсил акс эттириш бўлмаганидан, биз фонетик ҳодисаларни ўнгайлик учун жорий график белгилар билан қайд этавердик: **Укенг** қани? (Жалолбек). **Опейни//опе:ни** шуна: силтийса:ми? (Сой кўча), чоғиштинг: **акенг** қани, **энейни; Дадейиз** ишка кеткамми? Эҳтимол, **дедейис** кепқолар ва бошқалар (11. 47-48,126, 151, 213).

Шу ўринда, гарчи андижон шаҳар шевасига бевосита алоқадор бўлмаса-да, қуйидаги муҳим бир фонетик ҳодисани эслатиб ўтамиз. Гап айни бир хил ўриндаги ундош товушларнинг иккиланиши (геминат) ҳақида бормоқда. Масалан, Бувайда туманида отанинг онасини **эна//анна** дейиш, Мингбулоқ туманида эса айни шу ўринда

ачча (онанинг онасини эса **эна**) дейиш қайд этилди. Албатта, бу тасодифий ҳодиса эмас, чунки *она* маъносини ифодаловчи атамаларда сўз ўртасидаги ундошнинг такрорланиши бошқа туркий тил ва шеваларда ҳам мавжуд. Масалан, **она: анна, анне, инна, ўнна; ака: акка, аққа, аққи; аба//ава //ана...//аппа** (38.54,121-122, 279). Бундай такрор Жалолқудуқ ва Мингбулоқ аҳолиси нутқида **аммаки**(<амаки), Туркистон (Чимкент) ўзбекларида **атта** (ака) сўзида ҳам учратилди. Қашқадарё худудида тутинган отани камроқ бўлса-да **отахонна** дейиш ҳам қайд этилган (58. 238).

Яна бир ҳодисага эътиборингизни тортамиз. Биз Бухоро тумани аҳолиси нутқида **она** сўзининг **нана** шаклида ҳам қўлланишини аниқладик, чоғиштиринг: **нинни** (Тошкент: болалар нутқида). Сўнгги сўздаги фонетик ҳодисани ҳозирча сўз ўзагидаги **н** товушининг иккиланишидан тутилган дейиш мумкин.

ҚАРИНДОШ-УРУФ НОМЛАРИНИНГ АЙРИМ МОРФОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Қариндош-уруғ тушунчасини ифодаловчи сўзларда эгалик ва кўплик қўшимчаларининг қўлланиши айрим хусусиятларга эга. Умуман олганда, бундай сўзларда эгалик қўшимчалари, айниқса, биринчи шахсда соф эгалик маъносидан кўра кўпроқ модал муносабатни ифодалаш учун хизмат қилади: **Қизим**, ба: кенг (Умарбек). Борди-ю, қаратқич келишигидаги сўз аниқ қўлланган бўлса, албатта, эгалик-қарашлилиқ маъноси ифодаланади: **Акамни** бита **қизи** бориди, ўши кепти (Тахтакўприк).

Аслида **ота**, **она** сўзлари ва уларнинг диалектал синонимлари шу номдаги кишиларга бевосита мурожаат қилишда эгалик қўшимчаларини олмайди. Агар эгалик қўшимчалари қўлланган бўлса, хусусан, биринчи шахсда қўйидаги ҳолат кўзга ташланади:

а) ёшлар ва ёши кичиклар бошқалар билан мулоқотта киришганда: **Айа, дадам** келдими? (Тахтакўприк);

б) мотам маросимларида йиғлаш чоғида. Бундай пайт-

да ёшлар ва марҳумга нисбатан кичик ёшдаги кишилар нутқида қўлланган **ота**, **она** сўzlари фақат туғишган ота-онанигина эмас, балки катта ёшли бошқа қариндош, ҳатто қадрдон бўлиб қолган ёт кишиларни ҳам ифодалайверади, чунки йиғи ижрочиси марҳумни ўзининг энг яқин кишисидек, гўё ўзининг ота-онасидек таърифлайди: **Вой отам, вой онам..;**

в) катталар томонидан болаларни эркалашда, масалан, тошкент шеvasида: **отам-отам, отам болам; онам-онам, ма ох.**

Катталар томонидан ёшларга, аниқроғи болаларга мурожаат қилишда улардан катта ёшдаги қариндош-уруғни билдирувчи сўзлар иккинчи ва учинчи шахс бирликда эгалик қўшимчаларини олаверади. Бундай чоғда сўзловчи тингловчини ўзига ўта яқин тутиши, ҳурмат, эркалаш ҳамда ялиниш каби маънолар ифодаланади: **акаси** бўйдан, **оланг** ўргилсин, **аммаси** жонидан каби, чоғиштининг: **опоси** (Тошкент). Бу жиҳатдан **шер, полвон, арслон, жўра, тўра, той, кўзи, бек, жон, хон, ширин, кўрар кўз, эрка** каби қатор сўзларнинг қўлланиши харақтерлидир. Улар **бола, ўғил, қиз, эр, хотин** маъноларида қўлланганда, эркалаш, севиш, ялиниш, ҳурмат маънолари ифодаланади, лекин бундай ҳолат биринчи шахс бирликда эгалик қўшимчаларининг қўлланиши билан янада кучаяди: **шерим, полвоним, кўзим, жоним** ва бошқалар.

Ини, бўта сўзлари эгалик қўшимчаларисиз деярли қўлланмайди, аммо **жиян, сингил** сўзлари эгалик қўшимчалари билан ҳам, эгалик қўшимчаларисиз ҳам қўлланиши мумкин: **жийан//жийаним**, менга қара; **сингил//синглим//сийним**, домла борми? каби. **Бола, ўғил, қиз** сўзлари эса шу шаклда мурожаат учун қўлланмайди: уларнинг мурожаатда қўлланиши учун бирор лексик-грамматик восита, масалан, биринчи шахс бирликда эгалик қўшимчаси, кўплик қўшимчаси, хитоб ундовлари қўлланиши лозим бўлади. Баъзан бу воситаларнинг бирликда қўлланиши ҳам мумкин: **болам, болалар, ҳой бола//ҳой болам** каби ҳолатдагина ундалма бўлиб кела олади. Ундовларнинг қўлланиши сўзларнинг лугавий маъноларига боғлиқ эмас, балки тингловчининг сўзловчи билан бевосита алоқада бўлиш-бўлмаслигига боғлиқ. Агар ўзга суҳбат ишти-

рокчиси бўлмаса, уни суҳбатга тортиш, огоҳлантириш учунгина ундов сўзга эҳтиёж туғилади, сўнгра тингловчининг ёши ва жинсига мос сўз қўлланади, бевосита алоқа давомида эса ундовнинг қўлланишига эҳтиёж йўқ.

Биринчи шахс бирликда эгалик қўшимчасини олган қариндош-уруғ номлари сўзловчининг ўзига қарашли бўлган шахсларни ифодаласа, мурожаатдан ташқари, эгалик тушунчаси ҳам, агар улар сўзловчига тегишли бўлмаса, мурожаатда модал муносабат ифодаланади. Бундай чоғда қариндош-уруғлик тушунчаси йўқолади ва исталган шахсга нисбатан қўлланаверади. Бундан ташқари, қариндош-уруғ номлари эгалик қўшимчасини олган бўлса, шу сўзлар орқали ифодаланган шахсларнинг бевосита алоқанинг иштирокчиси эмаслиги, эгалик қўшимчасининг шахс-сонига мос равишда шахсан кимга тегишли эканлиги ҳам ифодаланади: **тоғам** заводда ишлайди, **акаси** келди каби.

ҚАРИНДОШ-УРУҒ НОМЛАРИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ

Қариндош-уруғ номлари тилнинг бойишидаги манбалардан бири саналади, чунки улар ҳам янгидан-янги сўзларнинг ясалишида фаол иштирок этади. Бу боралаги бир характерли нарса «Бобурнома»да учрайди. Бу ўринда гап **фарзанд** сўзидан **-чилай** қўшимчаси ёрдамида сўз ясалиши ҳақида бормоқда: Бу навоҳиларда эканда Мохимдин хат келди, битибдурким, хоҳи ўғул бўлсун, хоҳи қиз, менинг бахту толим - манга беринг, мен **фарзандчилай сахлай** (4.286), чоғиштиринг: «Тафсир»: **бошчила** - бошчилик, раҳбарлик қилмоқ (5.94). Мазкур ҳодиса манжур ва мўғул тилларида ҳам мавжуд. Масалан, мўғул тилида: **эм-члэ-** (аёлларга хос қилиқ қилмоқ), чоғиштиринг: **эм-тэй** (хотинли), **эм-сэг** (хотинбоз), **эмэгэ** (буви), **эмэ** (она); **эр-члэ** (эркаклардай ҳаракат қилмоқ); манжур тилида: **ахун-чила**, **аху-чила** (катталиқ ҳуқуқидан фойдаланмоқ), чоғиштиринг: **ахун** - ака (46. 23-24, 41-42, 45-46); XIII аср туркий тилда: **манчилайун** - менга ўхшаш, мен каби//сингари (5.222). Бу сўзнинг *иш ҳақи, мукофот-*

маъносидаги қадимги манчу сўзига алоқаси кўринмайди (22.395).

Дарвоқе, **-чилай** кўшимчаси Алишер Навоийнинг “Тарихи мулуки ажам” асарида ҳам учрайди: ...бир гозур иликига тушуб, ани **фарзандчилай** асраб, тарбият қилди. Искандарни **ўғулчилай** асраб, валиахд қилди (Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик. XIV том. 199-200- б.). Кўринадики, мазкур кўшимча, биринчидан, қариндош-уруғ номларидан сўз ясаसा, иккинчидан, маъно жиҳатдан **-дай**, **-дек** кўшимчаларига тенг, аммо унинг охириги —й компоненти биз учун муаммо ҳисобланади. Айни чоғда шу нарса маълумки, мўғул-манжур тилларидаги **-чила** шакли, камроқ бўлса-да, ҳозирги ўзбек тилида учраб туради, масалан: **терчиламоқ**, **типирчиламоқ**, **ўсмоқчиламоқ**. Шаклан **томчиламоқ** феъли ҳам мос келади-ю, бироқ ундаги **-чила** кўшимчасининг бўлиниш эҳтимоли бор. Қизиғи шундаки, бари бир, буларнинг бирортаси ҳам қариндош-уруғ номлари эмас (бу ҳақда махсус фикр юритмоқ керак). Лекин, булардан қатъи назар, бир нарса аниқки, туркий ва мўғул, тунгус-манжур тиллари айрим луғавий бирликлар соҳасидагина эмас, балки баъзи морфологик элементлар, жумладан, феъл ясовчи **-чила**, эгалик маъносини билдирувчи **-той** (мўғул-манжур тилларида **-тэй**) шакли (чоғиштиринг: ёқимтой - ёқимли) кабилар соҳасида ҳам умумийликка эга.

Қариндош-уруғ номларидан феъл яшашда **-ла** кўшимчаси кўпроқ қўлланади, бироқ ҳар қандай қариндош-уруғ номидан ҳам феъл ясалавермайди. **Бола** ва **ўғай** сўзларидан ясалган **болаламоқ**, **ўғайламоқ** феъллари инсонга нисбатан деярли қўлланмайди, аммо кўшни ўзган шеvasида **жижи** сўзидан **-ла** орқали **туғмоқ** маъносини ифодаловчи феъл ясалгани қайд этилган: Рўзихон **жижиланти** (43.67). Шунга ўхшаш **бола ташламоқ** ва **боласи тушмоқ** иборалари ҳам маъно жиҳатдан ўзаро фарқланади, масалан, **бола ташламоқ**, одатда, ҳайвонот оламига нисбатан қўлланса, **боласи тушмоқ** кўпроқ инсонга нисбатан қўлланади. Сўнгги ҳолатда нутқ маданияти билан боғлиқ томон ҳам сезилди.

Мазкур кўшимча, жумладан, оила аъзолари номини билдирувчи баъзи сўзларга қўшилганда, бирор шахсни,

масалан, «опалади» деганда, бир неча марта «опа» деб чақирди маъноси ифодаланади. Бундай ҳодиса қадимда, хусусан, М.Кошғарий замонида ҳам бўлган: **аналади** - оналади, она деди, **экалади** - опа деб юритди, **ўкалади** - ака деб юритди (22.302). Чоғиштиринг: Адҳамжон тингламайди, «ота», «оталаб» чиқиб кетади (ШЮ, 1992, 10-сон, 58- бет).

-**ла** қўшимчаси **ота, она, бола, оға, жигар** сўзларига биринчи шахс бирликда эгалик қўшимчасидан сўнг қўшилганда, оғир мусибатга тушган ёки мотам маросимини ўтказаяётган кишилар - марҳумнинг энг яқин авлодлари ҳолатига нисбатан қўлланади. Масалан, **отамламоқ** ва **онамламоқ** феълларида кишиларнинг ўз ота-онасига мотам тутаётганлиги ифодаланади. Бундай жараёнда марҳум ўз отаси бўлмаганлар, масалан, **невара, жиян** каби яқин қариндошлар, ҳатто қўни-қўшни, дўст-биродарлар ҳам катта ёшдаги шахсларга нисбатан ўз муносабатини «отамлаб» изҳор қилаверади. Шу ўринда **онамламоқ** сўзи ҳам ана шундай хусусиятга эга.

Ота-оналар вафот қилган ўз ўғил-қизларига, энг яқин ёш қариндош-уруғларига ва тутинган жиянларига «**боламлаб**», туғишган ака-ука, опа-сингиллар ва қадрдон дўстлар ўзидан катта ёшдагиларга (эр кишиларга) «**оғамлаб**», тенгқур ва ўзидан ёш жиҳатдан кичикларга «**жигаримлаб**», ҳурмат юзасидан бир оз катта ёшдагиларга ҳам «**отамлаб**», «**онамлаб**» муносабат билдираверади. Хуллас, бу соҳадаги характерли сўзлар **ота, она, бола, оға** ва **жигар**. Дарвоқе, хотинлар ўз эрининг отини айтиб ёки «**эрим**» деб мотам маросимини адо этмайди, балки кўпинча «**тўрамлаб**» йиғлайди: Тол барки сувга чушти, босмачи қўлга чушти, Босмачининг хотини **тўрамлаб** йўлга чушти (Қизил карвон). Юқорида келтирилган сўзлар йиғини ижро этувчи шахс нутқида **отам, онам, болам, оғам, жигарим**, шунингдек **тўрам** шаклида, яъни эгалик категориясининг биринчи шахс бирлик шаклида қўлланади. Бошқа қариндош-уруғ номларининг бундай қўлланиши у қадар характерли эмас. Қизиғи шундаки, аздор марҳумнинг фақат яхшиликларини ошириб таърифлайди ва ўзига ғоят яқин тутади.

-**лаш** қўшимчаси орқали **отам** шаклидан ясалган **отам-**

лашмоқ феъли икки ва ундан ортиқ кишиларнинг суҳбати, ўтириши, зиёфати, маслаҳати маъноларини ифодалайди: Байрамда келинг-а, кечқурун бир ўтириб **отамлашайлик** (Байналмилал). Юқоридаги маънода бир кишига нисбатан **отамламоқ** сўзининг қўлланмаслиги туфайли **-лаш** қўшимчасини бир бутун деб қараш маъқул, гарчи у аслида **-ла** ва **-ш** кўрсаткичларидан иборат бўлса ҳам. Тўғри, адабий тилда **электрлашмоқ** типидagi сўзлар мавжуд, бироқ ҳар икки гуруҳдаги сўзларнинг ясалиш таркиби бошқача кўринишга эга.

-лик, -сиз, -сизлик, -ларча каби ясовчи қўшимчалар билан қариндош-уруғ номларидан сўз ясалиши одатдаги ҳодиса: **оталик, оталиқ, оналик, акалик, боласиз, ўғилсиз, отасизлик, оталарча, оналарча** ва бошқалар. Бундай ҳодиса «Бобурнома»да ҳам мавжуд: **куёвликка** юкундуруб (4.116). Айниқса, **-лик** қўшимчаси эгалик ва айрим келишик қўшимчаларидан сўнг ҳам қўлланаверади: **Акасилигини** билип куляпти. **Укамгалигини** билганимда... (Тахтакўприк), чоғиштиринг: **...дадасилигини** билиб, кейин эшик очишади (С.Аҳмад).

Маълумки, **-жон, -хон** элементларининг маъноси эркалиштиш деб қаралади. Аслида бундай маъно мазкур элементларнинг ўзига эмас, балки улар қўшилган сўзларнинг луғавий маъносига боғлиқ: мурожаатда катталар кичикларни эркалиштади, ҳурмат қилади, кичиклар эса катталарга эркалиланади, ялиниб-ёлворади. Мисолларни чоғиштиринг: **акажон// акахон, онажон//онахон** ва **укажон//укахон**.

Ота, она сўзлари ва уларнинг диалектал синонимлари шу шаклда исм бўлиб келмайди ҳисоб, аммо улар **-жон, -хон, -бек, -бой, -вой (<-бой), -ш** каби кўрсаткичларни олса, ўзакнинг қайси жинсни ифодалашига мос ҳолда эркак ёки аёл исми бўлиб кела олади: **Бобожон, Бобохон, Дадавой, Дадажон, Дадахон, Дадаш, Отабек, Отабой, Отахон, Оташ; Ачакон, Онахон, Онаш, Энахон** ва бошқалар. **Дадажон, Отажон, Онахон** кабилар мурожаат орқали тугилган бўлиши керак. Шу ўринда биз қатор исmlар таркибида учрайдиган ва шаклан «луна», «месяц» маъносигаги **ой** элементи ҳақида махсус тўхтаб ўтишни лозим топамиз. Аввало шуни айтиш керакки, бу элемент эркак

исмларида ҳам, аёл исмларида ҳам қўлланаверади, бироқ ҳар ҳолда аёл исмларида нисбатан кўпроқ учрайди.

Киши исмлари таркибидаги **ой** компоненти ўзида икки ҳодисани бирлаштирган: бири - «луна» маъносидаги *ой* тушунчаси, иккинчиси - *она* маъносидаги диалектал **айа**, **ойа**, **ойи** сўзларининг қисқаришидан ҳосил бўлган **ой** шакли. **Ой** элементи иштирок этган сўз-исмларни шартли равишда уч гуруҳга бўлиб қараш мумкин:

а) **Ойбиби**, **Ойбу**, **Ойимхон**, **Ойимқиз**, **Ойниса**, **Ойпошша** (чоғиштиринг: келин пошша), **Ойхон**; **Ойбек** (чоғиштиринг: Отабек)..;

б) **Роҳатой**, **Санамой**, **Қимматой**; **Ойжамол**, **Ойбарчин**, **Ойжаҳон**..;

в) **Ойдин**, **Ойгул**, **Ойдаи**; **Ойтўлди** («Куталғу билиг»).

Биринчи гуруҳ исмларда *она* маъносидаги **ойи**, **айа**, **ойа** сўзларининг қисқарган шакли кўзга ташланади, жумладан, **Ойхон** исми **Онахон**, **Энахон**, **Ачахон** исмлари билан айнан маънодош, чоғиштиринг: **Дадахон**, **Отахон**, **Бобохон**.

Юқорида ҳам кўрганимиздек, **Ойча** исми ҳам тарихан икки мустақил сўздан ташкил топгандир: **ойи//айа//ойа+ача>ойча>Ойча** ва мурожаатда ҳурмат учун қўлланадиган **ойбийе** (опа), **ойхола** (хола) ўзидан катта ёшдаги аёлларга нисбатан айтилади (58.236). Эътибор беринг (Юқори Қашқадарё): **Ойапошша**- энг ҳурматли, билимдон кампир. Аммо шу типдаги **Ойша** исми **ч>ш** ҳодисаси натижаси эмас, балки у ўзлашма (арабча) сўздир. Бизнинг **ойи...>ой** ҳодисаси ҳақидаги фикримизни хо-разм шеваларига хос бўлган қуйидаги қариндош-уруғ номлари ҳам қувватлайди: **айапа//ойапа//ойопа** - опа, **апайа//опайа** - опа-сингил, холанинг қизи (Хонқа), **агайа//огайа** - ака-ука, оға-ини.

Фонетик жиҳатдан қараганда, ҳар икки ўринда ҳам сандхи ҳолатда ёндош келган икки унлидан бири тушган (чоғиштиринг: кела олади> келолади, маориф>мо:рип), иккинчидан, унлилар сҳангдошлиги ҳам кўзга ташланади ва, ниҳоят, қуйи даража, кенг **о** унлисининг қўлланиши адабий тил таъсири бўлмоғи керак.

Агар киши исмларининг нисбатан кейинги ҳодиса эканлигини ҳисобга олсак, юқоридаги ҳодиса **ой** шаклининг

шаклланишида асосий бошлангич манба бўлиб хизмат қилган ва бу ўринда **ой**(луна) сўзи аналогик манба вазифасини бажарган. Қорақалпоғистон ўзбеклари ва уларга яқин қабилалар шеvasида *она* маъносида қўлланувчи **апака //апика//опка//опча** сўзлари ҳам қариндош-уруғ номларининг тарихан ўзаро бирикиб қисқариши ва янги шакл касб этишини кўрсатади, яъни тарихан **апа>опа+ака//ока//ача** асосида вужудга келган. Эҳтимол, юқорида эслатилган **тате** сўзи қуйидагича тараққиёт йўлини бошидан кечиргандир: **то+ата>тоата>тата>тате**; яъни аслида **катта она** маъносини ифодалаган бўлиб, ҳозирги маънолари кейинчалик туғилган бўлиши мумкин. Иккинчи томондан, юқоридаги каби исмлар, дейлик, **Ойхон, Ойпошша** исмлари эркалаш-ҳурматлаш асосида пайдо бўлган. Шунингдек **Ойқиз, Ачақиз, Энақиз, Тўтиқиз** (чоғиштиринг: **тўти** сўзи айрим шеваларимизда *она, буви, келин* маъноларини ифодалайди) каби исмларда **катта** (чоғиштиринг: *она қиз*), *эсли-хушли, ақлли* каби маънолар ифодаланлади.

Иккинчи гуруҳ исмларда **ой** элементи гўзаллик, чиройлилик маъноларини ифодалайди. Шунинг учун бўлса керак, бу гуруҳ исмларда **ой** элементи исмнинг биринчи ва иккинчи компоненти бўлиб келаверади: **Санамой//Ойсанам, Барчиной//Ойбарчин, Ойбодом//Бодомой, Ойжамол//Жамолой, Роҳатой**.

Учинчи гуруҳ исмларда «луна» маъноси реал акс этганини кўрамиз, шунингдек иккинчи гуруҳ исмларда ҳам шу ҳолат мавжуд, аммо уларда **ой**(луна) сўзининг метафорик қўлланиши, яъни унинг кўчма маъноси асос бўлган деб ҳисоблаймиз.

Афтидан, **Ойлархон** (чоғиштиринг: Қизлархон, Ойларбу, Боғларой) каби исмлардаги **ой** элементи ҳам *она* маъноси билан боғланса керак. Булардаги **-лар** қўшимчаси кўплик маъносини ифодаламайди, балки сўз маъносининг ўзгариб, турдош отнинг атоқли отга айланишида асосий восита бўлгандай туюлади, баъзан эса турдош от таркибида ҳам учрайди: чоғиштиринг: **беглар, бегларбегги, бегларўти** (Ўзбек тилининг имло лугати. “Фан”, Т., 1975, 61-бет). Иккинчидан, бу ҳодиса бошқа туркий тил-

лар доирасида ҳам учрайди. Масалан, **Зайнаб Хонларова** (озарбайжон хонандаси, Халқ артисти).

Хулоса ўрнида қуйидагиларни айтиш мумкин:

Қариндош-уруғ номлари тил луғат бойлигининг энг қадимги ва фаол қўлланувчи қатламига мансуб бўлиб, узоқ асрлар давомида мураккаб лексик ва фонетик жараённи бошидан кечирган.

Қариндош-уруғ номлари тарих ёзилмасдан олдинги даврлар маҳсули бўлганидан айна бир шева ва тил доирасидан чиқиб, бошқа қардош туркий ва нотуркий тиллар билан боғланиб кетади. Бу ҳолат тилларнинг пайдо бўлишидаги умумийлик ва халқларнинг қачонлардир ўзаро ёндош ёки аралаш яшаш ва контакт алоқасининг натижасидир, шунинг учун улар халқнинг узоқ ўтмишидан дарак беради.

Қариндош-уруғ атамаси шу ҳолатда ҳам ота, ҳам она томон авлодларини умумлаштириб ифодалайди, яъни биринчи компонент она томон авлодларини ифодаласа, иккинчи компонент эса ота томон авлодларини ифодалайди.

Бизга туб сўз бўлиб туюлган қариндош-уруғ номлари тарихан икки-уч ўзакдан иборат.

Ўзбек тили кўп шевали бўлгани сабабли айна бир қариндош-уруғ оғзаки нутқда бир неча хил ном билан юритилади. Натижада адабий тил меъёри нуқтаи назардан параллел номлар туғилади, масалан, *она* сўзи *аба*, *айа*, *ана*, *апа*, *ойа*, *ойи*, *ина*, *эна*, *бува*, *буви* ва ҳоказо шаклларда учрайди.

Бундай ҳолат адабий тилдан кескин фарқ қилгани ва тор диалектал хусусиятга эга бўлгани учун на фақат ўзбек тилини энди ўрганаётган хорижий фуқаролар, балки турли шева вакиллари учун ҳам жонли нутқда тушунмовчилик туғдириши мумкин. Бундан адабий тилнинг миллий бирлик яратишда катта аҳамиятга эгалиги, унинг шевадан устунлиги келиб чиқади, шунинг учун ўрта мактаб битирувчиси диалектал қариндош-уруғ номларининг адабий муқобилини тўлиқ эгаллаган ва жонли сўзлашувда эркин қўллай оладиган бўлиши керак.

Оила қуришнинг аввалги маҳаллий ва қариндош-уруғчилик доирасидан чиқиб, туман, шаҳар, вилоят, ҳатто

мамлакат миқёсига кўчиши туфайли айтиш маънони ифодаловчи айрим қариндош-уруғ атамаларининг аралаш қўлланиши кўзга ташланади. Бунда аҳоли миграцияси, ўқиш, янги ерларни ўзлаштириш, янги шаҳар ва аҳоли пунктларининг вужудга келиши, олдинги шаҳар ва қишлоқ ҳудудларининг янги қурилиш ва ёндош аҳоли пунктлари ҳисобига кенгайиши, шунингдек ўзаро яқин ва қўшни қишлоқларнинг бирлашиб йириклашуви каби омиллар ҳам ўзига хос таъсир кўрсатмоқда. Бундай шароитда адабий тилга асосланган таълим-тарбия ўчоқлари, қолаверса, мактаб, матбуот ва унинг ёзма ва оғзаки услублари алоҳида ўрин тутади.

Қариндош-уруғчилик соҳасида янги атамаларнинг туғилиши кузатилмайди, бироқ бошқа халқ ва элатларга хос атамаларнинг, баъзи объектив ва субъектив сабабларга кўра, тор доирада қўлланиши мумкин. Дейлик, Ойбекнинг 1950 йил 24 ноябрда қизи Гулрангга Сочидан ёзган хатидаги мана бу жумлага эътибор беринг: “**Папасиз** яшамоқ мумкин эканми?” (З. Саидносирова. Ойбегим менинг. Хотиралар. Тошкент, 1994, 201- б.).

Бошқа талай соҳа атамалари бир диалект доирасида ягона шаклга эга бўлиши мумкин-у, аммо қариндош-уруғ атамалари бир шева ва лаҳжа доирасида ҳам бир неча вариантда қўллана олади.

Қатор қариндош-уруғ атамалари манбаини айтиш бир шева, ҳатто бир миллий тил асосида аниқлаш имконияти йўқ, чунки улар ўз оиласига мансуб тиллардан ташқари бошқа тил оилаларига мансуб тиллар тарихи билан ҳам боғланиб кетади.

Қариндош-уруғ атамалари соҳасида марказий шаҳар, дейлик, Тошкент, Андижон, Маргилон, Наманган шаҳар шеваларининг ёндош қишлоқ, туман, ҳатто айрим шаҳар шеваларига таъсири сезилади.

Қариндош-уруғ атамалари таҳлили асосида айтиш мумкинки, сўзларнинг тарихан шаклланишида тегишли тилларнинг ички қонуният ва имкониятларидан ташқари, ташқи омиллар таъсирини ҳам ҳисобга олиш лозим бўлади.

Айтиш жоизки, ҳозирги этимологик луғатларда тилга олинган ҳар бир сўз ўз ечимини тўлиқ топган дейиш қий-

ин, чунки уларда талай сўзлар тайёр, бир бутун ҳолда қадимги асосий манба деб қаралади, бу эса инсон тили нисбатан яқин даврларда тайёр - ҳам луғавий маъно, ҳам фонетик томондан тўла шаклланган сўзлардан бошланган деган тасаввур туғдиради. Дейлик, **қадимги славян, умум-славян, қадимги туркий сўз** каби умумлашма номлар этимологик масалани реал очиб беролмайди ва бу табиий ҳол. Негаки, биз суянган манбалар тарихнинг энг сўнгги минг йилликларига оид, сўзларнинг шаклланиш ва луғавий маъно касб этиш даврини эса инсон тасаввур этиш имкониятига эга эмас.

Этимологик амалиёт ғоят мураккаб жараён, чунки ёзма манбалар асосида бирор туб сўзнинг тилда мавжуд бўлиш-бўлмаслик, қўлланиш тарихини аниқлаш мумкин-у, аммо унинг шаклланиш жараёнини кузатиш ва натижасини кўрсатиб бериш, дейлик, ад. **ота, ака, ини** сўзлари қачон ва қандай қилиб шу шаклга келгани ва лексик маъно касб этгани, морфологик таркибини тўғри аниқлаш ғоят мушкул.

Қариндош-уруғ номлари этимологияси ҳақидаги қатор фикр ва қарашлар нисбий характерга эга, чунки ёзма манбаларимиз тарихи минг йилнинг нари-берисида, ундан олдинги даврлар ҳолати эса биз учун қоронғи. Агар табиат инсонга юқоридаги каби тап-тайёр сўзларни берганда эди, бир тушунчани ифодаловчи сўзлар барча инсоният учун бир хил шакл ва бир хил маънода бўлармиди. Аслида инсон асрлар давомида яшаш шароити, тараққиёт ва фикрлаш даражасига қараб аста-секин, қадам-бақадам сўз “ишлаб чиққан”.

Адабиётларда тўғри таъкидланганидек: “Эҳтимол, фан ҳеч қачон инсоннинг илк ва бирламчи ўзига хос тилларининг реал қиёфасини тиклаб бера олмайди, бироқ у тиллар ўз тузилиши ва элементларининг йиғиндисига кўра қандай бўлмасин, инсон бобокалонлари тасарруфида бўлган материалдан, яъни ҳали сайқал топмаган ва қўлланиш шарт-шароитларига боғлиқ ҳолда эндигина бир-биридан фарқлана бошлаган товушлардан ташкил топган бўлиши мумкин” (Ф.М. Березин, Б.Н. Головин. Общее языкознание. М., “Просвещение”, 1979, 51- б.). Шунга кўра,

бизнингча, этимологик луғатларни *қадимги сўзлар изоҳли луғати* дейиш маъқул кўринади.

Кўринадикки, қариндош-уруғ номлари тил тараққиётидаги анчайин ҳодисаларни ойдинлаштиришда муҳим манба саналади, шунинг учун уларни янада батафсилроқ ўрганиш ўзбек тилшунослигининг ривожланишига, халқимизнинг маданий-маънавий савиясининг юксалишига улкан ҳисса қўшади.

Қариндош-уруғ атамалари ҳар бир халқ ва элатнинг узоқ ўтмишидан дарак берувчи лисоний манбадир.

АНДИЖОН ТИП ШЕВАЛАР ЛЕКСИКАСИГА ОИД*

I

Сўз юритилаётган шеванинг лексик қатлами адабий тилнинг лексик қатлампидан кескин фарқ қиладиган даражада эмас, мавжуд фонетик, лексик ва грамматик тафовутлар эса нутқ жараёнида фикр олишувга мутлақо таъсир этмайди. Аксинча, уларнинг баъзилари адабий тилни бойитишга хизмат қилиши табиийдир. Айтиш жоизки, бизнинг кузатишимизча, айрим шеваларнинг адабий тилга тобора яқинлашиб бораётгани кузатилади.

Албатта, ўзгаришга мойил бўлган лексик қатлам ижтимоий-сиёсий ҳаётда юз берган ҳодисаларни ўзида акс эттирмай иложи йўқ: замонавий ўзгаришларга мос янги тушунчалар ва уларни ифодаловчи сўз ва атамалар мамлакат миқёсида тарқалаётган бўлса, олдинги даврлар билан боғлиқ айрим сўзлар эса умумистеъмолдан чиқиб бормоқда ва бу азалдан содир бўлиб келаётган одатий ҳолдир. Замона зайлини қарангки, яқинда “неологизм”, “интернационализм” деб тарғиб қилинган қатор сўз ва атамалар ўрнини “архаизм”, “историзм” номи билан аллақачон истеъмолдан чиқариб юборилган сўз ва атамалар эгалламоқда. Дейлик, ҳоким, ҳаким, маҳкама, шоҳ, вазир, ғоя, мафкура, табиб, табобат, муфти, имом, ҳожи, ҳаж ва б. Бундан таълим-тарбияда “неологизм”, “архаизм” каби терминлар таърифини қайта кўриб чиқинш зарурияти келиб чиқади.

* Мисоллар жорий имло асосида берилди ва бошқа манбаларда қайд этилган баъзи сўз ва иборалар, бирор жиҳатдан фарқи сезилмаса, мумкин қадар тушириб қолдирилди.

Маълумки, Андижон мамлакатимиздаги кўҳна шаҳарларнинг бири бўлиб, аҳолиси қадимдан бошлаб ўзига хос маҳаллий саноат билан, дейлик, турли ҳунармандчилик, меъморчилик, темирчилик, тўқувчилик, деҳқончилик, боғдорчилик, савдо-сотиқ ва бошқалар билан шуғулланиб келган. Бинобарин, ҳар бир соҳанинг ўзига хос сўз ва атамалари мавжуд ва айрим соҳалар бўйича адабиётлар ҳам йўқ эмас. Бироқ улар асосида шеванинг ўтмиши ва, хусусан, ўзбек адабий тилининг ривожланишида тутган ўрни билан боғлиқ масалалар ҳал бўлган дейиш қийин, ҳатто З.М.Бобурнинг машҳур “Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур” («Бобурнома», 60) деган тарихий маълумоти ҳам етарлича ўрганилмаган. Шу муносабат билан, хусусан, илмий ишимиз кўпроқ шаҳар шеваси билан боғлиқ бўлгани учун юқорида келтирилган масалаларга оид баъзи мулоҳазаларимизни айтиб ўтишни лозим топамиз, чунки улар шеванинг шаклланиш тарихи ва бунда қабила-лар иштироки даражаси, туркий тил мавқенинг XV-XVI асрлардаги ҳолати, шунингдек Андижон номининг таркиби ва унинг шаклланиш даври ҳамда шаҳарнинг қайси асрдан бошлаб “шаҳар” мақомини олиши, ҳатто З.М. Бобурнинг таваллуд топиш жойи каби масалаларга аниқлик киритиш ва ягона фикрга келишда муҳим манба вази-фасини ўтайди.

Агар эътибор берилса, биринчи жумлада шаҳар халқининг туркий эканлиги, сўнгги жумлада эса шаҳар ва бозор(лар)да туркий тилда гаплаша олмайдиган, уни билмайдиган одам йўқлиги таъкидланади. Бироқ, бизнингча, “Эли турк” бўлгач, “туркий билмас киши йўқтур” дейи-лиши жумла мазмунига у қадар мос эмас, ч. Тошкент-ни(нг) русча билмайдигани йўқ (ж.с). Балки, “Эли турк-дур” деганда, муаллиф Андижон ҳокимлигига тегишли ҳудудлар, хусусан, шаҳар атрофи аҳолисини умумлаштир-ган ҳолда кўзда тутган бўлса, сўнгги жумлада эса шаҳар ва бозор(лар)да туркий тил оммавий тус олганини кўзда тутган. Бундан шаҳарда турли-туман нотуркий аҳоли ва-киллари ҳам истиқомат қилган деган фикр туғилади. Бироқ туркий тил Бобур мирзо даврида Андижонда ғолиб чиқ-қан бўлса-да, бу ходиса тўла тугалланган деб бўлмайди, ч.

мазкур ҳолат Марғилонда кейинги асрларда юз берган (А. Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романидаги Ўзбек ойимнинг сўзларини ҳам эсланг). Ниҳоят, сўнгги жумлада бизни саводсизликда айблаган мустамлакачиларга олдиндан берилган қатъий жавоб, халқимизнинг, кимлар кўзда тутилган бўлмасин, неча асрлар илгари ҳам китобхон, ўз даврига яраша саводхон бўлганига ашъвий далилдир.

Аёнки, Умаршайх Ахсини пойтахт қилгани (албатга, 1469 йилдан сўнг А.М.), Бобурнинг шоҳлик фаолияти бевосита Андижон шаҳри билан боғлангани, яъни ҳокимиятни шу ерда қўлга олгани тарихий ҳақиқат. Лекин Бобур воқеалар баённи бошлашда уни тилга олмай, мамлакат номини айтиш билан чекланади, таваллуд топиш жойи, болалик йиллари қаерда ва қандай ўтгани ҳақида маълумот бермайди. Натижада унинг 12 йиллик ёшлик даври билан сўнгги ҳаёти ўртасидаги алоқа узилиб қолгандай бўлади. Бу эса Бобурнинг туғилиш жойи ҳақида бир-бирига қарама-қарши фикрлар юз беришига сабаб бўлди. Масалан, агар “Бобурнома”нинг 1960 йилги академик нашрида (академик Воҳид Зоҳидовнинг мақоласида) Бобур Ахсида туғилган дейилса («Бобурнома», 7), атоқли олимлардан Ҳ.Ҳасановнинг худди шу йили нашр қилинган “Заҳириддин Бобур - сайёҳ ва олим” номли рисоласида жуда аниқлик билан Бобур “1483 йил 14 февралда Андижон шаҳрининг собиқ Умар гузаридagi хон аркида туғилган” дейилади (ўша рисола, 5-бет), ҳатто мамлакат номи билан Фарғонада туғилган деган қараш ҳам мавжуд. Ваҳоланки, рисола муаллифи 1957 йилги Бутуниттифоқ шарқшунослар анжуманида «профессор Воҳид Зоҳидовнинг қилган докладида айтилган фикрларга тарафдормиз» деб таъкидлаган рисолада (8-бет). Муаллиф фикрининг бундай кескин ўзгариш сабаби бизга қоронғи ва рисолада ҳам бунга бирор ишора сезмагандекмиз.

Хўш, З.М. Бобур туғилган жойини аниқ айтмаган бўлса ёки янги манбалар бўлмаса (фавқулодда биз янги маълумотлардан беҳабар бўлсак, узр сўраймиз. Ахир, ҳозирги шароитда ҳар бир нашрни кузатиш имконияти йўқ-ку!), буларни қайси бири асосли ва ишончли саналади?

Маълумки, З.М. Бобур бирорта шаҳарни ўзи туғилиб ўсган, ёшлик чоғлари ўтган жой сифатида тилга олмайди,

балки тарихчи, бетараф кузатувчи шахс сифатида таърифлайди. Мисолларга эътибор беринг: Андижон “Эли туркдур”, Марғиёнов “Эли сорттур”, Исфара “Эли тамом сорт ва кўхийдир” («Бобурнома», 60-61). Фақат 1502-1503 йиллар воқеалари баёнида ёшлик чоғларига оид қуйидаги маълумотни келтиради: «Бу муддаттаким, Тошкентда эдим... Ўз уйимдек бош яланг, оёқ яланг (курсив бизники - А.М.) кирар эдим» («Бобурнома», 158).

Модомики, “Бобурнома”да Бобурнинг туғилиш жойи ҳақида маълумот берилмаган экан, у ҳолда мазкур асарнинг тил хусусиятларига, ундаги воқеалар баёнига мурожаат этишга ва айни чоғда «Бобурнома» билан «Заҳириддин Бобур - сайёҳ ва олим» рисоласида келтирилган далилларни рўйроқ ўзаро чоғиштириб кўришга тўғри келади. Жумладан, Бобурнинг отаси ҳалокати ҳақидаги “Умаршайх мирзоға бу воқеа даст берганда, мен Андижонда чаҳорбоғда эдим” («Бобурнома», 72) деган жумлага ва унда Андижон сўзининг қўлланишига эътибор берайлик.

Бу хабар тарих учун муҳим қимматга эга ва унга бугун бўлмаса, келгусида кимдир эътибор бериши табиий-ку! Аввало, таъкидлаш лозимки, аниқ бир манзилда яшаб турган одамнинг ўз оила аъзоларига тегишли бирор воқеа ҳодиса юз берганда, бу ҳақда ўзгаларга хабар беришда ўз манзилени такрорлаши ўринли эмас. Шунинг учун юқоридаги жумланинг “Умаршайх ўлганда, мен чорбоғда эдим” шаклида бўлиши етарли эди, бошқача айтганда, Андижонда яшаб туриб, “Андижонда эдим” дейиш мантиқан тўғри эмас. Бинобарин, мазкур жумла бир ерда муқим яшаб турган одамнинг гапи эмас, балки яшаш манзили ўзгарган, янги жойга ўтган одамнинг гапидир. Демак, Андижон сўзи Бобур фаолиятида янги жой эканини таъкидлаш учун қўлланган.

Юқорида эслатилган хабар рисолада қуйидагича изоҳланани: “1495 йили Умар Шайх Мирзо вафот этди. Бу вақтда шаҳзода Заҳириддин Шимолда - Наманган ва Аҳси атрофларида юрган эди, отаси вафот этгандан сўнг у вилоят пойтахти Андижонга дарҳол етиб келган”. Ўйлаёмизки, азиз ўқувчи, Сиз ҳам мазкур парчада ифодаланган воқеа юқорида эслатилган хабарнинг айни ўзи, бироқ асоссиз бузилган талқини эканини тушуниб етгандирсиз.

Хўш, З.М. Бобур, “Умаршайх Мирзоға бу воқеа даст берганда, мен Андижонда чаҳорбоғда эдим”деса-ю, биз йўқ, бу вақтда у «шимолда - Наманган ва Аҳси атрофларида юрган эди» десак била туриб ҳақиқатга зид бормай-мизми? Ёки З.М. Бобур Умаршайх ҳалокати сабаби ва ўрни ҳақида Аҳси қўрғони баланд жар устида воқе бўлиб-тур, иморатлар жар ёқасида эрди... Умаршайх Мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди («Бобурнома», 64) деса-ю, душман шаҳарга хавф солиб турган бир пайтда, Бобур Аҳси ва Наманган атрофларида юрган дейишимиз ҳам ажабланарли ҳодиса. “Наманган ва Аҳси атрофларида юрган” (?) Бобурни яқинида турган пойтахт Аҳсига етиб бориш ўрнига “отаси вафот этгандан сўнг у вилоят пойтахти Андижонга дарҳол (шу сўзни эслаб туринг) етиб келган” десак, Умаршайх Аҳсида эмас, балки Андижонда ҳалок бўлган деган тушунча ҳам келиб чиқади. Бироқ бундан тарихчилар ҳурсанд бўлармикан?

Дарвоқе, келтирилган жумладаги дарҳол сўзига ҳам эътибор беринг. З.М. Бобур отаси Умаршайх “Ушбу тарихда душанба куни... жардин учуб, шунқор бўлди” («Бобурнома», 64) ва эртаси “Сешанба куни... бу хабар Андижонга келди. Изтироб била отланиб, қошимдаги навкар ва савдар била қўрғон азимати қилдим. Мирзо дарвозасига етган маҳалда Ширим тағойи жиловимни олиб намозгоҳ сори тебради” («Бобурнома», 72), яъни хабар иккинчи куни келди деса-ю, биз буни тан олмай, “Наманган ва Аҳси атрофларида юрган” Бобурни “Андижонга дарҳол етиб келган” дейишга нима мажбур қиляпти? Ахир, Бобур Аҳси билан Андижон оралиғини тўққуз йиғоч (ўртача 70-75 км) йўл деса, хабарчи бу масофани икки бор босиб ўтиши, яъни турган манзили аниқ бўлмаган Бобурни излаб топиш учун яна қўшимча неча км масофани босиб ўтиши ва ундан сўнг Бобурнинг Андижонга етиб келиши учун қанча вақт сарф бўлишини ўйлаб кўринг. Чунки “шимол – Наманган ва Аҳси атрофлари” айна Наманган ёки Аҳси эмас, балки Чуст ёки Поп, Косон ёки Янгикўрғондир. Ана энди дарҳол етиб келиш маъносини тушунгандирсиз, ч. дарҳол олдимга киринг (ж.с.).

Сўзсиз, З.М. Бобурнинг ов таърифида айтган гаплари ҳам тарихий аҳамиятга эга. Аёнки, ўтмишда шоҳ ва шаҳ-

зодаларнинг ов билан фаол шуғулланиши одат бўлган ва бундан Бобур ҳам бенаиб бўлмаган. Бинобарин, у овнинг барча тури ва усуллари, ов билан боғлиқ асбоб-анжомларни мукамал билган. Бу соҳада ростгўй Бобурнинг бирор хатоликка йўл қўйиши, ёлгон аралашуви мумкин эмас, бироқ Аҳси билан Андижон худудларида овланувчи ҳайвонларни, жумладан, қирғовулни, тасвирлашда икки хил усул: бевосита ва бавосита ахборот бериш усулини қўллайди. Масалан, Аҳси худудидаги ов ҳақида шундай дейди: «Ови қуши бисёр яхши бўлур. Сайхун дарёсининг Аҳси тарафи жангалдур. Буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўп топилур, асру семиз бўлур» («Бобурнома», 63). Дарҳақиқат, киши туғилиб ўсган жойидаги ўзи кўрган, билган мавжуд нарса-ҳодисаларни бевосита - ҳеч қандай афсона ва ривоятларсиз баён қилаверади. Хусусан, юқорида биз шу усулни кўрамиз.

Энди Андижон худудидаги ов таърифига эътибор берайлик: «Ови қуши доғи кўп бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. *Андоқ ривоят қилдиларким* (курсив бизники - А.М.), бир қирғовулни ускунасини тўрт киши еб тугата олмайдур» («Бобурнома», 60). Бу ўринда қирғовулнинг семизлиги ҳақидаги хабар Бобурники эмас, балки у ривоятчиларнинг лоф, муболаға билан айтган гапи эканлиги (андоқ сўзига эътибор беринг) яққол акс этган. Бундан, бизнингча, Бобурнинг янги яшаш жойига яқин вақтда келганлиги, шунинг учун у ернинг хусусиятларини ҳали тўла-тўқис билиб улгурмаганига ишорадир. *Андоқ ривоят қилдиларким* жумласининг грамматик жиҳатдан иш-ҳаракатнинг яқин ўтган замонда юз берганини ифодалаши ҳам фикримизни тўла қувватлайди деб ўйлаймиз.

Шунингдек Бобурнинг Умаршайх мирзонинг иккинчи хотини Фотима Султонни *шу ерлик, шу ердан* демай, «Андижонлиқ эди» деб аташи ҳам («Бобурнома», 66), бизга Андижонда яшаб турган одамнинг гапига ўхшамагандек туюлади.

Шунга ўхшаш қуйидагича англашилмовчиликлар ҳам учрайди, жумладан, тарихан Умаршайх воқеаси 1495 йили эмас, балки 1494 йили юз берган ёки айни шу пайтда мамлакат пойтахти Аҳси қўрғони (унгача Андижон шаҳри) эди. ч. Умаршайх мирзо муни пойтахт қилиб эди

(«Бобурнома», 62).

Ниҳоят, турмуш нуқтаи назаридан қараганда, Бобур бор-йўғи 12 ёшли бола. У қанчалик истеъдодли, салоҳиятли, жасур бўлмасин, ҳар ҳолда, ҳеч бўлмаса маълум пайт гача, ота-она назоратида, уларнинг кўз ўнгида туриши лозим бўлган ёшда. Ахир, отаси Умаршайх бутун оила аъзолари билан пойтахт Ахсида бўлса, у қандай қилиб ва қачон оиладан, ота-онадан узоқ шаҳарда алоҳида бўлиб қолди? Тўғри, Бобур ҳеч қачон ёлғиз бўлмаган, балки унинг ёнида махсус тарбиячи бек аткалар, энагалар ҳамisha ҳозир у нозир туришган. Лекин уни гўдаклик кунидан бошлаб ота-онасидан айриб Андижонга жўнатиб юборилмагандир ёки эса Андижонда қолдириб кетилмагандир. Балки, бизнингча, Умаршайх Бобурни ўз акаси Султон Аҳмад ва қайнағаси Султон Маҳмудхонларга қарши уруш муносабати билан Андижон шаҳри мудофаасини мустақамлаш мақсадида тахт вориси ва ишончли вакили сифатида кейинроқ юборган бўлиши мумкин.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, З.М. Бобур нима учундир Андижон топонимининг эски номлари ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайди. Ваҳоланки, Тошкент, Ўратепа, Ахси шаҳарлари ҳақида гап борганда, уларга Чоч ва Шош, Усруш ва Усрушна, Асруш ва Асрушна, Ахсикат сўзлари орқали қисқа-қисқа изоҳ беради. Энг қизиғи шундаки, топонимнинг эски номларидан бири - Андигон шакли отаси Умаршайхнинг 1469 йилги ёрлигида қайд этилган. Нима, Бобур уларни эшитмаганми ёки ёзилишига кўзи тушмаганми - бунга ҳам ўзингиз аниқ жавоб топарсиз деб ўйлаймиз. Тўғри, З.М. Бобурнинг туғилиш жойи ҳақидаги тушунчамиз асоси бўшлигини кейинроқ англаб етдик, бироқ изчиллик етишмади. Гап шундаки, орадан ўн икки йил ўтгач, «Ўзбек Совет Энциклопедияси»да қуйидаги маълумотни ўқиймиз.

«Бобурнинг болалиги асосан Андижон ва унинг атрофларида ўтди» (ЎСЭ, II. Тошкент, «Фан», 1972, 287). Бу жумла грамматик ва услубий жиҳатдан рисолада айтилган Заҳириддин «Наманган ва Ахси атрофларида юрган эди» (5-бет) жумласига ўхшаш, яъни ҳар икки хабарнинг муаллифи айни бир шахс. Шундан бўлса керак, Бо-

бурнинг туғилиш жойи онгли равишда очиқ қолдирилган. Бу нима, йўл қўйилган нуқсонларни тузатишми ёки хаспўшлашми - баҳолаш яна ўқитувчига ҳавола, аммо ростгўй З.М. Бобурга ростгўйлик билан муносабатда бўлиш хайрли ишдир.

Хуллас, ўтмиш тарихимизда машҳур шахслар фаолияти билан боғлиқ муаммолар етарлича. Уларни изчиллик, синчковлик ва ростгўйлик билан тадқиқ қилиш лозим. Акс ҳолда айрим янглиш фикрлар ҳам оммалашиб кетиши мумкин. Гап Бобурнинг қаерда туғилишида эмас: у бутун ўзбек халқининг буюк тарихий, бебаҳо мероси, бош қача айтганда, темурийзода Бобур ота томондан Самарқанд, она томондан Тошкент, туғилиш ва тарихий-маъмурий фаолият жиҳатидан Фарғона водийси билан боғлиқ.

Бироқ таъкидлаш керакки, ўтмишда Фарғона бир бутун мамлакат бўлган, унинг вилоятларга бўлиниши эса сўнгги даврларда юз берган. Бинобарин, Бобур таваллудининг, дейлик, Наманган шаҳрига даҳли йўқ, чунки у вақтларда Наманган шаҳар сифатида тарих саҳнасига чиққан эмас эди, шунинг учун баъзан эшитилиб қоладиган ғайриилмий иборалар ҳиссиёт маҳсулидир, илм эса изланиш, яратиш, бирор масалага аниқлик киритишдан иборат. Яқин ўтмишда Наманган вилоятининг Андижон вилояти таркибида бўлиб, кейинчалик қайта тиклангани ҳам маълум. Аҳси қўргони эса ҳозирда давлат муҳофазасидаги ясси тепалиқдан иборат.

Бизнингча, З.М. Бобурнинг тарихий шахс сифатида тарих саҳнасига чиқиш жойи билан туғилиш жойи аралашиб кетган, бу эса ўқув-ўқитув ишларида ўринсиз баҳс, мунозараларга сабабдир. Аслида халқимиз буларсиз ҳам Бобурни ҳар қанча эъозлаб бошига кўтаришга тўла ҳақлидир. Бу жиҳатдан Андижон халқининг, хусусан, зиёли ҳамкасбларнинг З.М. Бобурга кўрсатаётган иззат-икромидан мақтовга сазовор. Биз шундай амалий тадбирлар бошқа жойларда ҳам кўпроқ бўлишини истаймиз, чунки, назаримизда, бирор тарихий шахс фаолиятига оид тадбир ўтказишда шу шахс туғилган жой вакиллари фаол ҳаракатда бўлгани ҳолда, бошқалар сустроқ ҳаракат қилади, гўё бу

тадбирнинг буларга алоқаси йўқдай, умуммиллий иш эмас-дек кўринади. Умуман, Республикамизнинг ҳар бир шаҳар ва туманларида З.М. Бобур ва у каби буюк аждодларимизга ҳайкаллар қўйилиши, улар номида йирик иншоотлар, майдонлар, турли истироҳат масканлари, боғ-роғлар барпо этилиши хайрли ишдирки, уларга бугун берилган номлар эртага бекор қилинмасин. Бундай тадбирлар миллий маънавиятимизга ёт турли кўрғазмалар, беҳаё суратлар, расм-русумлар, урф-одатлар, ўринсиз сўз-номлар кўпайиб бораётган асримизда тарихимизни ёшлар онгига сингдиришда реал амалий тадбирдир.

Хуллас, “Бобурнома”нинг академик нашридаги биринчи қараш - Бобурнинг Ахсида туғилиши тўғри деб ўйлаймиз.

* * *

Шеванинг лексик хусусиятларидан бири шуки, қатор бир бўғинли сўзлардан -ла аффикси орқали янги сўз ясалиши кўпинча уларнинг такрорланишидан ҳосил бўлади. Масалан, ад. вай-вайламоқ, ҳай-ҳайламоқ, ёр-ёрламоқ, тўй-тўйламоқ. Уларнинг вайламоқ (лекин вайсамоқ), ҳайламоқ (лекин ҳайдамоқ), ёрламоқ, тўйламоқ шакллари учратилмади ҳисоб. Бироқ маълум бир ҳодиса туфайли айна бир феъл ўзакларининг, гоҳо синоним феъл-сўзлар ўзаклари такрорининг от ўрнида кўлланиши мавжуд. Масалан, “қоч-қоч”да Қашқарга ўтип кеткан. “Ур-ур” деган кўп бўлур... “Ур-йиқит” бўп кетти, «ур-сур»га қўшилип қопти.

Сўз маъноларининг ўзгариши сўз таркибидаги бирор товушнинг тушиши ёки ортиши билан боғлиқ ҳолда ҳам юз беради. Масалан, болалар шаклида фақат кўплик ифодаланса, унинг боллар шаклида эса ҳам кўплик, ҳам оила (хотин) маъноси ифодалана олади: боллар меҳмонга кетуди. Бундай ҳодиса бир қатор кўшни ва ёндош шеваларга ҳам хос бўлиб, нутқ маданияти билан боғлиқдир, яъни бошқалар билан жонли нутқда эр ва хотин бир-бири тўғрисида гап борганда, “эрим” ёки “хотиним” деб гапириш ноқулай саналади. Шунингдек водийда умумистеъмолга эга бўлган битта (бирта) сўзи икки хил маънода кўлланади: мазкур шаклда ягона, ёлғиз маъноларини ифодала-

са, **бита** шакли эса *биров*, русча “некий” маъноларини ифодалайди: бу мени ўғлим, **биттанг** (ҳеч биринг) тегма; **бита** одам келди. Яна: **бошқадан** - бировдан, **бошқатдан** - қайтадан, “снова”.

Кекса авлод, ижодкорлар, турли касб-ҳунар эгалари, халқ оғзаки ижоди орқали умумистеъмолдан чиққан бир талай сўз ва атамалар сақланиб келмоқда. Биз бундай лисоний воситалар на фақат ўрганилаётган шеванинг, балки айни чоғда ўзбек адабий тилининг луғат бойлиги сифатида сақланиши керак деб ўйлаймиз, чунки улар келгуси авлод ижодкорлари учун лисоний манба сифатида хизмат қилишига қатъий ишонамиз. Шулардан бир гуруҳи миқдор, ўлчов, ҳажм маъносини ифодаловчи сўзлардир, лекин унутмаслик керакки, ўлчов миқдори ҳамма жойда бир хилда бўлавермайди.

Уларни қуйидагича турларга ажратиш мумкин:

а) вазн-оғирлик маъносини ифодаловчи сўзлар: **бир пайса** (20 грамм), **беш пайса** (100 грамм), **қадок** (400 грамм), **ярим қадок** (200 грамм), **чаҳса** (< **чакса** - 6 кг), **нимшак** (12 кг), **пуд** (16 кг), **ярим пуд** (8 кг), **ботмон** (10 пуд);

б) масофа-узунилик маъносини ифодаловчи сўзлар: **қари** (40 см: тушига **бир қари бўз** кирмоқ), **қарич//қариш**, **қадам**, **қулоч**, **бўйин** (100 метрча: Тулкини уйасига **бир бўйин** қолганда...), **газ** (70-75 см), **аршин** (чоғ. газ), **чақирим** (1 км), **тош** (8 км); Баҳромми даврида **парсах** деркан, **йоғач** (З.М. Бобурда йиғоч);

в) майдон-сатҳ маъносини ифодаловчи сўзлар: **чек** (4 сотих), **танап** (таноб: 16 сотих), **бўйра**, **бордон**, **геҳтар//деҳтар** (гектар), **чорак** (1/4);

г) пул бирликлари маъносини ифодаловчи сўзлар: **пул: бир пул** (собик шўро даврида 2 тийин); **мири//мури//муру: бир мири** (5 тийин), **уч муру** (15 тийин); **тангга: йарим тангга** (10 тийин), **бит тангга** <бир тангга (20 тийин), **тангга мири** (25 тийин); **сўм: йарим сўм** (50 тийин), **бир сўм...**

д) миқдор маъносини ифодаловчи сўзлар: **туман** (мўғулча: 10 000), **лак** (ҳиндча: 100 000), **сон минг** (чексиз миқдор, чоғ. тумонат одам). Миқдор маъноси

бош, бурда, дона, жуп (жуфт), жўра, нусха, парча, пой (бир пой), сиқим//қисим, ҳовуч, шунингдек қоп, сандиқ, хум, тоқ//тоқа, қути, тугун, бўлак, хуржун, пақир ва бошқа сўзларнинг санок сўзлар билан бирикиши орқали ҳам ифодаланаверади. Масалан, **йетти жуп, бир тақа** чайнаги вор; **тўр қоп** ун олди; **бир хум** тилласи боракан.

Албатта, ўз вақтида адабий тил, хусусан, мактаб таълими орқали ўзлашган **миллиметр, сантиметр, метр, километр, грамм, килограмм, тонна, центнер, гектар** каби талай сўзлар кўпинча мактаб ўқувчилари, турли касбдаги зиёлилар нутқида фаол қўлланади. Мустақиллик йиллари турли хорижий тиллардан, хусусан, инглиз тилидан бир қатор сўзлар ўзлашди ва ўзлашмоқда, лекин уларнинг тақдирларини келажак кўрсатади.

Олмошларда бўлгани каби, сонлар ясалмаганидек бошқа тиллардан янги сон ўзлаштирилиши ҳам кузатилмайди, аммо сонларнинг отлашуви, айниқса, мактаб ўқувчи ва ўқитувчилари, қарта ишқибозлари нутқида кўп учрайди: а) **олгини** китобини беринг, **бешти** китоби бо:ми, **тўрдикчи-чи; ўнинчигайам** да(р)с бўладими; Баҳромип **ўм бешинчига** (15-мактабга) ўтип кетти; б) **бешини** олдим, **учини** ким олди; йахшийам **ўнталигди** опло:ним (олиб қолганим); биз **уч** кетиппиз, сиз **икки** кетифсиз; **бешинг** боракан-да.

Шева лексикасидан намуналар:

аврашим//аврашин (форс: абришим - шоҳи): оқ ипагдан **аврашим; аврашиндай** тўлғанип ширин лабингдан сўрмадим

ала:мжон (аламжон - анча, мўл, бир талай, кўпгина): бир паста **ала:мжон** йўлларди босиб ўтади; йўлийам **ала:мжон** бор-да

алҳол (узоқ вақт, анча вақт): сондигимми бир чеккасида **алҳолгача** туради

апсинмоқ (афсус емоқ, ачинмоқ, афсусланмоқ): сиззи кемади деб бир **апсинаман**, чоғ. уйғур: **афсунлимақ** - аврамоқ, сеҳрламоқ; мафтунлимақ

ахламоқ (хатлаб//сакраб ўтмоқ): **ахлаб** ўттим, чоғ. Наманган: **халламоқ**

ақалли (ҳеч бўлмаса, бирорта): **ақалли** ковишам бермади

бадал//**бадан** (давом, мобайн): икки йилди **бадалида** сарсаф сосам, ҳеч қочмайди; йеттойди **баданида** кўрмадим

баҳйа (сал, андак, бир оз): ўлиб кетишимга бир **баҳйа** қолди. Аслида **баҳя** форсча **қирғоқ**, **чекка**, **чет** демакдир.

беккем (маҳкам, мустаҳкам): йўллар **беккем** бўп қоған. Бу сўзда **м>б** ва тўлиқ орт ассимиляция ҳодисаси юз берган.

бовлимоқ (оила аъзоларини боқишни уддаламоқ, уларга қараб, кўз-қулоқ бўлмоқ): ҳаммасини **бовлиб** ўтирипти

бор: уруғи **борса**, бордир-да. Бу сўзнинг феъл ўзаги сифатида қўлланиши Пахтаобод туманидаги Маданият қишлоғи вакиллари нутқида учратилади ва **бўлмоқ** феълнинг синоними ҳисобланади. Балки, бу сўз **бор** эса шаклидан туғилган бўлиши ҳам мумкин, аммо оғзаки сўзлашувда **эса** шаклини қўллаш учратилмади.

бора (марта): боринг деп тўр **бора** келди

буд//**бут** (нарса, ваз, бойлик): биззи ҳамма **бору будимиз** олди, чоғ. **кўр-қут**. Бу сўз **бор** сўзи билан жуфт ҳолда қўлланади.

бурнағ//**бурнағи** (бурунги, аввалги): **бурнағ** йили жа: йахши бўғаниди карнавал; опамми қизи **бурнағи** йили келуди

бўламоқ (беламоқ): болани **бўлап** қўйинг, чоғ. уйғур: бўлимак

бўтана (сел, лойқа сув): сув **бўтана** охйапти, лойқа

валжирамоқ (валдирамоқ, вайсамоқ): **валжирамай** ўтиргувала//гувалак//зувола//зувала (С.Иброҳимов. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси, I. ЎзФАН, Т., 1956, 118- б.) - девор учун ишлатиладиган кесак, чоғ. **хом гишт**. Зувола сўзи бошқа маъноларга ҳам эга.

гула кўтармоқ (намуна//ўрнак олмоқ, тақлид қилмоқ): **гула кўтариб** гапировради

гум//гун (йўқ//ғойиб бўлмоқ): **гум бўлди**
гўмшитмоқ//кўмшитмоқ (гумбирлатиб//қулочкашлаб солмоқ): бир **гўмшитип** соламан, онталлип чушасиз; бир **кўмшитип** сосам...

дараж//дороз (ривожланиш, ўсиш, тараққиёт); хўжалигимиз **дараж** қилди; давлатимиз тобора **дороз** топайапти

дарам (даромад, наф, фойда): йетмиш сўм бўсайам, **дарам-да**

довламоқ (ботинмоқ, бетламоқ): мени йурак **довлағим** кемайапти

доллашмоқ (беллашмоқ, баҳслашмоқ): ким **доллашади** мемминан?

дум кетмоқ (шўнғиб кетмоқ, калла билан йиқилмоқ): менам арқасидан бир тепудим, **дум кетти**; **дум чушип** кесса нима вўлади? чоғ. форс: **дун** - паст, пастқам (Персидско-русский словарь. Том 1. М., 1970, 231- бет).

жавониб (атроф, теварак): атроп **жавонитган** одам келди
жалангламоқ (эловрамоқ, алангламоқ): Карим ака, нима: **жаланглап** қарайсиз тўр тарапка?

жеваламоқ (жовдирамоқ, алангламоқ): минча **жевайсан?** чоғ. жавор//живор - ён, атроф (54. 97)

жезвар (чизғич): Закиржон, **жезваринг** қани?

жилвилламоқ (бижирламоқ, вижирламоқ): жа: **жилвиллавардингиз-у**

жовлимоқ (жаврамоқ, алаҳламоқ): уйига кеткинча **жовлип** кетти, чоғ. уйғур: **жўлимак** - уйқусирамоқ, тушида алжирамоқ

жўлакхона (отхона): қирғизди **жўлакхонаси** кирип кетти

заранг (занг, қўнғироқ): дарска **заранг урди**

зенишин (зеҳнли, ақлли): **зенишин** одамит-та

зиндамир (землемер): **зиндамирлигам** қиғансизми дейман, чоғ. **танобчи**

зингилламоқ (зирилламоқ): калласиман бир солди-та, бошим **зингиллап** кетти. Бу сўзнинг **чопмоқ**, **югурмоқ** маънолари ҳам бор.

зўғата (кетмон, болта каби асбобларнинг соплаш учун

қилинган тешик қисми): болтани **зўғатасини** синдирворган

икиқат (икки қат, ҳомиладор): **икиқат** хотини, ҳали ашейтга кўрдим

илик (қўл, оёқ): оқариб ойдинда йотсам, ой мени **илгимдадир**

илимлик (ўқиш): биз ҳамма болаларимизди ҳам **илимликка** бердик

ирой//кирой(и). Бу икки сўз халқ кўшиқларида **чирой** сўзига мосланиб юради:

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан, **иройлигим**, йор-йор,
Упа-эллик керак эмас, **чиройлигим**, йор-йор.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан, **киройи** қиз, йор-йор...

итқитмоқ (ирғитмоқ): **итқитканинг** учун йегизаман

йайпамоқ (пайхон қилмоқ, йўқ қилмоқ): “Сел пахтазорни **йайпаб** кетаётган эди” (Пахтаобод: “масҳаралаймоқ” қа қаранг).

йиғнамоқ (йиғиштириб олмоқ, йиғмоқ, тўпламоқ): экинларни **йиғнаб олди**, чоғ. Хоразм: **йийнамақ** (57. 133)

йонғиз (ёлғиз): ўзи **йонғиз** ўтирипти

йонмоқ (орқага қайтмоқ): йана **йонип** келди

йуқармоқ (нафисланмоқ, нафислашмоқ): “косанинг девори яна керилиб **йуқаради**” (С.И.Иброҳимов. Юқоридаги асар. 25- бет), чоғ. юқа, юққа

йўламоқ (жўнамоқ, йўл олмоқ): Ойсулу:ди шаҳрига **йўлаб** қолади; Орзини шаҳрига **йўл соғти**, чоғ. Ўш: **йўламоқ** – суямоқ (57. 136)

йўмирмоқ//ўмирмоқ (ўпирмоқ, ювиб кетмоқ): (сув) **ўмирип** кетти йа:мини, чоғ. **йўмирмоқ** вариантнинг **суғурмоқ** маъноси ҳам бор (57. 135)

кепата (башара, юз, турқ): **кепатасига** қараб бўмайди болани

кўра (мўндича): **кўрани** истайаппан, билмайман қайтта қолдийкин. Бу сўзнинг бошқа маънолари ҳам бор.

кўргам (кўз-кўз қилмоқ, намойиш этмоқ): топган нарсасини **кўргам** қилиб юради

кўчкан (кўчки): кўп йаққан қорди **кўчканида** ўлип

кеткан

ликов//ликол (Тошкент: тахсимча): **ликолка** сопке (со-
либ кел)

масхарайламоқ (масхараламоқ): “Аҳмадни **масхарайлаб**,
дадасининг милтиғини олиб, ўзи овга чиқади” (АндПИ
талабаси, пахтаободлик М.Сотиболдиеванинг курс иши-
дан). Бу сўз, балки, **масхара айлаб** “бирикмаси”дандир.

маъзар (Тошкент: пиширик): икки севат **ма:зар** апке-
ган экан

милтиғбоши: аскарбоши (командир)

мичча (мусича): **миччани** боласини қара, чоғ. Наман-
ган: **мукича**

муғлаймоқ (“ғариб” бўлиб қолмоқ, кексайганда ёлғиз-
ланмоқ): шу уйда **муғлайибла** қолдиг-та, чоғ. **мунглуғ**

мўчинак (мўйчинак): мени онам **мўчинаг** чишлагани
йўғ-да

напсамбирига (ҳақиқатан, ростдан, ад. нафсиламп): **на-
псамбирига** йахши бола-да

невилай (қайдан билай): **невилай**, чоғ. Чинобод: **билам**,
Жиззах: **невиламан**, Наманган шевалари: **била:ми**; Ўш:
невлай (57.195)

ондалла (тўғри, очиқдан-очиқ): **ондалла** сўраса, бў-
ловради, чоғ. Наманган: **индаллю**

онгарилмоқ (ағдарилмоқ): **онгаллип** кетганим қаса?

онгармоқ (ағдармоқ): қоч, чайнағди **онгарварасан**

пайнов (пайров, оқова): оққан сувди **пайновини** ич-
манг

палитка қилмоқ (ҳўйла ишлатмоқ, алдамоқ): **палитка**
қипти менгга

пеш (қайта, такрор, бошқатдан):

Дариоларни ул йузида қўш ҳайдаган,

Ул ҳайдаган қўшларини **пеш** ҳайдаган.

питмоқ//путмоқ (ёзмоқ, битмоқ, тугамоқ): уйинг **пит-
ти-а**, энди охлаш керак; нимага хатка **путйапсиз**; шуми-
нан ишлари **путипти**; ҳали **питмайди** иши

пича (бир оз, озгина): **пича** йурсайиз, йетас; **пичасини**
ўраб олинг, чоғ. Наманган: **жижа//жижжа**

пойиз (фоиз): 1 Энди икки йуз, уч йуз **пойиз** ишлай-
аппиз, 2 поезд

пот-пот (мотоцикл - товушга тақлид асосида): ҳалиги
пот-потини айтмайси:ми...

пут//пит (оёқ): бир **пут**, бир қўли йўқ; пидолди бос-
сам, **путим//питим** оғрияпти

путун//путин (бутун): гузарга ворсам, “келе:нг, мон-
ти, **путинини** йеврасс” дейди

рет-рет (“раз, два” деб команда беришга ўхшатиш асо-
сида туғилган сўз): **рет-ретка** камандир қип қўйди

сай қилмоқ (бирор нарсани эгаллашга интилмоқ, ҳара-
кат қилмоқ): ўқишни **сай қилса**, кам бўмайди киши; чоғ.
ад. саъй-ҳаракат қилмоқ

саймоқ (экмоқ, ўтқизмоқ, тикмоқ): менам олти туп
сайип қўйдим; йи:на **сайоврин** чарчадим, чоғ. Ўш: **сайиб**
қўймоқ - санчиб қўймоқ (57. 231)

сарасап//сарсап (қарамоқ, зеҳн солмоқ): одам **сарасап**
соса, у оқарип турса, йоманакан-та.

сўйил (тўқмоқнинг бир тури): бошларида кулоҳ, қўли-
да сўйил...

сўкир (бадбашара, хунук): бир **сўкир** чол боракан. Бу
сўзнинг “чапани” маъноси ҳам қайд этилган (57. 241).

сўмламоқ (мўлжалламоқ, тахминлаб кўрмоқ, чамала-
моқ): шуни бир **сўмланг-чи**

таламон//толомон: гўш **таламон** бўп кетти; бийуст
(бюст) кеганакан, **толомон** қиварипти, чоғ. Наманган: **та-**
ламаш

тағи (тағин, яна): **тағи** бордимми?

таҳти (асли, аслида): **таҳти** шу йерлик бўлса керак,
чоғ. **таҳт** - ост, тағи (54. 333)

тек (жим, тинч): **тег** ўтир дў:ди; **бис теҳ** турайлик-
чи...

тиғ//тиға (қуёш шуъласи, тиғи): кун **тиғ** урганда, жў-
новдик; кунди **тиғасида** қолдийиз

томил (одат, анъана): ҳар жайди ўзини **томилени** қимаса
бўмайди

тунгқатмоқ (менсимаслик, ҳурмат қилмаслик): ўзи би-

ровди **тунгқатмайди**, шунийчун ўзинийам овриги//авриги йўқ, чоғ. **тун**, **тунд**

туппа (хамир овқат): ўзимга **туппа** кесолмай, бировга угра кесиппан

туш (тенг сўзи билан бирликда қўлланади): **тенгитишим** ичида дарйо бўлади кўз йошим, чоғ. **тенгдон**, **тенгкур**

тўралмоқ (**тўрамоқ** феълдан: тарқалмоқ, келиб чиқмоқ): қирғизлар ўшандан **тўралган**

тўрмоқ//**тўримоқ** (кузатмоқ, кўздан кечирмоқ, текширмоқ): қоровул маҳаллани **тўриб** йурипти

тўғатмоқ (қаранг: **тунгқатмоқ**): бировди ҳеч **тўғатмайди**

узақмоқ (кечикмоқ, кеч қолмоқ): жа: **узақип кетти**; агар мен **узақип кетсам**, ҳаватир бўмайлар. Бу сўзнинг асоси (узоқ) пайт равиши бўлиб, унинг синоними, яъни **ироқ** сўзининг феъл ўрнида қўлланиши на фақат адабий тил ва бошқа шеваларда, балки мазкур шевада ҳам ҳозирча учратилгани йўқ. Улар орасидаги фарқ шуки, **узоқ** давр (вақт) узоқлиги ўрнида, **ироқ** эса масофа узоқлиги ўрнида қўлланади: **ираққа** қиз бермайна:, олар кетар, йор-йор.

узолат (хижолат): тортмаган **узолатим** қомай...

улгимоқ (улгурмоқ): **улгимиймиз** кечкача

усмоқ (сузмоқ): бир мол **усварип**, ўлтирип қўйай деса вўладими; акамми бўзаги **усадиган** чиқипти (бу феъл бошқа маъноларга ҳам эга)

усқара (жанжалкаш, шаллақи): хотини **усқарайкан**. Бу сўзда **усқара**<**узиқара**<**йузи қора** ҳодисаси билан маъно кўчиши юз бермадимикан?

учма пойиз (самолет): **учма пойиз** ўтмайди

учмоқ (вафот қилмоқ, ўлмоқ): Рўзивайди боласи **учканакан**

чапийа (хурмача). Бу сўз бизнингча, **чоҳор пойа**>**чорпайа**>**чопайа**>**чапийа** бўлиб, тузилиши ва шаклига кўра номланган предметни билдиради.

челаҳламоқ (мағорламоқ, пўпанак босмоқ): нон **че-**

лаҳлап кетти; нонди бети челаҳлашип кеткан
часпак (пона): **часпагини** қоқиб бўлай
черик (аскар, кекса авлод тилида): Баҳзодди **черигла-**
ри...

чигмоқ//чиймоқ (тугмоқ, боғламоқ): 1 ширмонларини
бита қийиққа **чийип** қўйди. 2 бита қийиғ оғанакан, атро-
пи **чийилган**

чийин//чигин тикмоқ, чоғ. кашта тикмоқ

читта (билет): борса, **читта** бе:мапти. Бу сўз баъзан
чипта ҳам дейилади: **чипта** оғамман дейди.

чорси//қийиқ (белбоғ): **чорси** бердим; бита **қийиғ** ога-
накан

чумак (чумак урмоқ - чиллакининг ранг ола бошла-
ши): чилги **чумак** урмапти, йорга йолғанчи бўлдим. Бу
сўзнинг чойнакнинг **чумаги** (жўмраги) маъноси ҳам бор.

чучинмоқ//чучунмоқ (тушунмоқ): ҳаммасийам **чучинип**
қолди ўқишти

чўкар (чўп, чўпак): у йўлбасти айағига **чўкар** кирип,
чўкар ўсип, катта қамишка айланган эди (эртакдан), чоғ.
Наманган: **чўгал**

чўктирмоқ (ўкситмоқ): болларди **чўктирманг**

шамғарат (алдаб, яширинча, кўринмасдан): мен улар-
ди кўзини **шамғарат** қип... ад. **шамғалат**

шатир (бирдан, тездан): мен гапиргича тўхтамай, **ша-**
тир кирип кетти-йу

шималамоқ (шимармоқ, йиғиштирмоқ): йенгги:ни **ши-**
малавол

шоти//шати (Тошкент: нарвон): анейда **шатини** олди-
да так бориди. Бу сўз *араванинг шотиси, отёғоч* маъноси-
да ҳам қўлланади: боринг, **шатиға** кириг, сиз

шўрваланмоқ (тамадди қилмоқ, овқатланмоқ): кички-
на бир **шўрвалансайиз** йахши вўлади

элтмоқ (сиғмоқ, олиб бориб бермоқ, етказиб қўймоқ):
апкема, бунгга **элтмайди**; буни уйига **элтип қўйинг**; чи-
малилар чўлағ чималини ўзинийам қўтарип, Эртийушли
Мирзани олдига **элтиб берадилар** (эртакдан)

эрикмоқ (эринмоқ): овқат хусусида ҳеч **эрикмийман**

эрчитмоқ (эргаштирмоқ): эшон ҳаммасини орқасидан эрчитип йурипти

эс топмоқ (эс танимоқ, эс кирмоқ); сиз эс топкан вахтларда ариғди ийағларида иморат йўғиди

ўказ (ўтган, олдинги): бувсима**н ўказ** бозадда учрашипти. Бу сўз **ўказ**<**укез**<**у кез** ҳодисаси маҳсули бўлиши мумкин, чунки **у//ў** одатий ҳол, чоғ. **туҳмат**>**тўҳмат, суҳбат**>**сўҳбат**

ўмалашмоқ (ўрмалашмоқ, эмгакламоқ): ма:ши боллар **ўмалашибла** катта вўлди

ўнкимоқ (ўчмоқ, кийим рангининг айнип кетиши): бу ипагдан тixса, тездайла **ўнгкип** кетади

ўпки (яра-чақанинг бир тури): **ўпки** чиқипти деб йурган-да неча кунггача

ўптамоқ (ўртамоқ): **ўптаварди** мени, чоғ. **ўпранмак** - тўзмоқ, тўзиб кетмоқ (54. 412)

ўчкамоқ (ўлчамоқ): қуйошти орасини **ўчкаган** одам бо-ракан. Бунинг **ўшламоқ** (Асака), **ўчкамоқ** (Марҳамат) кўри-нишлари ҳам бор.

қора тортмоқ (бирор кишига ишонмоқ, суянмоқ): бу кеп қоған мени **қора тортип**

қулағламоқ (кўргонламоқ): ой **қулағлапти**, кун **қулағлапти** деймиз

қўтанламоқ (қаранг: қулағламоқ): кун **қўтанласа**, кура-гингни таййорла, ой **қўтонласа** оможингни таййорла (ма-қол)

ҳазир бўлмоқ (эҳтиёт бўлмоқ): **ҳазир бўлинг**, йиқилип кетасс

ҳайат (томорқа, ҳовли, боғча): бийерларда Николайди вахтидайам **ҳайат** йўғиди

ҳамият (аҳамият): илгари боллар ўқишти ҳамиятини кўпам билмасакан-та

ҳулал (ҳалол, тўғри): шулардики **ҳулал**

ҳўвич (нозик, ингичка, хипча): тол **ҳўвиштай** қизни қайдан топкан, йор-йор.

Адабий тилда бўлганидек, шева луғат қатламининг маълум қисмини мустамлака даврида рус тилидан ва у орқали оврўпо тилларидан ўзлаштирилган сўзлар ташкил қилади. Лекин жонли сўзлашувда, хусусан, оддий омма нутқида, айтиш мумкинки, улардан бирорғаси соф ҳолда, яъни бирор фонетик ўзгаришсиз талаффуз қилинмайди ва бу ҳодисани бошқа шева вакиллариға ҳам хос деб қараш мумкин. Иккинчидан, нима кўп соҳа кўп, касб-хунар кўп, уларнинг ҳар бири бир олам. Улардан ҳар бирини тўла-тўқис ва атрофлича ўрганиш қанчалик муҳим бўлса, шунчалик мураккабдир. Ахир, бунинг учун қанчадан-қанча вақт ва ижрочи керак.

Яна бир муаммо шуки, бирор сўз ёки иборани ҳаммадан бир шакл ва бир лексик-семантик маънода қўллашни кутиш жонз эмас. Ҳар ҳолда умумийлик шундан иборатки, сўзнинг товушлар таркибида бирор фонетик ўзгариш юз берса ҳам, сўзнинг лексик маъноси деярли сақланади. Баъзи сўзларда лексик маънонинг кўчиши, тораёиши ёки кенгайишини кўрамыз. Масалан, русча **город** сўзи билан унинг **гўрт** шаклини олиб кўрайлик.

Манбаи бир бўлган бу икки сўз нисбатан кейинроқ маъно жиҳатдан фарқлана бошлаган. Гап шундаки, **город** сўзи дастлаб маҳаллий аҳоли онгида **шаҳар** тушунчасини ифодалаган, бироқ мамлакатимиздаги барча кўҳна шаҳарларда бўлганидек, Андижон шаҳри ҳам янги қурилишлар, қайта қуриш ҳисобига кенгаёди. Янги, замонавий кўчалар, маъмурий, маданий бинолар, дам олиш масканлари қад кўтаради, натижада “янги шаҳар” ва “эски шаҳар” тушунчалари пайдо бўлади. Бора-бора “янги шаҳар” тушунчаси **гўрт** сўзига юклатилган бўлса, **город** сўзи эса *умуман шаҳар* маъносини ифодалайдиган бўлади. Шунинг учун **гўрт** шакли *шаҳар* маъносини эмас, балки шаҳарнинг марказий, маданий, гавжум ва обод қисми маъносини ифодалайди. Мисолларга эътибор беринг: анчадан бери чихмийман **гўртка**; йуринг, **гўртка** чиқамиз; чоғ. **Городга** кетяпман, бир-икки фабрикантлар билан ресторани-

да ўтирмоқчи эдик, деди бой (Ойбек. Улуғ йўл. Роман. Т., 1967, 12- бет). Шунингдек **рабоч(ч)и** (рабочий) сўзи ҳам, одатда, завод-фабрика ва шунга ўхшаш корхоналарда ишловчи оддий *ишчи* маъносини билдирса, унинг ўзбекча варианты *ишчи* эса умуман хизматчи, бирор соҳа ходими, яъни зиёли маъносини ифодалайди.

Баъзида айрим ўзлашма сўзлар билан қадимги туб сўзларнинг фонетик ўзгаришлар натижасида талаффузда шакл ва маъно жиҳатдан ўзаро тенг келиш ҳодисаси ҳам учрайди. Масалан, русча **отдых** ва ўзбекча **ҳордиқ** сўзлари шулар жумласидандир: **отдых**>**оддих**> ад. **оддих**//**оддиқ** ва **ҳордиқ**>**ҳоддиқ**>**оддих**//**оддиқ**//**аддиқ**. Шунингдек ўзлашма сўзлар шаклий ўзгаришсиз ўз асл маъноларида қўлланишдан ташқари, ўз эквивалентига ҳам эгадир. Масалан, **квартирант** сўзи ўрнида кўпинча **қўшни** сўзи қўлланади: завутти ҳамма ишчилари **қўшни** бўлиб кирган; бизникида **қўшни** ўтиради. Бу жиҳатдан қараганда, мазкур шевада бошқа баъзи шеваларга нисбатан ўзлашма сўзлар ўрнида ўзбекча-туркий сўзларни қўллаш анъанаси кучлироқ эканини кўрамиз, жумладан, Тошкентда **квартирант** сўзи ўрнида **қўшни** сўзи қўлланмайди. Худди шунингдек проф. С.Иброҳимов таъкидлашича, касб-хунар лексикаси соҳасида ҳам Андижон шевасида туркийлашиш бошқа айрим шеваларга нисбатан устунлик қилади. Масалан, Андижон шевасида “тортқи”, “оёқлик” дейилса, Марғилон, Риштон шеваларида “кашак”, “подар” сўзлари қўлланади (С.Иброҳимов. Юқоридаги асар, 61-62- бетлар). Қуйидагиларга ҳам диққат қилинг: қизим **акараномликка** (агрономлик) ўқиган; биз ҳамма болаларимизди ҳам **илимликка** (ўқишга) бердик.

Қуйида русча ўзлашма сўзлар фаолияти билан боғлиқ айрим ҳодисаларни келтириб ўтамиз:

а) лексик маъноси тўла сақланган ҳолда фонетик қобиғи бутунлай ёки жиддий ўзгарган сўзлар (бу борада ад. **патнис**<поднос, **пудрат**<подряд, **черков**<церковь каби сўзлар тарихини эсланг):

бадрағ (батрак): **бадрағ** ўзимиз бўлдик, чоғ. ад. **бодроқ**.

бошпут (паспорт): энди **бошпутти** ҳаракатини қиламиз

бўғалтир (бухгалтер): олдин **бўғалтир** бўғаниди
жужур (дежур-навбатчи): **жужур** ким бугун?

сурик (срок-муддат): мени бошпутимди **суриги** тўлип қолди

сўлт (суд): а:шини **сўлтийакан** бугун

ўкил (укол): йиғлама, ҳозир духтир **ўкил** қип кетади

ўчир (очередь-навбат): нон **ўчирга** чиқовирганман-да илгари уриш вахтада

қулуп//қулип (клуб): бу **қулип** эллиг биринжи йили чушканиди

қурс (курс): укам учинжи **қурсга** ўқийди

б) лексик маъноси бир, аммо фонетик жиҳатдан икки вариантда қўлланадиган сўзлар:

геҳтар//деҳтар (гектар): ушта одамга тўр **деҳтар** йер берди; йуз **геҳтарга** пахта экамиз

испаранка//испаратка (справка - маълумотнома): **испаранка** йўқ; **испаратка** берди

истанса//исканжа (станция): **истансада** уйи; **исканжани** йонида туради

каструлка//каструнка (кастрюль): мен уни **каструнка** дейман; **кастирулкада** сув боракан, чоғ. **йармангка, искамингка**

пуркурор//пулкирол (прокурор): дадаси **пуркурорларминан** гаплашди; **пулкиролга** апчихти ва б.

Бундай икки вариантлилиқ сўз бошида д//т ҳодисаси мавжудлиги туфайли ҳам туғилади:

дилгиром//тилгиром (телеграмма): аввалги **дилгиромга** “ўмир” (умер - ўлди) деп қоғози келди; **тилгиром** қохти

дилгиrop//тилгиrop (қаранг: телеграмма). Бу сўз аслида **телеграф** сўзидан бўлиши керак эди, лекин ҳақиқатда эса у **телеграмма** сўзининг бир кўринишидир, холос: учинжи **дилгиромта** учма пойиз ўтмайди, депти; ўғлимдан **тилгиром** келди.

в) фонетик жиҳатдан қисман ўзгаришли сўзлар:

грант (кран): сувди **гранттан** олдиртираман

духтир (доктор, врач): ҳозир **духтир** **чақираман**

капаратип (кооператив - дўкон): **капаратипка** мол кепти ўшанда

кирпис (крепость - қўрғон, қалъа): **кирписка** бекинганиди ҳаммаси

пилта (плита): ҳозирам **пилтада** чой қайнатади

понирка (фанера): уйни **понирка** қилди

тилпон (телефон): **тилпон қилди** Маскоптан; **тилпон қохти**, чоғ. Тошкент: **званит қилди** ва б.

**БАДИИЙ АДАБИЁТДА ОТА, ОНА, ДАДА,
ОЙИ СЎЗЛАРИНИНГ
ҚЎЛЛАНИШИГА ДОИР КУЗАТИШЛАР**

Биз ҳозирча қариндош-уруғ номларининг бадий асарларда қўлланиши ҳақидаги махсус илмий асарни учратганимизча йўқ (балки бордир), шунинг учун тажриба, хусусан, бўлажак ёш тилшунослар учун намуна тариқасида Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» ва Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романлари асосида қариндош-уруғ номларидан баъзиларининг қўлланишини махсус қайд қилиб ўтишни лозим топдик. Қуйида биз, асосан, далилларни келтириш билан чекланиб, умумий илмий хулосалар чиқаришни ўқувчиларга ҳавола қиламиз. Шуни ҳам айтиш керакки, «Ўтган кунлар» романини ҳам (1980 йил нашри), «Қутлуғ қон» романини ҳам (1975 йил нашри) мавзу бўйича бошдан-оёқ батафсил таҳлил қилганимиз йўқ, балки, агар «Ўтган кунлар» романини йўл-йўлакай кузатган бўлсак, «Қутлуғ қон» романининг эса фақат 189-212-саҳифаларинигина кўриб чиқдик, холос.

Маълумки, «Ўтган кунлар» романидаги воқеалар Тошкент ва Фарғона водийсида, аниқроғи Марғилон шаҳрида кечади, бинобарин, асар қаҳрамонлари ана шу икки йирик шева вакиллари (Фарғона шеваси дейилганда фақат Фарғона вилояти шевасини тушунмаслик, балки Андижон, Марғилон, Наманган, Шаҳрихон, Қўқон шаҳарлари шеваларини ҳам англамоқ керак, чунки улар ўртасида, сўзсиз, айримлик билан бирликда талайгина соҳаларда умумийлик ҳам мавжуд). «Қутлуғ қон» романида эса воқеа Тошкент шаҳрида юз беради ва, бинобарин, аксарият шу шева вакиллари иштирок этади. Албатта, ҳар икки муаллиф ҳам адабий тил талабига риоя этишади,

айни чоғда қаҳрамонлар нутқини ҳам шунга мослашга ҳаракат қилишади.

А. Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романида - муаллиф нутқида, қоидага кўра, **ота**, **она** сўзлари фаол қўлланади, айнаи чоғда **дада** сўзи ҳам учраб туради. Бу ҳол сўнги сўзнинг XX аср бошларида, эҳтимол, ундан ҳам аввалроқ бир гуруҳ шевадар доирасидан чиқиб, адабий тил бойлигига айлана бошлаганини кўрсатади.

Отабек ўз нутқида аксарият **ота**, шунингдек **дада** сўзини ҳам қўллайди. Бу жиҳатдан, бизнингча, муаллиф билан Отабек нутқларида маълум даражада ўзаро мослик кўзга ташланади. Бу табиий, чунки Отабек муаллифнинг севган қаҳрамонларидан бири, маълум маънода Отабек Абдулла Қодирийнинг ўзи демакдир.

Отабек нутқида **ота** сўзи қуйидаги ўринларда қўлланади: а) бошқалар билан муомала чоғида ўз отаси Юсуфбек ҳожи ҳақида гап борганда: **Отам** сизлардек яқин дўстларига салом айтишни менга омонат топширган эдилар (12). **Отам** Азизбекнинг мушовури ва мусоҳиби саналса ҳам...(14). Сиз билан **отам** бунга кўнмаганми эдингиз...(196); б) марғилонлик ҳамсуҳбатларининг оталари ҳақида гап борганда: ...**отангизнинг** зиёратларига боришга ҳар қачон ҳозирман (11); в) Ҳасаналига мурожаатда: **Отам** бўлмасангиз ҳам, мени оталик муҳаббати билан севган содиқ ва меҳрибон бир кишимсиз, яъни **маънавий отам** (23), бироқ оила аъзолари билан суҳбатда **дада**, **ойи** сўзларини қўллайди: Бугун **дадам** қаерда эди? (278). **Ойим** мундоғ демаган эди-ку? (355).

Бизнинг кузатишимизча, Кумуш нутқида нисбатан ўзгача ҳолатни кўрамиз, яъни унинг нутқида ҳам фарғона, аниқроғи марғилон, ҳам тошкент шеваларига хос хусусиятлар учратилади: а) ўз она шахрлик вақтида ўз ота-оналарига нисбатан **ота**, **она** сўзларини қўллайди: Сизга зарар бермадиларми, **отажон**? (245). Бу гапингиз тўғри эмас, **ота** (246). Янглиш сўзлайсиз, **онажон** (204). Йиғламангиз **она**... сиз **отамга** менинг ризолигимни ташвишланмай билдираверингиз! (204); б) Кумуш Тошкент муҳитига тушиши билан **ойи**, аммо ўз туққан ота-онасига нисбатан кўпроқ **она**, **дада** сўзларини қўллайдики, бу билан, одатдагидек, ўз ота-онаси билан қайната-қайнана-

сини бир-биридан фарқлайди: Менда ихтиёр йўқ, **ойижон!** (335). Беш-олти ой ...ҳеч нарса бўлмас, **ойи!** (339); ўз она-сига ёзган хатида: **Онажон! Дадамнинг** кейинги хатидаги қора хабар билан дори-дунё кўзимга торайди. Сизни ва **отамни** жуда соғиндим (351). Мендан **дадамга** беҳад салом (352); в) кейинчалик ҳар икки шевага хос белгилар аралаш қўлланаверади, масалан, ўз ота-онасига қарата: Хайр, **отажон!** Сиз ҳам **ойи!** (340); қайната-қайнанасига нисбатан: **Ойи... дада... - сўнгра, бегим! - деб ингради** (360).

Офтоб ойим ўз қудаси Ўзбек ойимга нисбатан, албатта, ҳурмат ва эҳтиром юзасидан «ойи» деб мурожаат қилади, аммо қизи Кумуш билан мулоқотда ўзига нисбатан **она** сўзини қўллайди: айниқса, Кумушингизга жавоб бермасангиз бўлмас, **ойи!** (335). Янглишяпсиз, **ойи!** (337). Қизини менга қолдиришга аяди деманг, **ойи!** (336). **Онани** фироқ ўтида ёндиришдан уялмадинг, қизим! (338).

Ўзбек ойим оилавий мулоқотда Юсуфбек ҳожи ҳамда уғли Стабекка нисбатан **дада** сўзини қўллайди, бу, албатта, биринчидан, Отабекнинг ёш ота эканлигини таъкидлаш, иккинчидан, ўғлининг она томон тилига ишора ва бу сўзнинг ёзувчи томонидан адабий тилга мос деб қабул қилишини кўрсатишдир: **Даданг** шундами? (354). Тойчоғимнинг кўрманасини чиқар, **дадаси!** (357).

Раҳмат, Зиё Шоҳичи кабилар нутқида ҳам аксарият **ота, она** сўзлари қўлланади: Мен сизнинг Марғилон келганингизни бугун **отамдан** эшитдим (8). **Отам** Тошкент борганларида... (8). Аммо хотиним **ота-онамга** мувофиқ бўлса ҳам... (9). Бу киши **отангизнинг** яқин дўстларидан Мирзакарим қутидор (12).

«Қутлуғ қон» романининг муаллифи нутқида **ота, она, дада, ойи** сўзларидан кўп қўллангани **она** ва **дада** сўзларидир. **Ота** сўзининг қўлланиши жуда чекланган бўлиб, кўпинча бирикма таркибида учрайди: **Дадаси** кўз тиккан қизни қочариш, унга уйланиш иккинчи марта **ота** юзини кўрмаслик билан барабар эди (201). ... унга ўз **отаси** келтирган бу шум хабарни билдириш... (211). Бу ҳол **ота** сўзининг умумлашма маъно касб этиши билан боғлиқ, аммо **она** сўзининг қўлланиш доираси кенг бўлиб, умумийликни ҳам, конкретликни ҳам ифодалай олса, **дада** сўзи эса конкретликни ифодалайди: Гулнор **онаси** билан

уйда тэнчада нонушта қилар... (189). Гоҳ Йўлчининг марҳум **онасини...** тасаввур қилишга тиришади (192). **Дадасидан** ранжиди (199). **Дадасининг** уйланишига қарши туриш учун ҳеч қандай асос тополмади. Чунки **дадаси** ўз сўзли... (200).

Муаллифдан фарқли равишда Гулнор нутқида **ота** ва **дада** сўзлари фарқли қўлланади: Гулнор отаси Ёрматга нисбатан **дада** сўзини қўлласа, бойга нисбатан **қария**, **ёши улуг** маъноларида **ота** сўзини қўллайди: Хўп, **дада?** (192). **Дадамга**, Йўлчига яхши қараса майли-я (195). Йўқ, мен тақмайман, **бой ота** (194). Унда **она** сўзи ўрнида эса тошкент шеvasига хос **ойи** сўзи қўлланади: Нима бўлди, **ойи**, **дадам** билан уришдингизми, кўп йиғлабсиз? (211). **Ойи**, сўзланг, тезроқ, нима, тинчликми, нимага титрайсиз? (212).

Гулсумбиби, Мирзакаримбой, Олимхон элликбоши, Ҳакимбойвачча, Салимбойвачча, Нури ва бошқалар нутқида ҳам **ота**, **дада**, **она**, **ойи** сўзлари учрайди, аммо ҳар қайси образ нутқида баъзи тафовутлар кўзга ташланади. Масалан, Гулсумбиби нутқида **дада**, **она** сўзлари ўз луғавий маъносида қўлланса, **ота** умумий маънода қўлланади: **Даданг** қурғур хафа қилди мени... (211). Болам, шу муштипар, шу бахтсиз **онангнинг** ярасига туз сепмасанг, юракбағрини қон қилмасанг, **даданг** келтирган хабарни айтаман (212). Етмиш яшар чолга ёлғиз қизимни бермоқчи бўлдингизми? **Ота** бўлмай кетинг, бемаъни!... (210).

Мирзакаримбой нутқида ҳам **ота**, **дада**, **она** сўзлари ўз луғавий маъносида, **ота** сўзи эса **бобо**, **бошлиқ**, **раҳбар** маъноларида ҳам қўлланган: **Онанг** қалай, кийим-кечаги бутми? Уялма, айтавер... Манга айтмасаларинг, кимга айтасанлар? **Оталарингман**. Қизим, **даданг** яхши ишлади, яширмайман (193).

Юқоридаги образлардан фарқли ўлароқ Олимхон элликбоши иккинчи шахсга нисбатан **ота** ва **дада** сўзларини фарқсиз қўллайверади: Мулла Ҳакимбой, **отангиз** бу ишга жазм қилганлар. Бир хизматкорнинг қизини **дадангиздан** аяйсизми? (200). Айрим фарқлар шуки, а) бой ҳақида гап борганда, ўзига нисбатан, яъни биринчи шахс эгаликда **дада** сўзини қўллай олмайди, акс ҳолда ота ўзига тегишли бўлиб қолади: ... Мирзакарим **отам** дунё

лаззатини яхши тушунадилар (198). ...улар Мирзакарим **отамга** араз қилмасинлар... (200); б) умумлашма маънода ибора характеридаги бирикмалар таркибида учрайди: Бойвачча, **ота** орзусига ҳиммат камарини боғлайверинг...(199). Ўғил, қандай бўлмасин, **отанинг** қули бўлади (200). Шунингдек **бой** сўзи билан бирикиб, иккинчи компонент бўлиб келади, агар биринчи компонент бўлиб келса, исмга айланиб қолади: Меҳрибон **онангизнинг** ўлганларига мана тўрт ойга яқинлашди. **Бой отамни** уйлантириш керак. ...**бой отамнинг** кўнгли ёш (198), чоғиштиринг: **Отабойдан** сўранг.

Ҳакимбойвачча нутқида **дада** сўзи одат сифатида қўлланса, **ота** фақат мақол таркибида учрайди: **Дадамга** таҳорат суви берадиган... бир мўмин-маъқул заифа топилса, яхши бўлади. Олимхон ака, сиз бу хусусда **дадам** билан гаплашдингизми? (198). **Дадам** уйланармиш, нима дейсан? **Ота ризоси** - оллоҳ ризоси. **Дадам** қиз олмоқчи экан, олсин (202). **Она** сўзи киноя маъносида қўлланган: Кимнинг қизи экан у **онамиз?** (199).

Салимбойвачча, Нури нутқида **дада,ойи** сўзлари ўз луғавий маъносида қўлланса, **ота** ва **она** сўзлари кесатиш, *ўгай она* ва умумлашма маъноларда қўлланади: (Салимбойвачча:) Мунча тез? **Ойимнинг** ҳайит-маъракаси ўтмасдан! Қўлимизда чўри бўлиб ўсган қиз сизга, манга **она** бўлсин, оиланинг бошига чиқсин (202). **Дадам...** мана эварали бўлди (204). Биз ҳаммамиз **дадамизнинг** қўлимиз (206). (Тантибойвачча:) Ўн олти ёшда Миробид ўғил кўрди-а. Тавба! (Салим-бойвачча:) **Кичкина ота!** (204). Қандай **ота у!** - қичқирди Нури, **-ойимнинг** тупроғи совимасдан, чўри қизга уйланадими?.. Гулнор ўзи... **дадамни** йўлдан оздирган (206).

Мирзакаримбойнинг келинлари нутқида ҳам **дада** сўзи бойнинг ўзига нисбатан, яъни *қайната* маъносида, ўз оталарига нисбатан эса **ота** сўзи қўлланган: Фавфо кўтарманг, **дадам** хафа бўлади, ётиғи билан иш қилинг!.. **Дадамга** муносиб хотинни мен ўзим топаман, денг... (206). Бизларнинг **оталаримиз** ким? Тошкентнинг энг овозали бойи (205). Умумлашма маъно учун ҳам **ота** атамасидан фойдаланилган:... эрларимиз бўлса **ота кўрсатган чизикдан** чиқишмайди (205).

Ана энди Йўлчи, Ёрмат, Қора Аҳмад нутқларига эътибор берайлик. Асарнинг етакчи образи бўлган Йўлчининг нутқи ҳақида алоҳида тўхташимизнинг сабаби шундаки, унинг нутқида юқорида қайд этилган атамаларнинг қўлланишида изчиллик сақланмайди. Бу ҳодиса муаллиф нутқига ҳам тааллуқлидир, жумладан, ёзувчи **она** сўзи ўрнида **опа** сўзини ҳам қўллайди: Гулнор... Йўлчининг **опасини** меҳрибон, кўнгилчан, ғоят самимий бир қайнана каби тасаввур қилди (192). Агар асар бошида Йўлчининг Мирзакаримбой билан биринчи учрашувида **ая** атамаси қўлланса, бошқа бир ўринда **эна** сўзи қўлланади: **Аям** бериб юборди, қурут... (11). **Энам** пичоқ тақишни ўргатган эмас, Қамбар ака! (235). Бундай ҳодисани Ёрмат, Қора Аҳмад нутқларида ҳам кўрамыз: **Энаси** ўлипти, - деди Ёрмат (190). Уйимга нимага кирасан, уйим **энанг** маҳрига тушганми? (236).

Юқорида ёзувчи нутқида кўрганимиздек, **она** сўзи ўрнида **опа** сўзини қўллаш Қора Аҳмад нутқида ҳам мавжуд: **Опа**, пана бўл! (237). **Ота** сўзи Ёрмат нутқида ҳам умуман **ота**, **бошлиқ**, **ғамхўр қария** маъноларида ҳамда ибора таркибида қўлланган: Эшитганмисан, бизнинг эликбошимиз қанақа одам? **Бутун маҳалланинг отаси**. ...у киши сўзни айлантириб **сиздек бахтли ота** жаҳонда йўқ, деди. Ёрмат бир қизини мендан аямасин, депти **бой отам**(209). Олимхон аканинг олдида сўз бердим. **Ота ризоси** - фотиҳа билан баравар (211).

Ниҳоят, Ҳақимбойваччанинг ёш болалари унга «дада!» деб мурожаат қилади (200). Шундай ҳолат Қоратойнинг болалари нутқида ҳам учрайди (218). Бундан кўринадики, асарда **дада** сўзи болалар нутқи учун ҳам хос метёр сифатида қаралади.

Маълумки, **ая**, **опа**, **эна** сўзлари **она** маъносида диалектал сўзлардир ва айни чоғда уларни тошкент шевасининг белгиларидан деб бўлмайди (ҳозирги кун нуқтаи назаридан қаралганда бошқа гап эди). Шунинг учун, айниқса, XX аср бошларида уларнинг **она** (Тошкент: ойи) маъносида қўлланиши ишонарли эмас. Эҳтимол, бундай ҳодиса ҳозирги замон ўзбек адабий тили талаблари ҳали шаклланиб етмаганидандир (афсуски, юқоридаги диалектал сўзларни Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»

романида кўрмадик), ҳатто образлар нутқидаги **мен//ман, сен//сан** ҳодисаси ҳам шунга ишорадир, ёзувчининг катта ижодий ишга биринчи қадами, қаҳрамонларнинг аслида бошқа шевалар билан қандайдир алоқадорлигига ишора бўлса керак (гарчи бу нарса асарда аниқ айтилмаган ёки камина сезмай қолган бўлса-да): Балки Йўлчининг қишлоқ йигити бўлганидан **она** ёки **эна** сўзларини қўллаши тўғри бўлиши мумкин эди, лекин ҳар қандай киши ёшликдан фақат бирини ўзлаштиради. Йўлчининг ўз онасига нисбатан **ая** сўзини қўллаши яна ҳам асоссизроқ туюлади.

Булардан кўринадики, бадиий асар тилини ўрганиш гоёт мураккаб масалалардан ҳисобланади. Қаранг, айтайлик, «Қутлуг қон» романининг атиги йигирма тўрт саҳифасининг ўзидагина уч-тўртта қариндош-уруғ номининг қўлланишида қанчадан-қанча ранг-баранглик бор. Демак, ҳар бир йирик бадиий асар бир неча мавзу учун манба бўлиб хизмат қила олади. Бунинг учун кишидан катта куч ва вақт талаб қилинади, шунинг учун бизнинг яқин ўтмишда иншооларга бадиий асарнинг тили масаласи киритилиши ҳақидаги гапларимиз ўта жўн қарашлардан иборат эканлиги яққол кўриниб қолади.

Умуман олганда, XX аср бошларидаги - биринчи чорагидаги Тошкент шаҳри аҳолиси нутқида **ота**, **дада** сўзларининг бемалол қўлланганини кўрамиз. Буни Ойбекнинг «Қулуг қон» романининг давоми бўлмиш «Улуғ йўл» романининг (1967 йил нашри) қаҳрамонлари нутқи ҳам исботлайди, жумладан, Зумрад нутқида кўпинча **ота** сўзи қўлланса, Гуласал нутқида эса **ота** ва **дада** сўзлари параллел қўлланаверади: **Дадам** бояқишни тирикчилик ташвиши, ғами эзиб ташлади. Маҳалламизнинг имоми ўлгур **дадамга...** **Отам** ҳам бўш келмас экан... **Отам** бояқиш бизни қоқила-суқила зўрга боқапти-да, ўртоқжон, - деди Гуласал хомуш ҳолда.

- Ҳа, **отанг** меҳнаткаш, аёлманд одам, - деди Зумрад ишдан бош кўтармай. - Мана, менинг **отам** дукчи... (107).

Дарвоқе, Ойбекнинг шахсий ёзишмаларида **дада**, шунингдек **ая**, **ойи** сўзлари кўпроқ қўлланади. Масалан, Уйда **дадам** ўтирган экан. Кеча **аянгни** кутдим. **Аямга** **даданг** хабар беражак. (Гулрангга) “**Аянг** қани?” десам, **ойимни**

кўрсатади (З.Саидносирова. Ойбегим менинг. Хотиралар. Т., 1994, 248-249, 250- бетлар).

Сўнгги йилларда Тошкент шаҳар аҳолиси нутқида, айниқса, ёшларнинг ёзма нутқида (хатларда) **ада, ойи** сўзлари билан бирликда **дада, ота** ва **она** сўзлари кенг қўлланаётгани кўзга ташланади. Масалан: Эсимизни таниганимиздан бери **ойижонимизнинг** қарамоғидамиз. **Дадамлар** бизга ҳеч ёрдам бермайдилар; **Отам** касалманд бўлиб қолдилар... **Онам** эса фабрикада санитарка бўлиб ишлайдилар; **Ойимлар** эса: «**Отам** билан **онам** ўлсин десанг, эринг билан яшайвер!» - дедилар (ТО, 1978, 13 июль). Худди шунингдек Ўткир Ҳошимовнинг яқин ўтмиш давримизга бағишланган «Дунёнинг ишлари» номли асаридида тошкентлик персонажлар нутқида **дада** (ада эмас) ва **ота, она** ва **ойи** сўзлари эркин қўлланаверади, жумладан, мана бу парчага эътибор беринг: - Юзимни ёруғ қилдингиз, **ойижон...** - Бу Башоф опамнинг овози эди. - Куёвингизни олдида ердан суғуриб олдингиз. Турмуш қурганимизга уч йил бўлаяпти. Куёвингизга нима дейишимни билмайман. **Отам бор** дейману, боролмайман, **онам бор** дейману кўрсатолмайман. - Опам яна чуқур хўрсинди. - **Ойим** ўлганида ўн тўрт ёшда эдим. Бир замонлар **дадам** билан **ойимнинг** турмуши бузилган бўлса, менинг айбим нима, **ойижон...** **Ойим** **дадамнинг** дилини оғритган бўлса бордир, аммо менда нима гуноҳ? («Саодат», 1981, 7- сон, 12- бет).

Булар, эҳтимол, ёзувчиларнинг персонажлар тилини мумкин қадар адабий тилга яқинлаштиришни лозим топганликларининг натижасидир, хатлардаги ҳодисаларни эса тўғридан-тўғри адабий тилнинг таъсири дейиш мумкин. Умуман олганда, Тошкент шаҳар аҳолиси нутқида ҳам **ота, она** сўзларининг қўлланиш ўринлари бор. Масалан: **ота-онасиз** ўсмоқ, **она қизим, ота юрти, она** авлод, **она-бола, ота-бола, ота-оналар** йиғилиши, **ота** авлод, **отамламоқ**; асаларининг **онасини** кўпайтирса; **онам** деб йиғлайсан-да дедим унга (жонли сўзлашувдан) ва бошқалар.

АДАБИЁТЛАР

- 1 Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. Тошкент, 1992
- 2 Алиев А.Ю. Уйчи шеvasи. ЎДМ, II. Тошкент, 1961
- 3 Алиев А.Ю. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. «Фан», Тошкент, 1974
- 4 Бобур Заҳриддин Муҳаммад. Бобурнома. Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, Тошкент, 1960
- 5 Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefсира XII-XIII веков. Издательство ВЛ, Москва, 1963
- 6 Боровков А.К. Узбекские говоры Наманганской области. Научные труды, вып. 211. Языкознание. ТашГУ им. В.И.Ленина, Ташкент, 1963
- 7 Бурнашева С.А. Некоторые вопросы лексики татарского языка. Сб. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». Ч. IV. Лексика. М., 1962
- 8 Гулбаданбегим. Ҳумоюннома. Тошкент, 1959
- 9 Древнетюркский словарь. Изд-во «Наука», Ленинград, 1969
- 10 Жўрабоев А. Совчи атамаси ҳақида. ЎТА, 1971, 2-сон
- 11 Иброҳимов С. Ўзбек тилининг андижон шеvasи. Тошкент, 1976
- 12 Исмоилов И. Туркий тилларда **тўнғич, кенжа, эгизак** сўзлари. ЎТА, 1975, 2-сон
- 13 Исмоилов И. Туркий тилларда *фарзанд* маъносини ифодаловчи сўз ва терминлар. ЎТА, 1976, 5-сон
- 14 Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. «Фан», Тошкент, 1966
- 15 Исмоилов И. Туркий тиллардаги баъзи бир сўзлар этимологияси ҳақида. ЎТА, 1986, 4-сон
- 16 Исмоилов И. Туркий тиллардаги **тай** ва **дайы** терминлари ҳақида. ЎТА, 1973, 4-сон
- 17 Исмоилов И. Ўзбек тилида қавм-қариндошлик терминларига доир баъзи мулоҳазалар. ЎТА, 1964, 4-сон
- 18 Ишаев А. Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари. - «Ўзбек халқ шевалари луғати». Тошкент, 1971

- 19 Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. «Фан», Тошкент, 1977
- 20 Колесников В.Д. К характеристике названий частей тела человека в тунгусо-маньчжурских языках. - «Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков». Ленинград, 1972
- 21 Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л. 1956
- 22 Кошғарий М. Девону луғотит турк. I том, Тошкент, 1960
- 23 Кошғарий М. Девону луғотит турк. II том, Тошкент, 1961
- 24 Кошғарий М. Девону луғотит турк. III том, Тошкент, 1963
- 25 Кошғарий М. Девону луғотит турк. Индекс. Тошкент, 1967
- 26 Лебедева Е.П. Редулицированные и парные слова в маньчжурском языке. ВЯ, N 4, 1974
- 27 Малов С.Е. Лобнорский язык. Фрунзе, 1956
- 28 Меметов А. О терминах родства в крымско-татарском языке. СТ, N 6, 1980
- 29 Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари. «Фан», Тошкент, 1969
- 30 Мирзаев М. Бухоро ўзбек ва тожик шеваларининг ўзаро муносабати тўғрисида. ЎДМ, II, Тошкент, 1961
- 31 Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972
- 32 Наджип Э.Н. Тюркский язык делийского султаната XIV века. СТ, N 2, 1982
- 33 Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. - «Историческое развитие лексики тюркских языков». М., 1961
- 34 Решетов В.В. О наманганском говоре узбекского языка. - «Академику В.А. Гордлевскому к его семидесятипятилетию». Сб. ст., М., 1953
- 35 Решетов В.В. Узбекский язык. Ч. I. Ташкент, 1959
- 36 Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш.Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, 1978
- 37 Саидова М.Ш. Наманган шеваларидаги қариндошлик терминларининг лексик-семантик таҳлили. Номзодлик диссертацияси автореферати. Тошкент, 1995

- 38 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I. М., 1974
- 39 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. II. М., 1978
- 40 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. III. М., 1980
- 41 «Таржумон» - XIV аср ёзма обидаси. «Фан», Тошкент, 1980
- 42 Фармонов И. Тагаб шевасининг баъзи бир хусусиятлари ҳақида. ЎДМ, I. Тошкент, 1957
- 43 Фармонов И. Ўзбек тили ўш-ўзган диалектининг баъзи лексик хусусиятлари. Тошкент, 1983
- 44 Фармонов И. Ўш шевасининг фонетик ва лексик хусусиятлари. ЎДМ, II, Тошкент, 1961
- 45 Цинциус В.И. Задачи сравнительной лексикологии алтайских языков. - «Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков». Ленинград, 1972
- 46 Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства. - «Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков». Ленинград, 1972
- 47 Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1961
- 48 Шарипов О. Поп шевасининг лексикасидан. «Илмий асарлар», 42- том, I китоб. Тилшунослик масалалари. Низомий номидаги ТДПИ, Тошкент, 1963
- 49 Шоабдурахмонов Ш. Таянч шаҳар шевалари лексикасидан. ЎДМ, II. Тошкент, 1961
- 50 Шоабдурахмонов Ш. Кўқон шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари ҳақида. ЎДМ, I. Тошкент, 1957
- 51 Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. - «Историческое развитие лексики тюркских языков». М., 1961
- 52 Эгамбердиев М. Сарик аждар ҳамласи. Роман. Тошкент, 1988
- 53 Юсупов Х.Г. Термины родства в башкирском языке. - «Вопросы башкирской филологии». М., 1959
- 54 Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат. Тошкент, 1953
- 55 Ўзбек тилининг изоҳли лугати. I-II том, М., 1981
- 56 Ўзбек тили лексикологияси. «Фан», Тошкент, 1981

- 57 Ўзбек халк шевалари луғати. «Фан», Тошкент, 1971
 58 Ўзбек шевалари лексикаси. «Фан», Тошкент, 1966
 59 Қодирий А. Ўтган кунлар. Роман. Тошкент, 1975
 60 Ғуломов А. Диалектал луғат ҳақида. ЎТА, 1963, 4-сон
 61 Ғуломов Ё. Тошкент шеvasи грамматикаси (рус тилида). Тошкент, 1968
 62 Ҳасан Ато Абуший. Турк қавмлари тарихи. Тошкент, 1995

ҚЎШИМЧА АДАБИЁТЛАР

- Абдиев А. Сарипул шеvasидан дастлабки маълумотлар, ЎТА, 1994, 3-сон
 Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари, I. Тошкент, ЎзФАН, 1961
 Акбаров Ҳ. Ая. “Гулистон”, журнал, 1970, 3-сон
 Акромова Х. Норин-Учқўрғон группа шевалари лексикасидан материаллар. “Ўзбек тилшунослиги масалалари”. Илмий ишлар тўплами. ТошДУ, Тошкент, 1988
 Алишер Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. Асарлар, 15 томлик. XIV том. Тошкент, 1967
 Аракин В.Д. Английский язык. Москва, 1962
 Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия. “Фан”, Тошкент, 1968
 Боргояков М.И. Словник Г.Ф.Миллера по тюркским языкам. Сб. “Тюркская лексикология и лексикография”. Москва, 1971
 Гафуров Алим. Лев и Кипарис. АН СССР, Институт востоковедения, “Наука”, Москва, 1971
 Гулямов А.Г. Об удвоении звуков при аффиксации в узбекском языке. Ученые записки, вып. VII. Ташгоспединститут иностранных языков. Ташкент, 1963
 Дёрфер Г. Можно ли проблему родства алтайских языков разрешить с позиций индоевропеистики? ВЯ, №3, 1972
 Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-К., 1948
 Дониёров Х. Ўзбек сўзи ва миллатимиз тарихи. “Совет мактаби”, журнал, 1990, 10-сон

- Жабборов И. Ўзбек халқ этнографияси. Тошкент, 1994
- Жўрабоев А. Этнографик лексикага экскурс. “Лексика, стилистика ва нутқ маданияти масалалари”. Илмий асарлар тўплами. Низомий номидаги ТДПИ. Тошкент, 1980
- Зиё Кўкалп. Биз сув ичган дарё. ЁЛ, 1991, 30 ноябрь, 3 декабрь.
- Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент, 1993
- Ишаев А. Манғит сўзининг этимологияси ҳақида. ЎТА, 1958, 2-сон.
- Ишаев А. Термины родства — ценный материал для диалектологического словаря. Тезисы докладов VI регионального совещания по диалектологии тюркских языков. ИЯЛ АН УзССР. Ташкент, 1970
- Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960
- Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня **qa** в алтайских языках. Сб. “Тюркская лексикология и лексикография”. Москва, 1971
- Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. АН СССР, Башкирский филиал. Институт истории, языка и литературы. Изд-е “Наука”, Москва, 1976
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951
- Маматов А. Андижанский городской говор узбекского языка. АКД, Ташкент, 1967
- Маматов А. Келишик қўшимчаларининг Андижон шевазида қўлланиши. Ученые записки, вып. VII, Ташгоспединститут иностранных языков. Ташкент, 1963
- Маҳмудов Қ. XI-XIV асрларга оид тарихий ёзма манбаларда л ва ш мослиги. ЎТА, 1989, 5-сон
- Меновщиков Г.А. Эскимосско-алеутские языки. Сб. “Младописьменные языки народов СССР”. М.-Л., 1959
- Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. Москва, изд-е “Наука”, 1979
- Мирзаев Н. Этнографическая лексика узбекского языка. АКД, Ташкент, 1971
- Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959
- Навоий асарлари учун қисқача лугат. “Фан”, Тошкент, 1993

Навойи асарларининг 4 томлик изоҳли луғати. “Фан”, Тошкент, 1983-1985

Персидско-русский словарь. I том. Москва, 1970

Раҳимов С. Сурхондарёдаги ўзбек шевалари таснифи масаласи. ЎТА, 1985, 5-сон

Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари. “Фан”, Тошкент, 1985

Раҳматуллаев Ш., Миргожиев М., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. I қисм. “Университет”, Тошкент, 1997

Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. II қисм. “Университет”, Тошкент, 1998

Раҳматуллаев Ш., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. III қисм. “Университет”, Тошкент, 1999

Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқа этимологик луғати. IV қисм. “Университет”, Тошкент, 1999

Саидова М.Ш. Қариндошлик атамалари тарихига доир. ЎТА, 1993, 3-сон

Саидова М.Ш. Уда термини ҳақида. ЎТА, 1994, 3-сон

Саттаров Г.Ф. Этнолингвистические пласты татарского именника. СТ, N3, 1982

Суник О.П. Тунгусо-маньчжурские языки. Сб. “Младописьменные языки народов СССР”. М.-Л., 1959

Сыромятников Н.Я. Как отличить заимствования от исконных общностей в алтайских языках. ВЯ, N3, 1975

Шаабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. Ташкент, “Фан”, 1983

Шералиев Э. Шимолий Тожикистондаги ўзбек шеваларига оид баъзи маълумотлар. Низомий номидаги ТДПИ. Илмий ишлар, 98-том “Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослиги масалалари”. Тошкент, 1972

Шерматов А. Ўзбек тилининг Косон район шевалари. Низомий номидаги ТДПИ. 42- том. I китоб. “Тилшунослик масалалари”. Илмий асарлар. Тошкент, 1963

Шор Р.О., Чемоданов Н.С. Введение в языковедение. Москва, 1943

Ясавий А. Ҳикматлар. Тошкент, 1991

Фафуров О. Асма ул-ҳусна ёхуд табаррук исмлар. I қисм. Тошкент, 1998

Фафуров О. Асма ул-ҳусна ёхуд табаррук исмлар. II қисм. Тошкент, 1998

МУНДАРИЖА

Шартли қисқартмалар ва белгилар.....	5
Муқаддима	6
Кириш.....	13
Қариндош-уруғ номлари ва уларни ифодаловчи сўзларнинг қўлланиши.....	36
Она, буви сўзларининг маънолари ва қўлланиши..	36
Дада, ота сўзларининг маънолари ва қўлланиши...	47
Ота ва она сўзларининг шаклланиши ҳақида.....	57
Ота ва она сўзлари ҳақида “янгича” қарашлар....	79
Бобо сўзининг маънолари ва қўлланиши.....	85
Бола сўзининг маънолари ва қўлланиши.....	92
Она авлодлари: хола, тоға сўзларининг маънолари ва қўлланиши.....	125
Ота авлодлари: амаки, амма сўзларининг маънолари ва қўлланиши.....	131
Қариндошларнинг болалари: жиян, бўла ва бошқалар.....	138
Невара сўзининг маънолари ва қўлланиши.....	141
Қариндош атамасининг маънолари.....	144
Никоҳдан сўнгги қариндош-уруғ номлари ва уларнинг қўлланиши.....	146
Эр ва хотин сўзларининг маънолари ва қўлланиши.....	147
“Қайин”лар ва уларнинг турлари	165
Қариндошликка оид бошқа атамалар ва уларнинг қўлланиши.....	171
Қариндош-уруғ номларининг баъзи бир фонетик хусусиятлари.....	186
Қариндош-уруғ номларининг айрим морфологик хусусиятлари.....	191
Қариндош-уруғ номларида сўз ясалиши.....	193
Илова I. Андижон тип шевалар лексикасига оид.....	203
Илова II. Бадиий адабиётда ота, она, дада, ойи сўзларининг қўлланишига оид кузатишлар.....	226
Адабиётлар.....	234
Кўшимча адабиётлар.....	237